कसें चुकीचें आहे हें स्पष्ट होण्यासाठीं सर राधाकृष्णन् ह्या तत्त्वज्ञाचे पुढील उद्गार लक्षांत घेण्याजोगे आहेत. अलीकडेच प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या Religion and Society ह्या ग्रंथांत ते म्हणतात : "Human intelligence is not the final stage of spiritual evolution. There is a far greater consciousness, characterized by infinite self-existance, pure awareness and freedom of delight, Anand, which releases not partially and imperfectly but wholly and absolutely the Indwelling Divine."

"मानवी बुद्धि हीच कांहीं आध्यात्मिक उत्क्रांतींतील शेवटची अवस्था नव्हे. तिच्याही पलीकडे जाणिवेची एक विशेष व्यापक अशी अवस्था आहे. ती अवस्था अनंत आत्मसत्तेचें स्फुरण, निर्विकल्प ज्ञानवत्ता आणि आनंदाचा अप्रतिबद्ध आविष्कार ह्या विशेषांनीं युक्त अशी असते आणि ह्या आनंदामुळें सर्वांतर्यामीं आणि सर्वत्र द्योतमान असें आत्मतत्त्व, अंशतः आणि अपूर्णत्वानें नव्हे, तर सर्वांशानीं आणि पूर्णत्वानें प्रतीयमान होत असतें." एकाच अवस्थेचें पाश्चात्य शास्त्रज्ञ डॉ. युंग ह्यानें काढलेलें वरील चित्र आणि भारतीय शास्त्रज्ञ डॉ. राधाकृष्णन् ह्यांनीं काढलेलें हें चित्र हीं दोन्हीं चित्रें एकत्र तोलून पाहिलीं म्हणजे उभयतांच्या दृष्टिकोनांतील भिन्नता तत्काळ समजून येते. तात्पर्य वास्तवतेचा विचार करीत असतां आत्मनिष्ठ आणि बाह्य वस्तुनिष्ठ अशा दोन वास्तवता विचारांत घ्याव्या लागतात आणि समाध्यवस्थेंत योगी आत्मानिष्ठ वास्तवतेचा साक्षात्कार करून घेत असतो व असा साक्षात्कार होतांच "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" अशा बाह्यवस्तुनिष्ठ वास्तवतेची तात्त्विक प्रतीति योग्याला व्युत्थानावस्थेंत येऊं लागते, इत्यादि मीमांसा डॉ. युंगच्या बुद्धीला उमगली नाहीं हें अगदीं स्पष्ट आहे. व्यवहारतः भासमान होणाऱ्या ह्या दोन वास्तवतांचें तात्त्विक स्वरूप आत्मनिष्ठ वास्तवतेंतच आहे हा अनुभव योग्याला आला म्हणजे बाह्य वस्तूंचें दर्शन घडतांच

आत्मसत्तैव सत्तैषां भावानां न ततोऽधिका ।
तथैव स्फुरणं चैषां नात्मस्फुरणतोऽधिकम् ॥

एकमेव अनुभव त्यास सर्वदा व सर्वत्र येऊं लागतो आणि 'इंद्रियार्थ-प्रतीतौ द्रष्टोऽस्म्यात्मावलोकात्' अशी त्याची अवस्था होत असते! असा साक्षात्कार झाला म्हणजे आणखीही एक असा प्रकार घडत असतो कीं व्यवहारकालीं भासमान होणाऱ्या बाह्यवस्तुनिष्ठ वास्तवतेचें व्यावहारिक स्वरूपही योग्याला अधिक यथार्थत्वानें ज्ञात होऊं लागतें. निर्विचार समाधींत वैशारद्य प्राप्त झालें असतां अध्यात्मप्रसाद होऊन योग्याच्या चित्तांत 'ऋतंभरा' प्रज्ञेचा उदय होत असतो. सामान्य माणसाची प्रज्ञा 'सत्यंभरा' असते, म्हणजे त्याच्या समजुतीप्रमाणें त्यास जें सत्य म्हणून वाटतें त्या ज्ञानाला ती धारण

करीत असते. पण त्याला जें सत्य म्हणून वाटत असतें तें यथार्थ सत्य म्हणजे ऋत असतेंच असें नाहीं. सत्य वाटणारी गोष्ट कालांतरानें चुकीची असल्याचेंही आढळून येतें. योग्याच्या चित्तांत निर्विचार समाधीच्या पक्कावस्थेनंतर ऋतंभरा प्रज्ञेचा उदय झाल्यावर त्याला वस्तुमात्राचें जें ज्ञान होतें तें असें चुकीचें नसून यथार्थत्वानें होतें. डॉ. युंग म्हणतो: 'The realities of a northern climate are somehow so convincing that we are better off if we do not forget them; पण ह्या वास्तवता कितपत यथार्थ ज्ञान देणाऱ्या असतात, ह्याचें एक फार महत्त्वाचें उदाहरण 'जोड' ह्या शास्त्रज्ञानें आपल्या The Mind And Its Workings ह्या पुस्तकांत दिलें आहे. प्रथम त्यानें "Ask a dozen men confronted with a 'certain situation' to describe to you what it is that they are seeing and each of them will give you a different account" असें विधान करून त्याच्या समर्थनार्थ खालीं टीपेंत हें उदाहरण येणेंप्रमाणें दिलें आहे: "At a Psychology congress held at Göttingen a clown, suddenly burst into the Congress Hall, closely pursued by a negro. The negro caught him, leapt upon him and bore him to the floor, where a fight ensued which was ended by a pistol shot after which the clown got up and rushed out of the room, still closely pursued by the negro. The whole scene, which had been carefully rehearsed and photographed in advance, took less than twenty seconds. The president then informed the congress that judicial proceedings might have to be taken and asked each member to write a report stating exactly what had occurred.

Forty reports were sent in; of these one only contained less than twenty per cent of mistakes in regard to the principal facts. Fourteen contained from twenty p. c. to forty p. c. mistakes. Thirteen contained more than fifty p. c. mistakes. In twenty-four, ten p. c. of the details recorded were pure inventions. In short, ten of the accounts were quite false, ranking as myths or legends, twenty-four were half legendary and six only were even approximately exact."

—From Public Opinion, by Walter Lippman.

ह्या उदाहरणांत प्रत्येक मानसशास्त्रज्ञानें जें वृत्त पाहिलें त्याचें आपल्या समजुतीप्रमाणें सत्य असलेलें वर्णन त्यानें लिहून ठेवलें होतें, पण तें ऋत म्हणजे यथार्थ नव्हतें! मानसशास्त्रज्ञ म्हणविणारांची ही दशा तर ह्यावरून शास्त्रसंस्कार मुळींच नसलेल्या प्राकृत जनांचें सत्य ऋतापासून किती दूर असेल ह्याची सहज कल्पना होईल! बुद्धीची शुद्धि होऊन तिची ही स्खलनशीलता नाहींशी झाली आणि ती वस्तुमात्राचें ग्रहण यथार्थत्वानें करूं लागली म्हणजेच तिला

ऋतंभरा प्रज्ञा म्हणंतात. संप्रज्ञातांतील अनेक समाधींत अनेक प्रकारचीं स्थूल-सूक्ष्म आलंबनें विहित आहेत व ह्या अनेक आलंबनांवरील समाधींपासून अनेक प्रकारचीं ज्ञानें व सामर्थ्यें प्रकट होत असल्याचें योगदर्शनाच्या तिसऱ्या विभूतिपादांत विस्तारानें सांगितलें आहे. साधकानें जरा धैर्य धरून आणि नेट करून अभ्यास केला आणि संप्रज्ञात समाधींतील कांहीं टप्पे त्यानें आत्मसात् केले तर त्याला अत्यल्पांशानें कां होईना, पण विश्वास उत्पन्न होण्याइतपत ह्या ज्ञानांचा व सामर्थ्यांचा अनुभव आल्याविना राहात नाहीं! पण हें सर्व जो समाधीपर्यंत चिकाटीनें जाईल त्याला अनुभवानें पटेल! डॉ. युंगप्रमाणें दुरूनच समाधीला त्याज्यकोटींत जो ढकलील आणि तेथपर्यंत जाणारच नाहीं त्याला हा अनुभव कसा येणार!

पाश्चात्यांची मनःप्रवृत्ति ह्याविषयीं कशी आहे हें स्वतः डॉ. युंगनेंच सांगितलें आहे. तो म्हणतो: "This is all very well but scarcely to be recommended anywhere, north of the Tropic of Cancer."

ट्रॉपिक ऑफ कॅन्सर, म्हणजे कर्कवृत्त, भूमध्यरेषेच्या उत्तरेस सुमारें तेवीस अंशांवर येतें. ह्याच्या उत्तरेस युरोपखंडांतील सर्व देश आणि उत्तर अमेरिका हे देश येतात. भौतिकशास्त्रांचा उत्कर्ष ह्याच देशांत फार झालेला आहे हें मान्यच आहे, पण अंतर्मुखतेनें मानसशास्त्रांतील सिद्धान्तांचा अपरोक्ष अभ्यास करण्याकडे ह्या देशांतलि शास्त्रज्ञांची प्रवृत्ति नाहीं हें डॉ. युंगच्या वरील उद्गारांवरून स्पष्ट होत आहे.

पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांविषयीं मॅक्डुगलचा अभिप्राय मागें दिलेलाच आहे. त्यांत त्यानें "योग्य विकास पावलेल्या बौद्धिक सामर्थ्याची आपल्या म्हणजे पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांत उणीव" असल्याची कबुली दिलीच आहे. ही उणीव म्हणजे अंतमुख होऊन स्वतःच्या ठिकाणींच मनोधर्मांचा साक्षात् अनुभव घेण्याविषयीं त्यांच्यांत आढळून येणारी अप्रवृत्ति होय. तसेंच पाहिलें तर इतर शास्त्रांच्या क्षेत्रांप्रमाणें मानसशास्त्राच्या क्षेत्रांतही पाश्चात्य शास्त्रज्ञांचे अचाट परिश्रम होत आहेत ही गोष्ट मान्य करावयास पाहिजेच; त्याचप्रमाणें त्यांची बुद्धिही सूक्ष्मग्राही आणि कुशाग्र आहे ह्याविषयींही वाद नाहीं. ह्यामुळें प्रत्यक्ष प्रमाणांनीं सिद्ध होणाऱ्या भौतिक शास्त्रांतील त्यांची प्रगति, अधिकार आणि गुरुत्व हीं आजमितीला भारतीयांनीं मान्य केलींच पाहिजेत. पण मानसशास्त्रासंबंधीं मात्र तशी स्थिति नाहीं. ह्यासंबंधीं असें म्हणावयास प्रत्यवाय नाहीं कीं अद्यापपावेतों तरी भारतीय मानसशास्त्र आणि मानसशास्त्रज्ञ ह्या क्षेत्रांत पाश्चात्यांच्या गुरुस्थानीं शोभतील आणि म्हणून अंतर्मुख वृत्तीनें स्वतःच्याच ठिकाणीं अनुभव घेऊन मनोधर्मांचा अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति जोंपर्यंत पाश्चात्यांत उत्पन्न झालेली नाहीं आणि तर्कशास्त्र व बाह्यवस्तुनिष्ठ

वास्तवता ह्यांवरच सर्व भिस्त ठेवून जोंपर्यंत ते मनोधर्मीचा अभ्यास करीत राहतील तोंपर्यंत एतद्विषयक त्यांचा ग्रंथविस्तार कितीही असला तरी सर्वत्र बागडणाऱ्या बालकाप्रमाणें त्यांचें मानसशास्त्र केवळ बाल्यावस्थेंतच राहणार! किंबहुना त्यांच्या ह्या मानसशास्त्रांतील अनुबंध-चतुष्टय जोंपर्यंत स्पष्टपणें ठरलें जाणार नाहीं तोंपर्यंत त्याला पौरस्त्यांच्या एतद्विषयक कसोटीस अनुसरून शास्त्र असेंही म्हणतां येणार नाहीं! अशा स्थितींत आपल्याकडील जिज्ञासूंनीं पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांच्या ह्या प्रचंड खटाटोपांतून निर्माण झालेल्या ग्रंथसंपत्तीबद्दल योग्य आदरभाव बाळगून त्यांच्या ग्रंथांचा अभ्यास अवश्यमेव करावा; पण योगी अरविंद घोष ह्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें त्यांचें हें शास्त्र अद्यापि बाल्यावस्थेंत आहे हें जाणून सावधपणा राखूनच त्यांचीं प्रमेयें पारखून ग्रहण करावींत.

१५. परिणामदृष्ट्या दोन्ही मानसशास्त्रांचा तुलनात्मक विचार

प्रा. फडके ह्यांच्यासारखे कांहीं प्रज्ञाहत पंडित "आपल्या हिंदुस्थानांत तर तें (मानसशास्त्र) जन्मास उशीरां आलें एवढेंच नव्हे, तर तें जन्मास आलें तेंच क्षीणावस्थेंत आलें आणि पुढें लवकरच तें मृतप्राय झालें." आणि म्हणून "त्या शास्त्रावरील उपलब्ध चर्चेचा फाल्गुनमास झाला आणि आम्हांला हिंदुस्थानांतील लोकांना मानसशास्त्राविषयींच्या गाढ अज्ञानांत राहण्याची संवय झाली" असें म्हणतात. कित्येक शतकें टिकलेल्या पारतंत्र्यामुळें आपल्याकडील विद्वानांतही जो एक हीनतेचा गंड निर्माण झाला आहे, त्याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे प्रा. फडक्यांचे वरील उद्गार होत. आपल्याकडील मानसशास्त्राविषयींच्या "गाढ अज्ञानांत राहावयाची संवय" झाल्यामुळेंच केवळ प्रा. फडक्यांनीं भारतीय मानसशास्त्राविषयींचा हा (त्यांच्याच शब्दांत सांगायचें झालें तर) "फाल्गुनमास" केला आहे. ह्यासंबंधीं काय वस्तुस्थिति आहे हें येथपर्यंतच्या विवेचनावरून स्पष्ट झालेंच आहे. आतां पाश्चात्य मानसशास्त्राच्या परिणामांविषयीं आणि पौरस्त्य मानसशास्त्राच्या परिणामांविषयीं पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञच काय म्हणतात तें पाहिलें म्हणजे पुरें आहे. फ्रॉइडच्या मानसशास्त्राविषयीं मॅक्डुगल लिहितो :

"The Freudian teaching has had and still is exercising most destructive effects throughout our western civilisation; destructive both of happiness of a multitude of individuals and of the moral traditions of society; and their deplorable effects flow from the errors which he had expounded with such fateful success."

फ्रॉइडच्या ह्या विचारसरणीमुळें जें अनिष्ट घडत आहे त्याला डॉ. शेल्डन् "Emergence of waster-mind to dominance in our civilisation" असें म्हणतो. त्याच्या ह्या म्हणण्याला अनुलक्षून मॅक्डुगल म्हणतो :

" The predominance of the waster-mind is a far more serious matter than the present economic chaos; for, it is far more fundamental. It is a main cause or condition of that chaos. There can be no doubt that the errors of the Freudian Psychology have vastly promoted this emergence of the waster-mind to dominance and that, in two ways chiefly: First, the over-emphasis on sex and on the importance of sex-expression, and of sex-relation of all kinds. Freud seems, to the man in the street, to say, 'you are all sex, therefore be frankly sexual and you will be both happy and healthy.' The more direct incitement to self expression is re-enforced by a second reduction in Freudian Psychology; namely, that all restraint, inhibition, self-control involve repression, and all repression is bad; Therefore, never restrain your impulses never check your children; this is the way the waster-mind is cultivated on so large a scale as to result in it's present dominance of the social and economic scene."

आपल्याकडील मानसशास्त्राची माहिती नाहीं आणि पारतंत्र्यामुळें निर्माण झालेल्या स्वतःविषयींच्या हीन-गंडामुळें पाश्चात्यांचें सर्वच कांहीं चांगलें अशी मनोविकृति झालेली, ह्यामुळें मॅक्डुगलनें वर्णिलेलें waster-mind आपल्याकडेही उफाळून वर येत आहे, असें दिसतें.

अशा स्थितींत, सुशिक्षित (?) तरुण - तरुणींच्या व्यभिचारकर्मासाठीं भाड्यानें मिळणारीं तात्पुरतीं संकेतगृहें असावयास पाहिजेत असें उघड प्रतिपादन करणारे आणि महात्माजींच्या ब्रह्मचर्यविषयक पवित्र लेखांची 'गांधींची नपुंसकनीति' म्हणून हेटाळणी करणारे विद्वान (?) पदवीधर लेखक पुढें यावेत ह्यांत नवल नाहीं ! पुरुषवर्ग असल्या हीनतर मनाचा बनूं लागला असतां त्याचे अनिष्ट परिणाम स्त्रीवर्गाचीं मनेंही हीन पातळींत आणण्यांत होऊं लागल्यास तें स्वाभाविकच आहे. उष्णतामापक यंत्रांत शरीराचें उष्णतामान साडेअठ्ठ्याण्णव अंशांच्यापुढें गेलें तर त्या मनुष्याला ताप आला असल्याचें जसें तें निश्चित गमक असतें, तद्वतच स्त्रीवर्ग जर मनाच्या हीन पातळींत जात असल्याचें आढळेल तर पुरुषवर्गाचीं मनें हीनतर पातळींत गेलीं असल्याचें तें निश्चित गमक होय. अश्वपति कैकेय राजानें आपल्या सुराज्याचें वर्णन करतांना असें म्हटलें आहे कीं 'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाऽविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः' 'माझ्या राज्यांत स्वैराचरणी पुरुषच नाहीं मग स्वैरिणी स्त्री कोठून असणार !' ह्यावरून हें दिसून येईल कीं समाजांत जर स्वैरिणी स्त्रिया आढळतील तर त्या समाजांत स्वैराचारी पुरुष अधिक आहेत असें निश्चित समजावें. आपल्या समाजांतील सुशिक्षित (?) गणल्या

जाणाऱ्या थरांतून अशा स्वैर वृत्तीच्या स्त्रिया दिसूं लागल्यां आहेत. कोणतेंही विधान स्वतःची निश्चिती झाल्याविना न करण्याबद्दल ज्यांची ख्याति आहे ते महात्मा गांधीच ह्याबद्दल म्हणतातः "The modern girl loves to be Juliet to half a dozen Romeos. She loves adventure. The modern girl dresses not to protect herself from wind, rain and sun but to attract attention. She improves upon nature by painting herself and looking extraordinary. (Harijan 31-12-38).

महात्माजींसारखे थोर पुरुषही आधुनिक तरुण मुलींचें असें वर्णन करीत आहेत तेव्हां तें अतिरंजित नसून यथार्थच आहे ह्याविषयीं संदेह नाहीं. पण अश्वपतीचें वरील म्हणणें लक्षांत घेतां ह्या परिस्थितीची मूळ जबाबदारी वर लिहिलेल्या हीनतर मनाच्या पुरुषांवरच पडते. ह्या हीनतर मनामुळें पाश्चात्यांच्या संस्कृतींतही जर जाचक परिणाम घडून येत आहेत, तर स्वरूपतः भिन्न असलेल्या आपल्या भारतीय संस्कृतीस केवढा धक्का बसत आहे ह्याचा अंदाज करतां येतो. हा धक्का केवढा मोठा आहे ह्याची कल्पना प्रा. फडक्यांच्या आरंभीं दिलेल्या उद्गारांवरून स्पष्ट येते. भारतीयांचें मानसशास्त्र त्यांना मृतप्राय वाटतें, पण ह्या शास्त्राचे पाठ घेण्याकरितां योगी अरविंद घोष, रमणमहर्षि, कुवलयानंद स्वामीजी ह्यांजकडे सगळ्या जगांतून जिज्ञासु येत आहेत ही गोष्ट प्रतिभासाधनावर पुस्तक लिहिणाऱ्या प्रा. फडक्यांच्या प्रतिभेला गोचर होत नाहीं ! तेव्हां पाश्चात्यांच्या संपर्कानें त्यांच्याप्रमाणें आमच्याकडेही जें हीनतर मन (Waster-mind) उफाळून वर येत आहे त्याचा स्वतः प्रा. फडके हेही एक उत्कृष्ट नमुना मानण्यास प्रत्यवाय नाहीं. त्यांच्या 'मानसमंदिरां'त तर ह्या Waster-mind चा प्रताप पानागणिक दिसून येतो. त्यांनीं त्या ग्रंथांत मानसशास्त्राशीं संलग्न असलेल्या कामप्रवृत्तिविषयीं जें विवेचन केलें आहे त्यासंबंधीं थोडी चर्चा केल्यास तें आपल्या विषयाच्या दृष्टीनें प्रासंगिक होणार असल्यानें ती येथें करूं. त्यांचीं कांहीं वाक्यें अशीं :

(१) "वासनांचा व प्रेरणांचा उच्छेद करण्याचें तत्त्वज्ञान समाजरचनेस लागूं करणाऱ्या शास्त्रकारांनीं कामप्रेरणा ही ज्या अर्थी अत्यंत प्रबल आहे त्या अर्थी ती सर्वांत अधिक पापमय होय, असें कल्पून त्यांनीं समाजास तिची विलक्षण दहशत घालून ठेवली."

(२) "अन्नाविषयीं वाटणारी क्षुधा अश्लाघ्य किंवा अश्लील आपण मानीत नाहीं, मग कामप्रेरणा तेवढी तशी ठरविण्यांत शहाणपणा कोणता? समजा, उद्यां एक आपण नवा निषेध शास्त्रांत सामील केला कीं मनुष्यानें खाद्यपेयपदार्थांकडे उघड उघड पाहणें म्हणजे मोठें अनीतीचें व निर्लज्जपणाचें कृत्य होय, तर काय काय परिणाम होतील? सभ्य स्त्रीपुरुषांच्या समाजांत

खाण्यापिण्याची चर्चा निषिद्ध मानावी लागेल, ज्याला जेवावयाचें असेल त्यानें एकान्तांत दिवे मालवून जेवावें असें सांगावें लागेल आणि खाण्यापिण्यासाठीं हपापणारी जीभ नेहमीं वस्त्राच्छादित राहावी, अशा प्रकारें आपल्या पोषाखांत आपल्याला सुधारणा करावी लागेल!"

(३) "भूक व काम हीं दोन्ही जर सारखींच मूलभूत व प्रधान आहेत तर दोघांचाही विचार सारख्याच प्रामाणिकपणें व निर्भयपणें केला पाहिजे. भुकेचे बाबतींत कोठलाही ढोंगीपणा न ठेवतां तिच्या शमनाची सुसूत्र व्यवस्था व्हावी अशीच समाजसंस्थेची रचना आपण आस्थापूर्वक करीत आलों आहोंत. मनुष्याच्या कामप्रेरणेचाही असाच विचार करावयास नको काय?"

(४) "जे स्त्रीपुरुष (विवाहानें) एकत्र येतात त्यांच्यांत कामप्रेरणा संभवत नाहीं आणि ज्यांच्यांत ती संभवते त्या स्त्रीपुरुषांस एकत्र येण्याची परवानगी नाहीं, ही हास्यास्पद अनवस्था ताबडतोब बदलली पाहिजे. कामप्रेरणेखेरीज स्त्रीपुरुषांचे विवाह घडतां कामा नयेत असें आपण केलें पाहिजे हें एक आणि शिवाय विवाहाव्यतिरिक्तही कामप्रेरणेचा विकास व उद्भव होऊं शकतो आणि मानवी जीवनास तो अनेक प्रकारें उपकारकच ठरतो, हें ध्यानांत ठेवून आपल्या व्यवहारास आपण नवें वळण दिलें पाहिजे हें दुसरें. ह्या दोन सुधारणा आपण घडवून आणल्या तर दंभनीतीमुळें जें नानाविध दुःख आपणांस आज भोगावें लागत आहे, तें बहुतांशीं नष्ट होऊन आपलें वैयक्तिक व सामाजिक जीवन कितीतरी सुखकारक व तेजस्वी होईल!"

आपल्याकडे नवीनच उदयास येणारें व फ्रॉइडचें शिष्यत्व पतकरणारें हीनतर मन (Waster-mind) गंभीर विषयाचाही किती उथळपणें विचार करणारें बनत आहे, हें स्पष्ट करण्यास वरील उतारे पुरेसे आहेत. ह्यांचें खंडन करण्याचा व्यर्थ शीण न घेतां, पाश्चात्य शास्त्रज्ञही अशा गोष्टींचा व्यापक दृष्टीनें व गंभीरपणानें कसा विचार करतात हें दाखविलें म्हणजे फडके ह्यांची विचारसरणी किती उथळ, तर्कदुष्ट, वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणारी व समाजघातक आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. आपल्या चर्चेला Havelock Ellis ह्या जगद्विख्यात पंडिताचा आधार फडक्यांनीं घेतला आहे; पण हा पंडितच काय म्हणतो तें पाहा.

In India-" sexual life has been sanctified and divinised to a greater extent than in any other part of the world. It seems to have never entered into the heads of the Hindoo legislators that anything natural could be offensively obscene, a singularity which pervades all their writings but is no proof of the depravity of their morals. Love in India both as

regards theory and practice, possesses an importance which it is impossible for us to conceive, "

— *Studies in the Psychology of Sex, Vol. VI, Page 129.*

Havelock Ellis सारख्या परस्थ पंडितानें दिलेली ही साक्ष फडक्यांच्या अनेकं विधानांना पुरेसें उत्तर आहे.

आतां " History of European Morals (Vol. I, edition 7, Page 146) " मध्यें Lecky हा ग्रंथकार काय साक्ष देतो ती पाहूं. तो लिहितो:

" The nearly universal custom of early marriages among the Irish peasantry has alone rendered possible that high standard of female chastity, that intense and zealous sensitiveness respecting female honour for which the Irish poor have long been pre-eminent in Europe. There is no fact in Irish history more singular than the complete, and I believe unparalleled, absence among the Irish priesthood, of those moral scandals which in every continental country occasionally prove the danger of vows of celibacy. The unsuspected purity of the Irish priest in this respect is the more remarkable for, the government of the country being protestant, there is no special inquisitorial legislation to ensure it. Considerations of climate are quite inadequate to explain this fact. The chief cause is sufficiently obvious. The habit of marrying at the first development of the passions has produced among the Irish peasantry, from whom the priests for the most part spring, an extremely strong feeling of inequity of irregular sexual indulgence, which retains its power even over those who are bound to perpetual celibacy. "

पतंजलींनीं 'ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः' असा सिद्धान्त सांगितला आहे. वैवाहिक जीवनाच्या पावित्र्यामुळें आयर्लंडसारख्या चिमुकल्या राष्ट्राला इंग्लंड-सारख्या साम्राज्यवादी व सर्वसंपन्न राष्ट्रापासून सतत शेकडों वर्षें झगडा करून आपलें स्वातंत्र्य हिसकावून घेण्याइतका वीर्यलाभ पिढ्यानुपिढ्या प्राप्त झाला, हें पतंजलींच्या वरील सिद्धान्ताचें इतिहासप्रसिद्ध सामाजिक उदाहरण होय.

वैवाहिक जीवनाचें पावित्र्य राखलें असतां त्या मानवी समूहांत वीर्य म्हणजेच उत्साहशक्ति कशी आढळून येते, ह्याचें सूक्ष्म परीक्षण करून डॉ. अन्विन आपल्या Sexual Relations and Human Behaviour ह्या ग्रथांत म्हणतो:

" The energy will be least, when neither party to a marriage is compelled to confine his or her sexual quality to

the other during their mortal lives. It will be greater when the female knows only her husband, even though he is free to have relations with other wives or women; it will be greatest when throughout the life, when the male as well as female is compelled to confine himself or herself to one partner."

ह्या ग्रंथकारानें किती समाजांचा अभ्यास केल्यानंतर आपले सिद्धान्त मांडले आहेत, ह्याविषयीं तो लिहितो:

"The statement is based on a study of eighty different uncivilised societies of different racial extraction, living in different geographical environments. I have been careful to exclude from my survey any society concerning which our knowledge is not reliable or not adequate."

हॅव्लॉक एलिस, लेकी व डॉ. अन्विन ह्या तिघां समाजशास्त्रज्ञ विद्वानांच्या ग्रंथांतील वर जे उतारे दिले आहेत त्यांत फडके ह्यांच्या सर्व विधानांस उत्तरें आलीं आहेत. इतकेंच नव्हे तर प्रा. फडक्यांचे विचार किती थिल्लरपणाचे आहेत हेंही त्यावरून स्पष्ट होत आहे. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राचा आपल्या समाजावर कसा अनिष्ट परिणाम होत आहे हें वरील विवेचनावरून ध्यानीं आणून त्याचा अभ्यास जिज्ञासूंनीं करावा, पण तो अधिक सावध राहून करावा हें लिहिणें नकोच.

आतां भारतीयांच्या योगशास्त्राच्या अभ्यासापासून मानवांचें हित कसें होतें, तेंही पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांच्या शब्दांतच पाहूं. पाश्चात्यांच्या मानसशास्त्राला नवीन कलाटणी देणारा वुइल्यम जेम्स 'On Vital Reserves' मध्यें योगाच्या परिणामासंबंधानें पुढीलप्रमाणें लिहितो :

"But the most venerable ascetic system, and the one whose results have the most voluminous experimental coroboration, is undoubtedly the yoga-system in Hindustan. The result claimed and certainly in many cases awarded by impartial judges is strength of character, personal power and unshakability of soul."

लोणावळें येथील कैवल्यधामांत योगशिक्षणाकरतां येल (Yale) युनिव्हर्सिटीनें डॉ. बेहेनन ह्यांस पाठविलें होतें. येथें झालेल्या योगाभ्यासापासून आपलें हित कसें झालें, ह्याचें वर्णन Yoga, A scientific Evaluation ह्या आपल्या ग्रंथांत हे ग्रंथकार पुढीलप्रमाणें करतात:

"A few months after beginning the practices in April 1932, a distinct change was noticeable in my health. No work, physical or mental, could *tire* me so rapidly, as it did before.

This phase may be summarized as an increase in my resistance-capacity or power of endurance. My susceptibility to frequent headache also was diminished considerably......I cannot refrain from putting on record a change in my own emotional life which seems somehow to be an outgrowth of these yogic practices. They have led to an emotional stability and balance which I do not remember having possessed prior to taking up these exercises.......I have also had the privilege of watching at close range the daily lives of more than a half dozen Yogins for over a period of one year. I can testify without any reservation that they were the happiest personalities that I have known. Their serenity was contagious and in their presence I felt always that I was dealing with people who held great power in reserve. If the saying 'radiant personality' means anything, it should be applied to them...... The changes in emotional life and personality may be mediated through transformation in the glandular system."

प्रिय वाचक, पाश्चात्य व पौरस्त्य मानसशास्त्रांच्या परिणामाविषयीं पाश्चात्य मानसशास्त्रज्ञांचे काय अनुभव आहेत तेच आपणांपुढें बुद्ध्या मांडले आहेत. योगाभ्यासापासून काय-संपत्सारख्या सिद्धि कशा निर्माण होतात त्याचें सोपपत्तिक विवेचन योगदर्शनाच्या विभूतिपादांत केलेलें वाचकांच्या पुढें आहेच. तेव्हां ह्यासंबंधीं भारतीयांचे अनुभव सांगत बसण्याची आवश्यकता नाहीं. वार्धक्याच्या 'अपक्षीयते' ह्या शरीरावस्थेंत योगाभ्यासाला प्रारंभ केला असूनही ह्या अभ्यासामुळें माझें स्वतःचें हित कसें झालें, तें मीं पहिल्या प्रास्ताविक प्रकरणांत ग्रंथनिर्मितीचा इतिहास देतांना सांगितलें आहेच. येथें एवढेंच अधिक सांगतों कीं गेलें दीड वर्ष घेरीच्या विकारानें मी अंथरुणावर निजून आहें पण ह्याच कालांत माझ्या ग्रंथाची मुद्रणप्रत तयार झाली व ती तपासून प्रकाशकाकडे पाठविण्यांत आली. त्याचप्रमाणें ही भूमिका लिहिण्याकरितां करावें लागणारें वाचन, मनन व बहुतेक सर्व कच्चें लेखन मी ह्याच काळांत करूं शकलों. घेऱ्यांचें निदान 'मेंदूची अशक्तता' असें तज्ज्ञांकडून झालें असूनही मी प्रत्यहीं भूमिकेच्या उद्योगास लागलों कीं घेऱ्यांमुळें आजारी आहें ही गोष्टही त्या वेळांत मला स्मरत नाहीं. तेव्हां अधिक कांहीं न लिहितां मी वाचकांस एवढीच विनंति करतों कीं त्यांनीं दुसऱ्या कोणाच्याही अनुभवावर विश्वास न ठेवतां स्वतःच नित्यनेमानें व आदरपूर्वक वर्ष सहा महिने यथाशक्ति योगाभ्यास करून अनुभव काय येतो तें पाहावें. मला अशी निश्चिति वाटते कीं शारीरिक आरोग्य व मानसिक सामर्थ्य हीं वाढत आहेत असा अनुभव त्यांना आल्यावांचून राहाणार नाहीं आणि मग ते स्वयंप्रेरणेनेंच आपला अभ्यास चालू ठेवतील !

व्यक्तीच्या जीवनावर योगाभ्यासाचा अनुकूल परिणाम काय होतो ह्याचा विचार वर झाला. आतां त्याचा समाजावर काय परिणाम होतो ह्याचा विचार करूं. हा विचार करीत असतां एक अत्यंत महत्त्वाची बाब लक्षांत घ्यावयास पाहिजे ती ही कीं समाज म्हणजे कांहीं एखादी स्वतंत्र वस्तु नसते, तर अनेक व्यक्ति मिळूनच समाज बनलेला असतो; म्हणजे व्यक्ति हाच समाजाचा आद्य घटक असतो. तेव्हां योगाभ्यासामुळें व्यक्ति उन्नतावस्थेंत गेल्या म्हणजे त्या व्यक्तींनीं बनलेला समाज उन्नतावस्थेंत गेलाच पाहिजे हें अगदीं सहजच घडणारें आहे! पण ह्या साध्या कार्य-कारणभावाकडे सांप्रतच्या समाजाचें व समाजधुरीणांचें लक्ष अद्यापि गेल्याचें दिसत नाहीं. पाश्चात्यांचा संपर्क आपल्यास घडूं लागल्यापासून आपल्याकडे सामाजिक सुधारणा ह्या नांवाखालीं अनेक इष्टानिष्ट चालीरीति रूढ होऊं लागल्या. प्रस्तुत काळांत तर त्या इतक्या सार्वत्रिक रूढ झाल्या आहेत कीं त्या रूढ होणें म्हणजेच समाजाची सुधारणा होणें असें असेल तर आजमितीला आपला समाज अत्यंत श्रेष्ठ सांस्कृतिक पातळींत असावयास पाहिजे होता. पण वस्तुस्थिति मात्र ह्याच्या अगदीं उलट आहे हें आपल्या अनुभवास पदोपदीं येत आहे! ह्याचें कारण असें कीं समाज सुधारावयाचा असेल तर समाजाचा आद्य घटक जी व्यक्ति ती प्रथम सुधारावयास पाहिजे, ह्या मूलभूत सिद्धान्ताकडे समाजधुरीणांचें लक्ष गेलें नाहीं किंवा गेलें असल्यास ही गोष्ट कशी घडवून आणावी ह्यासंबंधीं त्यांच्याच मनांत गोंधळ माजून राहिला आहे! व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनक्रमांत शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधान ह्या पांच नियमांचें शक्य तितकें अधिक आचरण होऊं लागलें आणि सामाजिक जीवनक्रमांत अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह ह्या पांच नियमांचें अधिकांत अधिक पालन करण्याची प्रवृत्ति वाढीस लागली तर समाज सांस्कृतिक पातळींत वर वर जात राहील ह्यांत मुळींसुद्धा शंका नाहीं. व्यक्तीचें जीवन उन्नत आणि सुखमय व्हावें अशी इच्छा असलेल्यांनीं वरील यम-नियमांचें अनुष्ठान आपल्या आचरणांत अधिकांत अधिक आणावयास पाहिजे अशा आशयाच्या सिद्धान्तावर पाश्चात्य भौतिक शास्त्रज्ञही येऊं लागले आहेत. भौतिक शास्त्रज्ञांचे मुकुटमणि म्हणून सर्व जगभर मान्यता पावलेले शास्त्रज्ञ आइन्स्टीन (Einstein) म्हणतात :

'The fate of the human race is more than ever dependant on its moral strength to-day. The way to a joyful and happy state is through renunciation, and self-limitation everywhere"

— *The Discovery of India.*

सर्वसामान्य जनतेंत ही प्रवृत्ति निर्माण होण्यासाठीं हें तत्त्व समाजधुरीणांच्या मनांत प्रथम ठसलें पाहिजे आणि आचरणांत उतरलें पाहिजे; कारण

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥

हा फार महत्त्वाचा सामाजिक सिद्धान्त आहे. समाज सांस्कृतिक दृष्ट्या उन्नत होण्यासाठीं तो ज्या श्रेष्ठांचें सहजपणेंच अनुकरण करीत असतो, त्या श्रेष्ठांचें आचरण आदर्शभूत असावयास पाहिजे. आइन्स्टीननीं ' The example of great and pure characters is the only thing that can produce fine ideas or noble deeds " (*ibid*) असें जें म्हटलें आहे तें ह्यासाठींच होय. महाभारतांत

> कालो वा कारणं राज्ञः राजा वा कालकारणम् ।
> इति ते संशयो मा भूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

असें जें वचन आहे त्याचेंही रहस्य हेंच होय. ' सांप्रतचा काळ मोठा वाईट प्राप्त झाला आहे ' असें म्हणण्याची रूढी पडली आहे; पण ह्याचा अर्थ सांप्रतच्या काळांत सर्वसामान्य जनता असन्मार्गानें चालली असून तिला योग्य मार्गानें नेण्याच्या अधिकाराचा कोणी नेता नाहीं इतकाच होय. समाजाचे जे धुरीण असतात त्यांजवर दुहेरी जबाबदारी असते. आपला आदर्श पुढें ठेवून समाज तदनुसार आचरण करणार हें जाणून समाजधुरीणांनीं आपलें एकंदर चारित्र्य अत्यंत निष्कलंक ठेवावयास पाहिजे हा त्या जबाबदारींतला एक भाग होय आणि अडचणीचे प्रसंग प्राप्त झाले असतां एकंदर समाजाच्या हिता-हिताच्या दृष्टीनें ज्यांत जनतेचें अहित होणार नाहीं आणि हितच निश्चयानें होईल अशा मार्गानेंच जनतेला नेणें हा त्या जबाबदारींतला दुसरा भाग होय. ह्या दोन्ही जबाबदाऱ्या योग्य रीतीनें पार पाडण्यासाठीं नेत्यांच्या ठायीं सात्त्विक बुद्धि आणि सात्त्विक धृति ह्यांची फार आवश्यकता असते. ह्या दोहोंचीं लक्षणें गीतेंत येणेंप्रमाणें सांगितलीं आहेत:

> प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
> बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
> धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ।
> योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

अशा सात्त्विक बुद्धीनें आणि धृतीनें युक्त असलेला पुरुषच सात्त्विककर्ता होऊं शकतो. गीतेंत सात्त्विककर्त्याचें लक्षण येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे:

> मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
> सिध्द्यसिध्द्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥

ज्याचें चित्त सत्त्वगुणानें युक्त असेल त्याच्याच ठिकाणीं ही सात्त्विक बुद्धि, धृति आणि कर्तृता विद्यमान असणार; योगाभ्यासानें चित्तांतील सत्त्वगुण वाढीस लागतो आणि साधकानें निर्विचार समाधीपर्यंतचा अभ्यास पूर्णतेला नेला म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं ऋतंभराप्रज्ञेचा उदय होत असतो (पाद १, सूत्र ४८). एकदां ऋतंभराप्रज्ञेचा उदय झाला म्हणजे त्या योग्याच्या चित्तांत सात्त्विक बुद्धि,

सात्त्विक धृति आणि सात्त्विक कर्तृता ह्या निरंतरच्याच नांवूं लागतात. मग त्यांचे आचरण सहजच आदर्शभूत राहतें आणि कसल्याही बिकट प्रसंगीं तो समाजाला अगदीं योग्य मार्गानें नेण्यास समर्थ होतो. त्याची छाप समाजावर पडते आणि समाज दैनंदिन व्यवहारांत त्याचें अनुकरण करीत आपला उत्कर्ष साधतो आणि संकटकालीं त्यानें दाखविलेल्या मार्गानें त्याच्या मागोमाग जाऊन संकटांतून मुक्त होतो. भगवद्गीतेंतील अंतिम श्लोकांत संजयानें धृतराष्ट्राला अगदीं हेंच सांगितलें आहे. संजय म्हणतो

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

'जेथें योगेश्वर श्रीकृष्णासारखा मार्गदर्शक नेता असतो आणि धनुर्धर पार्थाप्रमाणें उपदिष्ट मार्गानें जाणारा कर्तव्यतत्पर अनुयायी असतो तथ श्री, विजय, भूति आणि ध्रुवा नीति हीं असायचींच असें माझें मत आहे' असें धृतराष्ट्राला सांगणारे संजय मानवी सस्कृतीच्या उच्चावस्थेस कारणीभूत होणारें शाश्वत सत्यच ह्या श्लोकानें सांगत आहेत. भारतीय संस्कृतींत ह्याचें प्रत्यंतर अनेकवार अनुभवास आलें आहे. जनक, राम, कृष्ण, शिवाजीमहाराज ह्यांसारखे योगारूढ क्षत्रिय किंवा याज्ञवल्क्य, वसिष्ठ, शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, रामदास ह्यांसारखे योगारूढ ब्राह्मण जेव्हां समाजाला नेते लाभले तेव्हां तेव्हां समाज सांस्कृतिक दृष्ट्या उन्नत झाला अशी भारतीय इतिहासाची साक्ष आहे. समाजाचा उत्कर्ष होण्यासाठीं त्याचें धुरीणत्व योगिश्रेष्ठ पुरुषाकडेच असावयास पाहिजे हें भारतीय संस्कृतीचें तर अनन्यसाधारण वशिष्ट्य होय. भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला अभ्यासयोग विस्तृतपणें सांगितल्यानंतर त्या अध्यायाच्या अंतीं त्याला त्यांनीं अगदीं स्पष्ट शब्दांत असें सांगितलें आहे, कीं

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥

योगी हा तपस्वी, ज्ञानी आणि कर्मी ह्या सर्वांपेक्षां अधिक आहे म्हणून तूं योगी हो.

ह्या सर्व विवेचनावरून लक्षांत येईल कीं समाजाचा सात्त्विक उत्कर्ष होण्याला नेते व अनुयायी ह्यांनीं योगाची कास धरणें अत्यंत आवश्यक आहे. योगशास्त्र असें अत्यंत हितकर शास्त्र असूनही आणि तें आपल्या पूर्वजांनीं आपणा सर्वांच्या वैयक्तिक, सामाजिक आणि पारमार्थिक उत्कर्षासाठींच निर्माण करून आपल्या हातीं दिलें असूनही आपण आजपर्यंत त्याचा जितका उपयोग करून घ्यायला पाहिजे होता तितका करून घेतला नाहीं. भारतीय संस्कृतींत ब्रह्मविद्या ही अशी कांहीं अपूर्व चीज आहे, कीं जोंपर्यंत तिला आपण पारखे होणार नाहीं तोंपर्यंत कसलींही संकटें आपल्यावर येऊन कोसळलीं तरी त्यांतून आपण सुरक्षितपणें निभावून जाऊं शकूं.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

असें ह्या ब्रह्मविद्येच फल गीतेनें सांगितलें आहेच. ह्या ब्रह्मविद्येच्या दोन अंगांतील वेदान्तदर्शन ह्या अंगाचा परिचय प्रस्थानत्रयींतील गीतेच्या रूपानें मराठी वाचकांस आहे. गीतेंतील सर्व तत्त्वज्ञान भावार्थदीपिकेंत ज्ञानेश्वर महाराजांनीं अत्यंत काव्यमय भाषेंत वर्णिलें असल्यानें वेदान्तदर्शनाचें रहस्य आपणां सर्वांना चांगलें परिचित आहे. प्रकृत ग्रंथानें ब्रह्मविद्येचें प्रायोगिक अंग जें योगदर्शन त्याचा परिचय मराठी वाचकांस अनायासानें होईल असा विश्वास वाटतो. आतां ब्रह्मविद्येच्या वेदान्तदर्शनरूपी तात्त्विक अंगाचा अभ्यास आणि योगदर्शनरूपी प्रायोगिक अंगाचें अनुष्ठान हीं महाराष्ट्र वाचकांच्या हातून समन्वयानें घडोत आणि भारतीय संस्कृतीला पूर्वींच्या उज्ज्वल अवस्थेस पुनः एकदां पोचविण्याच्या कार्यांतील आपला वांटा उचलण्याला महाराष्ट्र जनता समर्थ होवो ही योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या चरणीं प्रार्थना आहे.

१६. योगाच्या आठ अंगांचें सामान्य स्वरूप

आतां ज्या आठ अंगांमुळें योगाला अष्टांगयोग म्हणतात त्या अष्टांगांचें स्वरूप संक्षेपानें पाहूं. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हे जे पांच यम तें योगाचें पहिलें अंग होय. शरीरानें, मनानें किंवा वाणीनें दुसऱ्यास दुःख होऊं न देणें ही अहिंसा होय. आपल्या ठिकाणीं जो बोध असेल तो अवश्य तेव्हां आपल्या वाणीनें अथवा कृतीनें दुसऱ्याच्या चित्तांत आरूढ होईल असें वागणें हें सत्य होय. शरीर आणि मन ह्यांचें धारण, रक्षण आणि योग्य पोषण होण्यासाठीं जेवढें विषयसेवन अत्यंत आवश्यक असेल, त्याव्यतिरिक्त विषयांचें सेवन न करणें हें अस्तेय होय. विवाहित स्त्रीपुरुषांनीं वैषयिक संबंधांत चढता वाढता संयम विचारपूर्वक आणि निश्चयानें राखणें आणि अविवाहितांनीं ह्या-संबंधांत काया-वाचा-मनानें पवित्र राहाणें हें ब्रह्मचर्य होय. शरीर आणि मन ह्यांच्या वैयक्तिक व सामाजिक विकासास आवश्यक असलेल्या वस्तुव्यतिरिक्त इतर वस्तूंचा संग्रह न करणें हा अपरिग्रह होय. ह्या पांच यमांत सामाजिक मानसशास्त्रविषयक मूलभूत तत्त्वें सामावलीं आहेत. समाजांतील बहुसंख्य लोक ह्या पांच यमांनुसार अनुकूलत्वानें वागूं लागले म्हणजे त्या समाजांत कितीही अंतर्गत भेद असले तरी तो समाज सांस्कृतिक दृष्ट्या एकजिनसी, भेदांत अभेद पाहाणारा, शांतताप्रिय आणि सुसंस्कृत होत जातो आणि उत्कर्षास पोहोंचतो. ह्यापुढील—शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वर-प्रणिधान हे पांच नियम हें योगाचें दुसरें अंग होय. मृज्जलादिकांनीं शरीराची आणि सात्त्विक आहार, सात्त्विक विचार आणि सात्त्विक संगति, इत्यादि मार्गांनीं मनाची शुद्धि राखणें हें शौच होय. प्रपंचव्यवसायांत प्राप्तकर्तव्य निष्ठेनें

करीत असतां जीं सात्त्विक सुखें अनायासें प्राप्त होतील तेवढ्यांवर समाधानी वृत्ति राखणें हा संतोष; उपवास, व्रतें, इत्यादि उपायांनीं आहारासंबंधीं नियंत्रण जिभेवर ठेवून चित्तैकाग्र्य संपादन करणें हें तप; वेदविहित असें नित्य नवीन पठण आणि ज्ञानार्जन करीत असणें हा स्वाध्याय आणि सर्वांतर्यामी ईश्वराच्या प्रेरणेनेंच आपण प्राप्तकर्तव्य करीत आहोंत, ही भावना जागृत ठेवून सव कर्में ईश्वरापण बुद्धीनें करणें हें ईश्वरप्रणिधान होय. ह्या पांच यमांत व्यक्तिनिष्ठ मानसशास्त्रविषयक मूलभूत तत्त्वें सामावलेलीं आहेत. यमनियमांच्या अनुष्ठानाविषयीं असा विशेष आहे कीं नियमांचें अनुष्ठान व्यक्तिनिष्ठ असल्यानें तें यावच्छक्य पाळावयाचें असतें, तर यमांचा संबंध समाजाशीं येत असल्यानें ते पांचही यम अवश्यमेव पाळलेच पाहिजेत. न पाळले तर मनोविकासाच्या वरच्या पातळींत साधक गेला असला तरी तो तेथून भ्रष्ट होऊन पतित होतो आणि स्वतःच्या आणि समाजाच्या अवनतीस कारण होतो. ह्यापुढील आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि हीं योगाचीं पुढील सहा अंगें सर्वस्वीं व्यक्तिनिष्ठ असल्यानें तीं व्यक्तिविकासास अत्यंत उपयोगी होणारीं आहेत. प्राणायामादि पुढील अंगांच्या अनुष्ठानाकरितां आसनास्थित होण्याची आवश्यकता असते. ज्या स्थितींत बसल्यानें शरीरास आयास वाटणार नाहींत आणि मनःस्थैर्याचा अभ्यास सुकर होईल अशा स्थितींत शरीर ठेवणें हें आसन होय.

ह्यानंतरचें योगाचें चौथें अंग प्राणायाम हें होय. ह्याची व्याख्या पतंजलींनीं " तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः। " अशी केली आहे. ह्यांत ' तस्मिन्सति ' आणि ' गतिविच्छेदः ' हीं पदें फार महत्त्वाचीं आहेत. ह्यांतील ' तस्मिन्सति ' ह्या पदांनीं पतंजलींनीं असें सांगितलें आहे कीं प्राणायाम करणें तो आसनस्थित होऊनच करावयास पाहिजे; कारण त्यांत श्वासप्रश्वासांच्या स्वाभाविक गतींचा विच्छेद करावयाचा असतो. हा विच्छेद आसनस्थित नसतांना केला तर अपाय होतो. मनुष्य स्थिरपणें बसला नसतांना म्हणजे तो इकडे तिकडे हिंडत असतांना त्याच्या श्वासाप्रश्वासांची नैसर्गिक गति वाढलेली असते. अशा वेळीं त्यांच्या गतीचा विच्छेद केल्यास निसर्गाशीं कृत्रिमपणें विरोध आल्यानें फुप्फुसास अपाय होणें संभवनीय असतें. म्हणून प्रणायाम करणें तो स्थिरसुख अशा आसनांत असतांनाच केला पाहिजे हें लक्षांत येण्याकरितां ' तस्मिन्सति ' हीं पदें सहेतुक घातलीं आहेत. ' तास्मिन् ' ह्याचा संबंध ह्यामागील तीन सूत्रांत वर्णिलेल्या आसनांशीं आहे.

श्वासप्रश्वासांचा गतिविच्छेद दोन प्रकारांनीं संभवतो. अहोरात्र मिळून आठ प्रहरांत सामान्यतः २१६०० वेळां श्वासप्रश्वासांची गति असते. म्हणजे एका मिनिटांत १५ श्वासप्रश्वास पडतात. ही श्वासप्रश्वासांची नैसर्गिक गति होय. हिचा

विच्छेद दोन तऱ्हांनीं होतो. मिनिटास १५ पेक्षां अधिक अधिक श्वासप्रश्वास होणें हा एक प्रकार आणि १५ पेक्षां कमी कमी श्वासप्रश्वास होणें हा दुसरा प्रकार. १५ पेक्षां अधिक श्वासप्रश्वास करण्याची मर्यादा प्राणायामाच्या निरनिराळ्या प्रकारांत वाढत वाढत भस्त्रा किंवा भस्त्रिका प्राणायामांत ती सर्वांत अधिक वाढलेली असते. ही संख्या फुप्फुसाची बळकटी आणि विकास ह्यावर अवलंबून असते. ह्यामुळें अमुक अशी संख्या ठरवितां येत नाहीं. श्वास झटकन् घेऊन झटकन् सोडणें ही क्रिया ह्या प्राणायामांत मुख्य असते. ही क्रिया फार थोड्या काळांत होते म्हणून तिला ऱ्हस्व असें म्हणावयाचें आणि ते श्वासप्रश्वास कोणालाही ऐकूं येतील इतक्या मोठ्यानें होत असतात म्हणून त्यांना स्थूल असें म्हणावयाचें. म्हणजे मिनिटास १५ ह्यापेक्षां अधिक होणारे श्वासप्रश्वास हे ऱ्हस्व-स्थूल प्राणायाम होत. व्यायाम करीत असतांना, उदाहरणार्थ कुस्ती खेळत असतांना, श्वासप्रश्वास जलद आणि हुंकारयुक्त मोठ्यानें होत असतात. पण ते व्यायामामुळें मनुष्याच्या प्रयत्नावांचून नैसर्गिक कारणांनीं होत असल्यामुळें, ते प्राणायामांत गणले जात नाहींत. पण साधक आसनस्थित होऊन आपल्या प्रयत्नांनीं जर श्वासप्रश्वासांची गति ऱ्हस्व आणि स्थूल अशी साधील तर मात्र तो ऱ्हस्व-स्थूल प्राणायाम होईल. भस्त्रिकाप्राणायामासारखे असले ऱ्हस्व-स्थूल प्राणायाम स्थूल शरीरांतील दोष काढून टाकून शरीर व नाड्या शुद्ध व निरोगी करण्यास साधनीभूत आहेत, पण ते पुढील, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि ह्या चार अंगांना निरुपयोगी इतकेंच नव्हे, तर विरोधीही असतात. चित्तस्पंद आणि प्राणस्पंद ह्यांचा निकट संबंध असल्यामुळें आणि ह्या चार अंगांत चित्ताचे स्पंद शांत करावयाचे असल्यामुळें प्राणाचे स्पंदही शांत करावे लागतात. म्हणून ज्यांत प्राणस्पद अधिक आहेत असे हे ऱ्हस्व-स्थूल प्राणायाम ह्या चार अंगांना उपयोगी पडत नाहींत, म्हणून निरुपयोगी आहेत आणि त्यांना अडथळा करतात म्हणून विरोधी आहेत. ह्या चार अंगांना उपयोगी पडणारा जो प्राणायाम त्याची गति दर मिनिटास कमी करीत करीत अभ्यासानें वाटेल तितकी कमी करतां येते. पण ज्याला आपले नित्याचे प्रापंचिक व्यवसाय संभाळून योगाभ्यास करावयाचा असेल त्यानें एका मिनिटांत २।३ श्वासप्रश्वास होतील, फार तर एका मिनिटास एक श्वासप्रश्वास होईल इतका प्राणायामाचा अभ्यास वाढविला म्हणजे पुरे आहे. नित्याचे प्रपंचव्यवसाय करून तीन मिनिटांत एक श्वासप्रश्वासकरण्याइतपत अभ्यास वाढविलेलीं माणसें क्वचित् दृष्टीस पडतात. पण सामान्य व्यावहारिक माणसांनीं येथपर्यंत जाण्याची आवश्यकता नाहीं व शरीराची नित्याची हालचाल करणाऱ्यांना अधिक प्राणसंचयाची अपेक्षा असल्यामुळें तीन मिनिटांस एक श्वासप्रश्वास हें प्रमाण कदाचित् अहितकारकही ठरेल ; म्हणून मिनिटास दोन तीन श्वासप्रश्वास इतकी गति झाली म्हणजे पुढील अंगांच्या अभ्यासास तें पुरेसें आहे. श्वासप्रश्वासांची संख्या ह्याप्रमाणें

कमी होत गेली म्हणजे तो प्राणायाम आपोआपच दीर्घ होत असतो. स्वाभाविक अवस्थेंत एका श्वासप्रश्वासाला जर ४ सेकंद लागले तर ह्या तीन किंवा दोन श्वासप्रश्वासांना वीस किंवा तीस सेकंद लागतात, ही त्यांची दीर्घता होय. श्वासप्रश्वास जितके दीर्घ होतील तितकी त्यांची स्थूलता जाऊन ते सूक्ष्म होत असतात. मग हे श्वासप्रश्वास शेजारच्या लोकांना तर ऐकूं जात नाहींतच पण ज्याचे त्याला देखील हे श्वासप्रश्वासस्पंद अगदीं सूक्ष्म होत असल्याचें कळतें. म्हणून अशा प्रकारच्या प्राणायामाला 'दीर्घसूक्ष्म' हें नांव आहे. प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि ह्यांना हा दीर्घसूक्ष्म प्राणायाम अत्यंत उपकारक असतो, कारण ह्यांत प्राणाचें स्पंदन अतिसूक्ष्म झाल्यानें चित्ताचें स्पंदनही फार सूक्ष्म होण्यास उपकारक होत असतें. म्हणून पतंजलींनीं हा दीर्घसूक्ष्म प्राणायाम योगांगांत ग्राह्य धरला असून त्याचें वर्णन साधनपादाच्या ५० व्या सूत्रांत केलें आहे. ऱ्हस्व-स्थूल प्राणायामानें शारीरिक आरोग्य व नाड्यांची शुद्धि हीं वाढत असल्यामुळें त्याचा स्वीकार हठयोगांत केलेला आहे. साधकांनीं तो अभ्यास त्या फळासाठीं आपल्या शक्तिप्रमाणें अन्य वेळीं करावाच पण वरील चार अंगांचा अभ्यास करतांना दीर्घसूक्ष्म प्राणायामच करावयास पाहिजे; म्हणून त्याचें तेवढें वर्णन पतंजलींनीं ५० व्या सूत्रांत केलें आहे. हा दीर्घसूक्ष्म प्राणायाम देश, काल, संख्या, इत्यादींनीं कसा पारखावयाचा तें त्या सूत्रांतील विवरणांत विशद केलेलेंच आहे.

येणेप्रमाणें यम, नियम, आसन आणि प्राणायाम ह्या चार बहिरंगांचा विचार झाला. ह्याच्या पुढील पांचवें अंग म्हणजे प्रत्याहार हें होय. त्याच्या पुढील धारणा, ध्यान आणि समाधि हीं अंतरंग साधनें होत आणि तीं यथावत् साध्य होण्यासाठीं प्रत्याहाराची अत्यंत आवश्यकता असते. मन नेहमीं इंद्रियद्वारा बाह्यविषयाकार होत असतें, म्हणून त्याला इंद्रियद्वारा विषयाकार होऊं न देतां चित्तस्वरूपानुकारी राखणें हा प्रत्याहार होय. देहांतील किंवा बाहेरील एखाद्या आलंबनावर चित्त स्थिर राखणें ही धारणा होय. एखाद्या प्रत्ययावर चित्ताची एकतानता करणें हें ध्यान होय. ध्याता, ध्येय, ध्यान ह्या त्रिपुटीचा अस्त होऊन चित्त पूर्ण ध्येयाकार झालें म्हणजे तीच समाधि होय. आत्म्याव्यतिरिक्त इतर आलंबनावर होणारी समाधि संप्रज्ञात आणि आत्मा ह्या आलंबनावर होणारी समाधि असंप्रज्ञात समाधि होय. अष्टांगांच्या अनुष्ठानानें चित्त पूर्ण शुद्ध झालें म्हणजे असंप्रज्ञात समाधि सिद्ध होऊन आत्मसाक्षात्कार होतो. अशा शुद्ध चित्तांतील आत्मज्योतीचा ज्ञानरूप प्रकाश इंद्रियद्वारां बाहेर ओसंडूं लागतो व त्या प्रकाशांत सर्व समाज सात्विकतेनें वर्तूं लागून आपला वैयक्तिक आणि सामाजिक उत्कर्ष साधीत अभ्युदयाच्या परमोच्च अवस्थेस जाऊन पोंचतो.

१७. वेदान्तशास्त्र व अष्टांगयोगशास्त्र हीं ब्रह्मविद्येचीं दोन अंगें होत.

प्रस्तुत ग्रंथांतील सर्व सूत्रांचें विवरण अद्वैतवेदान्ताला अनुसरून केलें आहे, हें अभ्यासु वाचकांच्या ध्यानीं येईलच. रूढ समजूत अशी आहे कीं पातञ्जल-योगदर्शन हें वेदविरुद्ध दर्शन होय. ही समजूत जर बरोबर असेल तर वेदानुसार असलेले वेदान्तदर्शन आणि वेदविरुद्ध असलेलें हें योगदर्शन ह्यांचा समन्वय कसा होणार अशी शंका येथें सहजच उत्पन्न होते. ही शंका फारच महत्त्वाची आहे. कारण पातञ्जलयोगदर्शन जर वेदविरुद्ध दर्शन असेल तर त्याचा वेदांस अनुसरून असलेल्या वेदान्तदर्शनाशीं केलेला समन्वय चुकीचा ठरेल आणि तो समन्वय जर बरोबर असेल तर पतंजलिप्रणीत योगदर्शन हें वेदानुसारीच ठरेल. ह्यामुळें ह्या प्रश्नाचा विचार जरा विस्तारानें करणें आवश्यक आहे.

येथें सिद्धान्त असा मांडावयाचा आहे कीं पातञ्जलयोगदर्शन हें पूर्णतया वेदानुसारी असून तें वेदान्तशास्त्रांचें पूरक आहे. किंबहुना वस्तुस्थिति अशी आहे कीं एकाच ब्रह्मविद्येचीं वेदान्तदर्शन आणि पातञ्जलयोगदर्शन हीं दोन्ही परस्परांस पूरक अशीं अंगें होत. रसायनशास्त्रासारख्या व्यावहारिक विद्येची उपपत्त्यात्मक (Theoretical) आणि प्रयोगात्मक (Practical) अशीं दोन अंगें ज्याप्रमाणें असतात आणि त्या दोन अंगांनीं मिळून जशी त्या शास्त्राला पूर्णता येते तसाच प्रकार येथेंही ब्रह्मविद्येच्या बाबतींत आहे. म्हणजे वेदान्तदर्शन हें तिचें उपपत्त्यात्मक अंग असून योगदर्शन हे प्रयोगात्मक अंग होय आणि ह्या दोन्ही अंगांनीं मिळून ब्रह्मविद्येला पूर्णता येते. ज्याला ब्रह्मविद्येचें संपूर्ण फल प्राप्त करून घ्यावयाचें असेल आणि जो अधिमात्र तीव्र संवेगवान् उत्तमाधिकारी नसेल, त्यानें वेदान्तदर्शनाचें परिशीलन आणि योगदर्शनानुसार योगांचें प्रत्यक्ष अनुष्ठान ह्या दोहोंचा समन्वयानेंच आश्रय केला पाहिजे. तसें जर तो न करील तर नुसत्या वेदान्तदर्शनाच्या अभ्यासानें त्याला परोक्ष शब्दज्ञान होईल, पण आत्मसाक्षात्कार होणार नाहीं. अर्थात् हीं दोन्ही दर्शनें पूर्णतया वेदानुसारी असून तीं ब्रह्मविद्येचीं परपस्परांस पूरक अशीं दोन अंगें आहेत अशी दृष्टि ठेवूनच ह्या ग्रंथांतील सर्व सूत्रांचें विवरण समन्वयानें केलेलें आहे. येथें मुख्य गोष्ट लक्षांत घ्यावयास पाहिजे ती अशी कीं ह्या ग्रंथांत सर्व सूत्रांचें विवरण केलें आहे तें मूळ योग-सूत्रांशीं कोठेंही विसंगत नसून पूर्णपणें सुसंगत आहे; म्हणजे निदानपक्षीं इतकें म्हणतां येईल कीं कांहीं टीकाकारांनीं किंवा बहुतेक सर्व टीकाकारांनीं हें योगदर्शन वेदविरुद्ध दर्शन होय अशी जरी आपली समजूत करून घेतली असली तरी वेदान्तदर्शनाशीं पूर्णतया सुसंगत असाही ह्या सूत्रांचा अर्थ होऊं शकतो आणि म्हणून ह्या ग्रंथांत केलेलें विवरण वेदान्तदर्शनानुसार केलें आहे हें वरील सिद्धान्त लक्षांत घेतां योग्यच होय.

येथें मग पुनः असा प्रश्न उद्भवतो कीं योगदर्शन वेदविरुद्धदर्शन मानण्यांत येतें तें कां? ह्याचें उत्तर थोडक्यांत असें कीं वैदिक संस्कृतींतील ऐतिहासिक घडामोडींत वैदिक वाङ्मय निर्माण झालें आहे तथापि त्याचा विचार ऐतिहासिक दृष्ट्या करण्यांत आलेला नाहीं. पातञ्जलयोगदर्शनाचाही विचार ह्याचप्रमाणें ऐतिहासिक दृष्ट्या झालेला नाहीं आणि म्हणून हें वेदविरुद्धदर्शन आहे अशी चुकीची समजूत रूढ झालेली आहे. हें कसें तें आतां पाहूं.

पातञ्जलयोगदर्शनांतील पहिलेंच सूत्र "अथ योगानुशासनम्" असें आहे. ह्यामध्यें अनु हा उपसर्ग सहेतुक घातला आहे. ह्या उपसर्गानें पतंजलींनीं असें स्पष्ट सूचित केलें आहे कीं योगदर्शन हें वेदांनीं प्रतिपादिलेल्या योगशास्त्राहून भिन्न नसून वेदांमध्यें जो योग प्रतिपादिलेला आहे, त्यालाच व्यवस्थित आणि विस्तृत असें रूप देऊन हें योगदर्शन त्यांनीं रचिलें आहे. त्यांचा आशय असा नसता तर त्यांनीं हें सूत्र "अथ योगशासनम्" असें लिहिलें असतें. आतां येथें कोणी असें म्हणूं शकतील कीं ज्या योगाचें खंडण ब्रह्मसूत्रांत केलें आहे, त्या योगाला अनुसरून हें पातञ्जलयोगदर्शन असल्यामुळें हा अनु उपसर्ग येथें आला आहे आणि म्हणून वेदान्तसूत्रांनीं 'प्रत्युक्त' असा जो वेदविरुद्ध योग त्याचाच अनुवाद पातञ्जलयोगदर्शन होय. पण हें म्हणणें मुळींच टिकण्याजोगें नाहीं. कारण एक तर ज्या योगाचें एकदा खंडन झालें त्याचें पुन्हा दर्शन रचणें हें प्रयोजनशून्य होय आणि दुसरें कारण असें कीं प्रत्यक्ष योगसूत्रांतच हें योगदर्शन वेदांना प्रमाण मानणारें आहे, असा पुरावा आहे. पहिल्याच पादाच्या ७ व्या सूत्रांत पातञ्जलयोगाला अभिमत असलेलीं जीं तीन प्रमाणें दिलीं आहेत त्यांत आगम म्हणजे वेद हेंही एक आहे. अर्थात् वेद हें प्रमाण पतंजलि मानीत असल्यामुळें त्यांचें दर्शन हें वेदविरुद्ध आहे, असें म्हणणें केव्हांही उचित होणार नाहीं. योगसूत्रांवरूनच ही गोष्ट पुढें अधिक स्पष्ट करावयाची आहे; पण तत्पूर्वी आपण वरील चुकीची रूढ समजूत कशी झाली ह्याचीं ऐतिहासिक कारणें पाहूं.

योगाविषयींचा उल्लेख उपनिषदांतून अनेक ठिकाणीं आला आहे. त्यांतील महत्त्वाच्या उल्लेखांचा विचार येथें करूं. कठोपनिषदांत आत्मविद्या प्राधान्यानें सांगितली आहे आणि आत्मसाक्षात्काराकरितां योगानुष्ठानाचा उपदेश ओझरता केला आहे.

> "**यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।**
> **बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्॥**
> **तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्।**"

ह्या श्रुतीमध्यें योगाचें स्वरूप थोडक्यांत सांगितलें आहे आणि ही योगावस्था प्राप्त होण्यासाठीं

> **यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।**
> **ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि॥**

ह्या श्रुतीमध्यें आत्मा ह्या आलंबनावरील असंप्रज्ञात समाधीपर्यंत पोहोंचण्याला योगानुष्ठान कसें करावें तें अतिसंक्षेपानें सांगितलें आहे. ह्यानंतर ह्या उपनिषदांतील शेवटचें श्रुतिवचन येणेंप्रमाणें आहे—

" मृत्युप्रोक्तां नाचिकेतोऽथ लब्ध्वा ।
विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्यु-
रन्योप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ "

ह्या श्रुतीवचनाच्या रहस्याकडे वेदान्तशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्यांचें लक्ष जितकें अधिक वेधणें आवश्यक होतें तितकें तें वेधल्याचें दिसत नाहीं. ह्या वचनांत नाचिकेत्याला जी ब्रह्मप्राप्ति झाली, तिला दोन कारणें सांगितलीं आहेत. " एतां मृत्युप्रोक्तां विद्यां योगविधिं च कृत्स्नं, लब्ध्वा नाचिकेता ब्रह्मप्राप्तः विरजः विमृत्युः अभूत् " " मृत्यूनें सांगितलेल्या (१) ह्या विद्येला आणि (२) संपूर्ण योगविधीला प्राप्त करून घेऊन नाचिकेता ब्रह्मपदाला प्राप्त झाला. " असें येथें सांगितलें आहे. ' एतां विद्याम् ' म्हणजे ह्या काठकोपनिषदांत विस्तारानें सांगितलेली आत्मविद्या होय. यम-नाचिकेत-संवादाची उठावणीच आत्मविषयक प्रश्नांतून निर्माण झाली आहे. ह्या उपनिषदाच्या पहिल्या आध्यायाच्या पहिल्या वल्लींत आरंभींचा आख्यायिकेचा प्रास्ताविक भाग संपल्यानंतर मरणोत्तर आत्मा म्हणून कांहीं असतो कीं नसतो असा नाचिकेत्याचा स्पष्ट प्रश्न असून त्याच्या उत्तराकरितांच पुढील सर्व उपनिषद् आहे. तेव्हां ' एतां विद्याम् ' म्हणजे ह्या उपनिषदांत विस्तारानें सांगितलेली आत्मविद्या ह्याविषयीं संशय नाहीं. नाचिकेत्याला ब्रह्मप्राप्ति होण्याकरितां ही आत्मविद्या जर पुरेशी असती तर " एतां मृत्युप्रोक्तां विद्यां लब्ध्वा नाचिकेता ब्रह्मप्राप्तः विरजः विमृत्युः अभूत् " असें श्रुतीनें म्हटलें असतें. पण ब्रह्मप्राप्तीला केवळ आत्मविद्या पुरेशी नसल्यामुळें श्रुतीनें ' योगविधि च कृत्स्नं लब्ध्वा ' म्हणजे संपूर्ण अशा योगविधीला प्राप्त करून घेऊन मग नाचिकेत्याला ब्रह्मप्राप्ति झाली असें म्हटलें आहे. म्हणजे ब्रह्मप्राप्तीसाठीं वेदान्तशास्त्रानें सांगितलेली आत्मविद्या आणि योगशास्त्रानें सांगितलेला संपूर्ण योगविधि हीं दोन्ही साधनें सारखींच आवश्यक आहेत असा श्रुतीचा स्पष्ट आदेश आहे आणि पुढें ब्रह्मप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करणाऱ्या दुसऱ्या कोणालाही ह्या दोन्ही साधनांचा आश्रय केलाच पाहिजे हें ' एवं ' ह्या पदानें अगदीं निक्षून सांगितलें आहे. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं ब्रह्मप्राप्तीसाठीं आत्मविद्या आणि यथाविधि योगानुष्ठान ह्या दोन्ही अंगांची वेदवचनानुसार सारखीच आवश्यकता असल्यानें ब्रह्मविद्येचीं हीं दोन अंगें होत असें वर म्हटलें आहे.

ह्यावरून हें स्पष्ट होत आहे कीं योगशास्त्राची अशी एक शाखा होती कीं जिची अपेक्षा ब्रह्मप्राप्तीला आवश्यक होती आणि अर्थात् जिला वेदानुसारित्व

होतें. मंत्रद्रष्टया ऋषींच्या द्वारा उपनिषदांचें प्रकटन झाल्यानंतर उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाची चर्चा करणारीं बादरायणाचार्यांचीं ब्रह्मसूत्रें रचलीं गेलीं ही गोष्ट निःसंदेहपणेंच सिद्ध आहे. ब्रह्मसूत्रांच्या दुसऱ्या अध्यायांतील तिसऱ्या सूत्रांत "एतेन योगः प्रत्युक्तः" "ह्या सांख्यस्मृतीच्या निरसनानें योगस्मृतीही प्रत्याख्यात आहे, म्हणजे तिचेंही निरसन झालें आहे," असें सांगितलें आहे. ह्यावरून असेंही स्पष्ट दिसतें कीं वेदान्तसूत्ररचनाकालीं सांख्यदर्शनानुसारी व वेदविरुद्ध असेंही एक योगदर्शन होतें. हें नुसतें अनुमान नव्हे तर ही गोष्ट 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' ह्या ब्रह्मसूत्रावरील श्रीमच्छंकराचार्यांच्या भाष्यावरून निःसंदेहपणें सिद्ध होत आहे. त्या भाष्यपंक्ति अशा :

"एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्या इत्यतिदिशति। तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतंत्रमेव कारणं, महदादीनि च कार्याणि अलोकवेद-प्रसिद्धानि कल्प्यन्ते। ननु एवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वेणैवैतद्गतं, किमर्थं पुनरतिदिश्यते। अस्ति ह्यत्राभ्यधिका शंका। सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः' इति। 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं' इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपंचं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते। लिंगानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते। योगशास्त्रेऽपि "अथतत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः" इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते। अतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वात् अष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरपि अनपवदनीया भविष्यतीति। इयमप्यधिका शंका अतिदेशेन निवर्त्यते।"

ह्या भाष्यावरून दोन गोष्टी निःसंदेहपणें सिद्ध होत आहेत. पहिली अशी कीं 'सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः' आणि दुसरी गोष्ट अशी कीं ज्या योगाचें खंडन ह्या सूत्रानें झालें त्या योगशास्त्राचें पहिलें सूत्र 'अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः' असें होतें. हा सम्यग्दर्शनाभ्युपाय वेदविहित योगच पुढें पतंजलिमुनींनीं अष्टांगयोगरूपानें ग्रंथनिविष्ट केला आणि 'अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः' हें ज्याचें पहिलें सूत्र तें वेदविरुद्ध योगशास्त्र ब्रह्मसूत्रांत प्रत्याख्यात झाल्यामुळें लुप्त झालें!

'एतेन योगः प्रत्युक्तः' ह्या सूत्राच्या पूर्वींच्या सूत्रांत "कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते। आत्मभेदाभ्युपगमात्" असें भाष्य असून पुढें "अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनयापि कपिलस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचन-विरुद्धं च, न केवलं स्वतंत्रप्रकृतिकल्पनयैवेति।" "कपिल सर्वात्मत्वदर्शनाला अनुमोदन देत नाहींत कारण त्यांनीं आत्मभेदाचा अभ्युपगम (स्वीकार) केला आहे; ह्यावरून आत्मभेदकल्पनेनेंही कपिलांचें शास्त्र वेदविरुद्ध व वेदानुसारी मनुवचनाच्या विरुद्ध आहे. 'केवळ स्वतंत्र प्रकृतीच्या कल्पनेनेंच वेदविरुद्ध आहे असें नाहीं, असें सिद्ध झालें." अशा भाष्यपंक्ति आहेत. ह्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, कपिलांचें सांख्यशास्त्र आत्मे अनेक मानतें आणि प्रकृति स्वतंत्र आहे असें मानतें आणि ह्या दोन्ही गोष्टी वेदविरुद्ध असल्यामुळें हें सांख्यशास्त्र

वेदविरुद्ध होय आणि पूढील सूत्रांत ज्या योगाचें खंडण आहे; तें योगशास्त्र साख्यांच्या ह्या मतानुसार आत्मभेद आणि प्रकृतीचें स्वातंत्र्य अशा दोन गोष्टी मानतें, म्हणून त्यालाही वेदविरुद्धत्व येतें आणि म्हणून सांख्याबरोबर ह्या योगाचें निरसन त्या सूत्रानें केलें आहे. बादरायणांचीं सूत्रें झाल्या-नंतर वेदविरुद्ध असलेल्या योगदर्शनाचें निरसन झाल्यानें स्वाभाविकपणेंच तें सर्वसामान्य अभ्यासकांच्या उपेक्षेस पात्र झालें आणि श्रीमच्छंकराचार्यांच्या सूत्रभाष्यानंतर नामशेष झालें. उत्तरकालीं अधिक अधिकारयुक्त ग्रंथ निर्माण झाल्यावर कमी अधिकाराच्या पूर्वकालीन ग्रंथाचें अध्ययन-अध्यापनद्वारा रक्षण करण्याचें कारण न उरल्यानें त्या ग्रंथाचा लोप व्हावा असा प्रकार वैदिक वाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं दिसून येतो. उदाहरणार्थ, वेदांचीं शिक्षा आणि व्याकरण हीं दोन अंगें घेऊं. मुण्डकोपनिषदांत ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद हे चार वेद आणि त्यांचीं शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष हीं सहा अंगें मिळून अपराविद्या असें सांगितलें आहे. म्हणजे ब्रह्मसूत्र रचनाकालापूर्वी उपनिषदें प्रकट झालीं असल्यानें व त्यांतील मुण्डकामध्यें शिक्षा व व्याकरण ह्या दोन अंगांचा उल्लेख असल्यानें हीं दोन्ही अंगें उपनिषत्कालीन ऋषींना अवगत होतीं हें स्पष्ट आहे. पण पुढें पाणिनिमुनींनीं शिक्षा आणि व्याकरण ह्या दोन अंगांत असलेल्या उणीवा व अपुरेपणा काढून टाकून स्वतःचीं अशीं हीं दोन अंगें रचलीं, तेव्हां तत्पूर्वी प्रचलित असलेल्या दोनही अंगग्रंथांचा लोप होऊन पाणिनीय शिक्षा आणि व्याकरण हीं वेदांचीं अंगें म्हणून प्रचलित झालीं. त्याप्रमाणेंच पुढें वेदानुकूल योगदर्शनाची रचना करणें बौद्धधर्माच्या संकटामुळें अत्यावश्यक झाल्यामुळें पतंजलींनीं वेदानुसार असलेलें हें अष्टांग-योगदर्शन लिहिलें व तेंच पाणिनीय शिक्षा आणि व्याकरण ह्यांप्रमाणें आजपर्यंत प्रचलित आहे. शिवाय ‘ एतेन योगः प्रत्युक्तः ’ ह्या सूत्रानें पातञ्जलयोगाचें खंडण होणेंच शक्य नव्हतें. कारण ह्या वेदान्तसूत्रानंतर शेंकडों वर्षांनंतर पातञ्जलयोगदर्शन रचलें गेलें. ऐतिहासिक दृष्टि नसल्यामुळें ब्रह्मसूत्रांत खंडण केलेला तोच हा पातञ्जलयोग, अशी चुकीची समजूत रूढ झाली.

हा प्रकार कसा घडत गेला तें आतां पाहूं. वर दिलेली जी कठश्रुति आहे तिच्यांत ब्रह्मविद्येचें दुसरें अंग जो योगविधि त्याला कृत्स्न असें विशेषण दिलेलें आहे. ह्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं तो योगविधि कठोपनिषदांत अल्पप्रमाणांत सांगितला असून तेवढ्यानें योगविधीची पूर्तता होत नव्हती आणि असा कृत्स्न योगविधि त्या वेळच्या अध्यात्मवेत्त्यांना माहीत होता आणि तो नाचिकेत्यानें प्राप्त करून घेतला व मग त्याला ब्रह्मप्राप्ति झाली. हा संपूर्ण योगविधि क्रमशः ग्रंथनिविष्ट होत होत पतंजलीच्या काळीं पतंजलिमुनींनीं कृत्स्नतया ग्रंथ-निविष्ट केला. कठोपनिषदांत योगविधि दिला आहे, त्यापेक्षां तो श्वेताश्वतरोपनिषदांत

कांहींसा विस्तारानें दिला आहे. ह्या उपनिषदाच्या दुसऱ्या अध्यायांत योगाभ्यासाला स्थळ कसें असावें, योगाभ्यास करतांना शरीर कसें सम ठेवावें, प्राणायाम कसा करावा, योग प्रवृत्त झाला असतां कोणतीं चिन्हें प्रकट होतात व योगांचीं दृश्य अशीं कोणतीं अवांतर फलें प्रकट होतात, इत्यादि गोष्टींचें वर्णन केलें आहे. एवढा विस्तार झाल्यानंतर भगवद्गीतेची रचना झाली. भगवद्गीतेंत प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं 'ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे' असे शब्द आहेत, त्याचप्रमाणें सोळाव्या अध्यायांत दैवी संपत्तीचें वर्णन करीत असतांना 'ज्ञानयोग व्यवस्थितिः' असा ज्ञान म्हणजे वेदान्त, ज्ञान आणि योग म्हणजे अष्टांगयोग असा दोहोंचा समन्वयानें उल्लेख करण्यांतला हेतु, हीं दोन्ही मिळून ब्रह्मविद्या होय असें सुचविणें हा होय. ह्यावरून हें निश्चित दिसतें कीं योगशास्त्र हें ब्रह्मविद्येचें अंग होतें, ही गोष्ट गीताकालीं सर्वमान्य होती. गीतेंतील प्रत्येक अध्यायांतील वर्ण्य-विषयाला "योग' असा शब्द लावलेला आहे. उदाहरणार्थ, अर्जुनविषादयोग, सांख्ययोग, कर्मयोग, इत्यादि. हा योग म्हणजे पातञ्जलयोगांत सांगितलेल्या ग्रहीतृ-ग्रहण-ग्राह्य ह्या तीन समापत्तींपैकीं ग्राह्य समापत्ति होय. त्या सूत्रांत अभिजात मण्याची, तो मणी ज्या पदार्थाशीं संलग्न होईल त्या पदार्थाशीं जी तन्मयता होते ती समापत्तीला दृष्टान्त म्हणून सांगितली आहे. अर्जुनाचें चित्त ज्या भावनेशीं एकरूपता पावलें, तेथें त्या चित्ताची समापत्ति सिद्ध झाली. आपल्याच नात्यागोत्याचे सर्व लोक उभयपक्षांत युद्धार्थ सज्ज झालेले पाहून आतां ह्या गोतावळ्याचा आपल्या राज्यतृष्णेमुळें संहार होणार, ह्या विचारानें अर्जुनाचें अंतःकरण 'कृपयाविष्ट' झालें आणि त्याच्या मनाला अत्यंत विषाद झाला. ह्या विषादाशीं अर्जुनाचें चित्त समापन्न झालें म्हणून पहिल्या अध्यायाला अर्जुनाविषाद 'योग' असे नांव देण्यांत आलें. ब्रह्मविद्येचें अंग असलेल्या ह्या योगशास्त्रांत अभ्यासयोग म्हणून जो योग सहाव्या अध्यायांत सांगितला आहे तोच हा वेदानुसारी योगविधि होय. ह्या ठिकाणीं हा योगविधि फारच विस्तार पावला आहे. तो इतका कीं पतंजलींनीं वेदानुसारी अष्टांगयोग ग्रंथनिविष्ट केला त्या वेळीं त्यांच्या डोळ्यांपुढें गीतेच्या सहाव्या अध्यायांत सांगितलेला हा अभ्यासयोग होता ह्याविषयीं शंका राहत नाहीं. पातञ्जलयोगांतील कितीतरी सूत्रें ह्या अभ्यासयोगांतील वर्णन डोळ्यांपुढें ठेवून झालीं असलीं पाहिजेत असें दिसून येतें. 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः' हें सूत्र लिहितांना ह्या अध्यायांतील 'अभ्यासेन तु कौन्तेय, वैराग्येण च गृह्यते' ही पंक्ति पतंजलींच्या डोळ्यांपुढें होती ही गोष्ट त्या दोहोंतील शब्दसाम्यावरून सहजच स्पष्ट होते.

गीतेंतील अभ्यासयोगांत कांहींशा विस्तारानें जो योगविधि वर्णिला आहे तोच पुढील काळांत ब्रह्मविद्येच्या अभ्यासकांना मार्गदर्शक होत होता. ह्या कालांत

वैदिक समाजांत ज्या एका बाबीमुळें सामाजिक मनांत स्थित्यंतर होत होतें त्या बाबीचा येथें थोडा विचार करावयास पाहिजे. वैदिक धर्म हा इतका व्यापक व शाश्वत सिद्धान्तावर अधिष्ठित झाला आहे कीं " धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा " हें वचन त्याला यथार्थत्वानें लागूं पडतें. ह्या धर्मामध्यें भिन्न भिन्न अशा अधिकारांच्या अनेक जीवांना योग्य मार्गदर्शन व्हावें अशी योजना आहे. अधिकाऱ्यांत मुख्य भेद दोन आहेत. बाह्य जगाकडे ज्यांचा ओढा आहे असे लोक ज्याप्रमाणें समाजांत असतात, त्याप्रमाणें अंतर्मुखतेकडे ज्यांची प्रवृत्ति असते असे लोकही समाजांत असतात. बाह्यसृष्टीकडे ओढा असणें हा निसर्ग आहे. ह्यामुळें अशा प्रवृत्तीचा समाज बहुसंख्य असतो. अंतर्मुखतेकडे कल असलेल्या व्यक्ति अर्थातच तुरळक असतात. अशा उभयविध प्रवृत्तींच्या व्यक्तींना त्यांच्या त्यांच्या अधिकारानुसार मार्गदर्शन व्हावें अशी आपल्या वैदिक धर्माची मांडणी आहे आणि म्हणून आपला वेदोक्त धर्म प्रवृत्तिलक्षण आणि निवृत्तिलक्षण असा द्विविध झाला आहे. प्रवृत्तीकडे कल असणें हा नैसर्गिक स्वभावधर्म असल्यामुळें सहजच ह्या धर्माचे अधिकारी समाजांत बहुतेक लोक असतात आणि निवृत्तिलक्षणधर्माचे अधिकारी फार थोडे लोक असतात. भगवद्गीतेंत ' मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये " असें जें म्हटलें आहे तें ह्या वस्तुस्थितीचेंच द्योतक होय. ह्या दोन प्रकारच्या व्यक्तींतील प्रकृतिस्वभावांत जें मूलभूत अंतर असतें त्यामुळें त्यांच्या आवडीनिवडी, भावना, आचार-विचार, इत्यादि सर्वांत परस्परांशीं भिन्नताच नव्हे, तर प्रसंगीं विरोधही असतो. वैदिक धर्माची सहिष्णुतेची शिकवण असल्यामुळें कितीही भिन्न मतें असलीं तरी त्या भिन्नमतीयांनीं एकमेकांशीं अविरोधानें वर्तावें अशी वैदिक धर्मीयांची मनोवृत्ति आहे. ह्यामुळें असा प्रकार होतो कीं निवृत्तिलक्षणधर्म ज्यांना आवडतो ते प्रवृत्तिलक्षणधर्माची आवड असलेल्यांच्या पासून दूर राहूं इच्छितात व राहतात. ह्यांतूनच निवृत्तिलक्षणधर्मास अनुकूल असलेल्या व्यक्तींनीं जनसंमर्दापासून दूर रानावनांत जाऊन राहावें अशी प्रवृत्ति निर्माण झाली. विरक्त, विचारवान् व तपस्वी पुरुष आपल्या आवडीप्रमाणें आपल्यास तपाचरण करतां यावें आणि आपला दुसऱ्याशीं व दुसऱ्यांचा आपल्याशीं विरोध येऊं नये म्हणून रानांवनांत आश्रम करून व तेथें कंदमूलफलादिकांवर उपजीविका करून, वेदांच्या उपासना व ज्ञान ह्या कांडांचा आश्रय करीत. वैदिक समाजांतील जे त्रैवर्णिक आपापलीं मुलें शिक्षणाकरितां ह्या ऋष्याश्रमांत पाठवीत त्यांना निरभिलाषपणें विद्यादान करणें एवढाच त्यांचा सर्वसामान्य जनतेशीं प्रामुख्यानें संबंध येत असे. वास्तविक पाहातां ह्या प्रकारांत गौण असें कांहींच नाहीं. पण दोन-तीन हजार वर्षांच्या दीर्घ कालांत ह्यांतूनच एक अशी अनिष्ट गोष्ट निर्माण झाली आहे कीं वेदोक्त धर्माचा अनुयायी असलेला असा सर्व समाज केवळ कर्मठ असलेल्या ब्राह्मणांच्या नियंत्रणाखालीं गेला.

'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः' हें वेदोक्त धर्माच्या अनेक लक्षणांपैकीं एक लक्षण होतें आणि ह्यांत वावगें कांहींही नव्हतें; कारण अधीत वेदवेदांग असलेला असा विरक्त तपस्वी विद्वान् आणि विचारी ब्राह्मण समाजाचा नेता असण्यांत समाजाचा अभ्युदयच होता. पण वर सांगितलेल्या परिस्थितीमुळें उपासनाकांड आणि ज्ञानकांड ह्यांची हौस असलेला श्रेष्ठ ब्राह्मणवर्ग गिरिकंदरांत जाऊन तेथें राहूं लागल्यामुळें बाकीचा समाज कर्मकांडावरच ज्यांचा भर आहे अशा कर्मठांच्या नियंत्रणाखालीं गेला. कर्मकांड घेतलें तरी तें अधिकारानुसारच कर्माचा उपदेश करीत असल्यामुळें तें मूलतः समाजाला अभ्युदयाला नेणारें असेंच आहे. पण "**दीर्घेण कालेन अनुष्ठातॄणां कामोद्भवात् हीयमानविवेकहेतुकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने च अधर्मे**" ही जी श्रीमच्छंकराचार्यांनीं वस्तुस्थिति वर्णिली आहे ती वैदिक समाजांत दृग्गोचर होऊं लागली आणि असल्या कर्मठांकडून वैदिक धर्माचा वैचारिक दृष्ट्या ऱ्हास नकळत होऊं लागला. कर्मठ ब्राह्मणांनाही कोणत्या मर्यादेपर्यंत कर्मठपणा राखावयाचा ह्याचें तारतम्य अधिकारी मार्गदर्शकांच्या अभावीं राहिलें नाहीं आणि ते ह्या बाबतींत अतिरेकी बनले. उपासक आणि ज्ञानी हे अरण्यांतून आश्रमांत राहत असल्यामुळें त्यांच्या आचारविचाराला हा कर्मठ ब्राह्मणसमुदाय आणि तदनुयायी सर्व वैदिक समाज पारखा झाला. सामाजांत ज्या ज्या चांगल्या गोष्टी आहेत त्या सर्वांची वाढ समतोलपणानें होत जाते, तेव्हां तो समाज अविच्छिन्नपणें अभ्युदयाच्या मार्गानें आक्रमण करीत जातो. पण चांगल्या गोष्टींतल्या कांहीं गोष्टी खंडित होतील आणि बाकीच्या गोष्टींचीच वाढ होत जाईल तर सामाजाचा तोल बिघडतो आणि समाजाची प्रगति खुंटते; इतकेंच नव्हे, तर समाज अधोगतीलाही लागतो. गीताकालानंतरच्या दीर्घ काळांत असा प्रकार अगदीं नकळत पण हळुहळू व निश्चयानें घडत होता. ह्याचें प्रत्यंतर वैदिक वाङ्मयांतील ब्राह्मणग्रंथांतून विपुलत्वानें आढळतें. ह्या ब्राह्मणग्रंथांतून ठिकठिकाणीं अनेक काम्य यज्ञयागादिकांची विस्तृत चर्चा केलेली दिसून येते. वास्तविकपणें विचार केला तर काम्य कर्माचें अनुष्ठान सर्वांनीं केलेंच पाहिजे असें सांगणें हा वेदांचा प्रधान हेतु नव्हे. ज्यांच्या चित्तांत कामना वास करीत असतील व जे काम, क्रोध, मोह, इत्यादि मनोविकारांच्या आधीन होऊन आपल्या कामनांची पूर्तता अविधिपूर्वक करीत असतील त्यांना त्यांच्या कामनापूर्तीचा विधिपूर्वक कर्माचरणाचा मार्ग वेद दाखवितात. म्हणजे काम्यविहित कर्मांचें अनुष्ठान हें केवळ कांहीं थोड्या विशिष्ट विषयलोलुप अधिकाऱ्यांना उद्देशून सांगितलेलें असतें, सर्वांना उद्देशून नसतें. एक व्यावहारिक उदाहरण घेऊन हा मुद्दा स्पष्ट करूं. असें समजूं कीं पंधरा-वीस कोसांवरील एखाद्या पवित्र देवस्थानाकडे यात्रेनिमित्त अनेक माणसें चाललीं आहेत. त्या देवस्थानापाशीं पोहोंचल्यावर तेथें स्वच्छ गार व मधुर पाण्याचे झरे आहेत. पण तेथें पोहोंचेपर्यंतच्या वाटेंत असें पाणी कोठेंच नसून एक-दोन ठिकाणीं दूषित पाण्याच्या विहिरी आहेत. ह्या विहिरींवर 'ह्यांतील पाणी

उकळून व गाळून प्यावें' अशा पाट्याही लावल्या आहेत. ह्याचा सरळ अर्थ असा कीं ज्या कोणाला पाणी प्यायल्यावांचून राहावतच नसेल त्यानें तें पाणी उकळून व गाळून प्यावें. सर्वांनीं तें प्यालेंच पाहिजे असा अर्थ मुळींच नव्हे. म्हणजे येथें पाणी प्यावें असें विधिवाक्य नसून पाणी पिणाऱ्यानें पाणी उकळून-गाळून घ्यावें हें विधिवाक्य होय. ज्याला तहानच नसेल किंवा ज्याला देवस्थानाजवळील पाण्यापाशीं पोहोंचेपर्यंत आपली तहान आवरतां येईल त्यानें येथें पाणी न पितां खुशाल पुढें जावें. वेदांनीं काम्य कर्मांना संमति दिली आहे, ती अशा स्वरूपाची आहे. मनुस्मृतींत 'कामात्मता न प्रशस्ता' असें स्पष्ट शब्दांत सांगितलें आहे. मनूंचा हा आशय कुल्लूकभट्टांनीं अधिक स्पष्ट करून सांगितला आहे. ते आपल्या टीकेंत म्हणतात: 'फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता। सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात्। स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति। नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते" वेदांचा हा आशय लक्षांत ठेवून 'स्वर्गकामोयजेत्' अशासारख्या काम्य कर्में करण्याबद्दलच्या वेदाज्ञांचा विचार करावा लागतो. अशी काम्य कर्में करण्यासंबंधीं वेदांनीं कांहीं विधि सांगितलेला असतो. अशा विधीनें युक्त अशीं तीं कर्में करण्याला कांहीं संयम पाळावा लागतो. अशा प्रकारें संयमपूर्वक काम्य कर्में करणाऱ्याला कसलाही संयम न पाळतां कामनांची पूर्ति करणाऱ्यापेक्षां श्रेष्ठ गति मिळावी हें अगदीं उचितच होय. मात्र अशा प्रकारें विधिपूर्वक केलेली कामनापूर्ति पुनर्जन्माला कारण होईल, मोक्षाला कारण होणार नाहीं. तेव्हां काम्य कर्म करण्याबद्दल जेथें वेदाज्ञा आहे तेथें तें काम्य कर्म प्रत्येकानें व सर्वांनीं केलें पाहिजे असा वेदांचा आशय असून स्वैरपणें कामनापूर्ति करण्यापेक्षां विधिपूर्वक ती करणें ह्यांत अधिक हित आहे. इतकेंच सांगण्याचा त्यांचा हेतु असतो हें उघड आहे. पण हा वारकावा स्वतः समजण्याचा व दुसऱ्यास समजावून देण्याच्या पात्रतेचे ज्ञानी आचार्य तपोवनांतील आश्रमांत राहिलेले आणि त्रैवर्णिकांचें पुढारीपण कर्मठ ब्राह्मणांकडे! अशा स्थितींत यज्ञयागादिक काम्य कर्मांवर अधिक भर दिला जावा आणि मोक्षसिध्यर्थ नित्यनैमित्तिक निष्काम कर्माचरणानें चित्तशुद्धि प्राप्त करून घ्यावी ह्याकडे दुर्लक्ष व्हावें ह्या गोष्टी घडणें क्रमप्राप्तच होतें. वेदाज्ञांच्या मुख्य आशयाकडे दुर्लक्ष होऊन गौण हेतूंना अधिक महत्त्व यावें ही कर्मठांची केवळ मूढताच होती. मुण्डकोपनिषदांत

"प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति।
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्यमानाः।
जंघन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥"

ह्या श्रुतीमध्यें हीं काम्य सत्रें करणारे सोळा ऋत्विज, यजमान आणि त्याची पत्नी, अशा अठरा जणांचा उल्लेख करून, हें कर्मच श्रेयस्कर आहे असें

समजणाऱ्या ह्या कर्मठांना मूढ ही संज्ञा लावलेली आहे. हे मूढ अविद्येमध्यें राहाणारे, स्वतःला मोठे बुद्धिमान् पंडित असे मानणारे असले तरी ते मूढच असून आंधळ्याकडून नेल्या जाणाऱ्या आंधळ्याप्रमाणें पीडित होत्साते जन्ममरणरूप संसारांत भ्रमण करीत असतात, असें येथें म्हटलें आहे. पुढील दहाव्या मंत्रांत तर त्यांना 'प्रमूढाः' म्हणजे अतिशयच मूढ असें पुनः म्हटलें आहे. श्रुतींनीं कर्मठांवर इतक्या कडक शब्दांनीं कां टीका केली हें वरील विवेचनावरून ध्यानीं येईल. वेदाज्ञांचा व्यापक दृष्टीनें वरीलप्रमाणें विचार केला असतां असें दिसून येतें कीं वेदांनीं कर्म, उपासना व ज्ञान ह्या तिहींचा पुरस्कार ज्याच्या त्याच्या अधिकारानुसारच केलेला आहे. यज्ञामध्यें जे कामनिक प्रकार वर्णिले आहेत त्यांतील हेतु स्वैर वर्तनाकडे ओढ असलेल्या लोकांनीं संयम पाळण्यास ह्या निमित्तानें शिकावें आणि हळुहळू असल्या कर्मापासून निवृत्त व्हावें हा आहे. मद्यपानांत अत्यंत आसक्त असलेल्या आपल्या मुलाला बापानें "बाबा रे! फक्त रात्रीं तेवढें एकदा तूं मद्यपान करीत जा" असें जर सांगितलें तर तें मद्यप्राशन करण्याबद्दलचें विधिवाक्य होत नसून निषेधवाक्यच होत असतें. तसाच प्रकार वेदांनीं ज्या कामनिक गोष्टींना अनुमति दिली आहे तेथें असतो. ह्याच दृष्टीनें मनूंनीं यज्ञांतील मांसभक्षणाचा विचार करीत असतां

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

असें स्पष्ट सांगितलें आहे. यज्ञांतील वेदविहित हिंसा ही हिंसा नव्हे असा पूर्वपक्ष स्वीकारूनही

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ।

ह्या वचनांत मनूंनीं 'सर्वमांसस्य भक्षणात्' जनांनीं निवृत्त व्हावें असा स्पष्ट आदेश दिलेला आहे. 'सर्वमांसस्य' ह्याच्या अर्थाविषयीं संदेह राहूं नये म्हणून कुल्लूकभट्टांनीं "विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत किमुत अविहित मांसभक्षणात्" असा स्पष्ट खुलासा केला आहे. भागवतकारांनीं "लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्ति जन्तोर्न हि तत्र चोदना" ह्या वचनांत जीवमात्रांच्या ठिकाणच्या ह्या प्रवृत्ति स्वाभाविक आहेत असें सांगून 'आसु निवृत्तिरिष्टा' असा वेदवचनांचा आदेश सांगितलेला आहे. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं ज्या लोकविद्विष्ट गोष्टी करण्याची अनुज्ञा वेदांनीं दिलेली आहे तेथें त्या गोष्टी करण्याला कांहीं विधि लावून दिलेला आहे. विधियुक्त त्या गोष्टी करण्यांत संयम अवश्य पाळावा लागतो. तेव्हां अशा ठिकाणीं त्या गोष्टी कराव्यात ह्यास प्राधान्य नसून संयमास प्राधान्य आहे. हा सूक्ष्म भेद कर्मठांच्या आणि सर्वसामान्य जनतेच्या गळीं उतरवून देण्याची पात्रता ज्यांच्या अंगीं होती ते विद्वान् तपस्वी विरक्त ब्राह्मण जनसंमर्दांत न राहतां गिरिकंदरांत जाऊन राहूं

लागले. ह्या काळांत कांहीं ब्राह्मण अशा प्रकारें जनसंमर्दातून निघून अरण्यांत कां जात, ह्याविषयीं आहिताग्नि राजवाडे लिहितात "ऋषिजनांच्या काळीं यज्ञक्रिया साधी केवळ शंसनात्मक म्हणजे प्रार्थनापर असून तिच्यांतील गाणें मूळच्या छन्दांत होतें. तो यज्ञ आतां नाना ऋत्विजांच्या नाना कर्मांत अपरंपार वृद्धि पावला. ह्या कर्मांतून फावल्या वेळांत हे ब्रह्मवादी (ऋत्विज) किंवा दुसरे तत्सम जे कोणी यज्ञकर्मांत न गुंतलेले ज्ञानी आचार्य ज्ञानाच्या मार्गांत शिरले, ते यज्ञमंडपांतील जनसंमर्दातून उठून आणि अरण्यांतील एकान्तांत जाऊन विचार करूं लागले. त्याच त्यांच्या आरण्यायनांतून आरण्यक नामक ग्रंथ निघाले." कर्मकांडोक्त कर्माचरणाचा हेतु, त्या कर्मांचें स्वरूप व कर्माचरणाच्या मर्यादा ह्यांविषयीं योग्य बोध जनतेला करूं शकणारे ज्ञानी आचार्य ह्याप्रमाणें जनसंमर्दातून उठून अरण्यांत जाऊन राहिल्यावर समाजाचें धुरीणत्व सहजच ह्या कर्मठ ब्राह्मणांकडे गेलें आणि त्यांना व सामान्य जन-समूहाला योग्य मार्ग दाखविणारा कोणी न उरल्यानें व मनुष्याची सहज-प्रवृत्ति ज्या विषयसेवनाकडे आहे त्याला अनुकूल वाटणारी वेदाज्ञा असल्यामुळें वेदानुज्ञेच्या नांवावर श्रोत्रिय कर्मठांचा क्रियाकलाप वाढतच गेला. अर्थात् मग विशिष्ट हेतूनें विशिष्ट अधिकाऱ्यांकरितां सांगितलेलीं कर्में सर्वांकरितांच आहेत, असें मानलें जाऊन तीं साहजिक लोकप्रिय होऊं लागलीं आणि अशा काम्य सत्रांना जणूं ऊतच आला. मानवधर्मशास्त्रांत श्रुति, वेदवेत्त्यांनीं लिहिलेल्या स्मृति, श्रुति व स्मृति ह्यांचें गुरुपरंपरेनें उत्कृष्ट अध्ययन केलेल्यांचें शील, साधूंचा आचार आणि आत्मतुष्टि हीं सर्व 'धर्ममूल' असल्याचें सांगितलें आहे. वरीलपैकीं वेद ह्या धर्ममूलांतील ब्राह्मणग्रंथांतून तेवढा अशा काम्य कर्मांना आधार मिळतो. कर्मकांडांत अंतर्भूत होणारा तदितर वेदभाग, उपासनात्मक आणि तत्त्वज्ञानात्मक अशीं दोन कांडें, मन्वादिस्मृति, श्रुतिस्मृतिवेत्त्यांचें शील आणि साधूंचा आचार ह्यांमध्यें असल्या काम्य कर्मांना आधार मिळणार नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर आत्मतुष्टि ह्या धर्ममूलांतील असल्या कर्मठांची आत्मतुष्टि वगळली तर सदभिरुचीच्या कोणाही धार्मिकाची आत्मतुष्टि असल्या पशुयागा-सारख्या प्रकारांना संमति देणार नाहीं. अशा स्थितींत वेदैकदेशानें तरी असल्या गर्ह्य प्रकारांना विहितत्व कां द्यावें, अशी शंका भाविक वेदानुयायांना बोचल्याविना राहत नाहीं. म्हणून त्याचें येथें थोडक्यांत उत्तर देणें अवश्य आहे. असल्या गर्ह्य प्रकारांना विहित म्हणून अनुज्ञा देण्यांत श्रुतीचे दोन हेतु उघड दिसतात. पहिला हेतु वर सांगितलाच आहे कीं विषयलोलुप जनाच्या विषयवासनेला आळा घालण्याकरितां त्यांच्या मागें कांहींतरी विधि लावून त्यांना संयमाचे धडे द्यावेत आणि दुसरा हेतु असा कीं हा विधि अशाप्रकारें लावून द्यावयाचा कीं विषयाकर्षणांतून सुटण्याच्या अधिकाराला जे जीव आलेले असतील म्हणजे पुढें योगदर्शनाच्या चौथ्या पादांत शुभेच्छा

म्हणून जी मुमुक्षूची पहिली पायरी सांगितली आहे तीवर आरूढ होण्याच्या अधिकाराचे जे जीव असतील त्यांच्या अंतःकरणांत तो एकंदर विधि पाहून घृणा उत्पन्न व्हावी व ते विषयलोलुपतेंतून सुटण्याच्या प्रयत्नाला लागावेत आणि जरामर्य अग्निहोत्रासारख्या निरपवाद सात्त्विक सत्रांत किंवा गीतेंत स्तविलेल्या तपोयज्ञ, योगयज्ञ, स्वाध्यायज्ञानयज्ञ, इत्यादि श्रेष्ठ सात्विक यज्ञांत प्रवृत्त व्हावेत. वेदांनीं पशुयागादि काम्यसत्रांना संमति दिली आहे, ती अशा स्वरूपाची होय.

विषयलोलुप कर्मठांना असल्या काम्यकर्मानुष्ठानाविषयीं घृणा न वाटली तरी वेदांना असलीं कर्में संमत नाहींत असें वर जी "प्लवा ह्येते" इत्यादि मुण्डकोपनिषदांतील श्रुति घेतली आहे, तीवरून स्पष्ट होतें. भगवद्गीतेंतही "यामिमां पुष्पितां वाचम्" इत्यादि श्लोकांत असल्या प्रकारच्या स्वर्गपर व भोगैश्वर्यप्रसक्त कर्मठांची भगवंतांनीं निंदाच केली आहे. वर सर्व मांसाच्या भक्षणाचा निषेध करणारें जें स्मृतिवचन दिलें आहे त्यावरून मनूचा आशयही तोच स्पष्ट दिसतो; तेथें मांसांची उत्पत्ति कशी होते आणि यज्ञीय पशूला बंधन आणि वध हीं कशीं प्राप्त होतात हें "प्रसमीक्ष्य" मग "सर्वमांसस्य भक्षणात् निवर्तेत" असें सांगितलें आहे. म्हणजे सर्व मांसाच्या भक्षणापासून निवृत्त होण्याला वरील प्रकारांचें "प्रसमीक्षण" हा हेतु दिलेला आहे. येथें नुसतें ईक्षण नाहीं तर समीक्षण आहे आणि तेंही प्रकर्षानें. ह्याचा अर्थ असा कीं त्या गोष्टीचा मनापासून व अतिसूक्ष्म असा विचार करून आपल्या स्वर्गादि फलांसारख्या स्वार्थासाठीं असले निंद्य प्रकार अवलंबिणें हें किती गर्ह्य आहे तें मनाला पटवून द्यावें, म्हणजे मग तें आपोआपच त्यापासून निवृत्त होईल. जो प्रकार मांसभक्षणाचा तसाच उपलक्षणानें यज्ञांत विहित म्हणून मानल्या जाणाऱ्या इतर व्यवाय, सुराग्रह, इत्यादि सर्व गर्ह्य गोष्टींचा होय. पण हें समाजाला पटवून देण्याचा ज्यांचा अधिकार ते तर वर सांगितल्याप्रमाणें अरण्यवासी! आपल्या तत्त्वज्ञानांत जो उत्कृष्ट भाग आहे तो सर्व वेदांचा आरण्यक म्हणून जो भाग असतो त्यांत आहे. हींच उपनिषदें होत. ह्या उपनिषदांतून इतकें श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान प्रकट झालें आहे कीं एका प्रख्यात पाश्चात्य पंडितानेंसुद्धा "उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानानें माझ्या जीवितांत मला शांतिलाभ झाला आहे आणि मृत्यूच्या क्षणींही हें तत्त्वज्ञानच मला शांति देणारें आहे" असें त्या तत्त्वज्ञानाविषयीं म्हटलें आहे. पण हें तत्त्वज्ञान ज्यांच्या द्वारा प्रकट झालें ते "शांता विद्वांसः अरण्ये तपश्रद्धे ह्युपवसन्ति" (मुण्डकोपनिषद् १।२-११) "ये चेमे अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" (छांदोग्य ५।१०-१) इत्यादि श्रुतींवरून अरण्यांत राहत असत असें सिद्ध होत आहे. ज्या वेळेला अध्यात्मासंबंधीं कांहीं प्रश्न उत्पन्न होत असत, त्या वेळीं त्या प्रश्नांचीं उत्तरें मिळविण्याकरितां हे कर्मठ गृहस्थाश्रमी अरण्यांत राहणाऱ्या ऋषिमुनींना शरण जात असत. मुण्डकोपनिषदाच्याच आरंभीं शौनक हा महागृहस्थ अंगिरस ऋषीला विधिवत् शरण जाऊन "कस्मिन्नु भगवो

विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" अशी पृच्छा करता झाला, असा उल्लेख आहे. छांदोग्यांत (५।११।१) प्राचीन शाल, सत्ययज्ञ, इत्यादि महाशाल व महाश्रोत्रिय 'को नु आत्मा किं ब्रह्म' हें समजून घेण्याकरितां उद्दालकाकडे गेल्याचा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें भारद्वाज, गार्ग्य, इत्यादि वेदोक्तकर्मानुष्ठानांत तत्पर असलेले कर्मी परब्रह्माचा शोध घेण्याकरितां हातांत समिधा घेऊन पिप्पलाद ऋषींना शरण गेल्याचा उल्लेख प्रश्नोपनिषदांत आहे. वरील गृहस्थाश्रमींना महाशाल, महाश्रोत्रिय, इत्यादि विशेषणें श्रुतींनीं दिलेलीं आहेत. महाशाल म्हणजे ज्यांची यज्ञशाला फार मोठी होती व जेथें अनेक दीर्घकालीन सूत्रें होत असत असा गृहस्थ. उपनिषदें मंत्रद्रष्ट्या ऋषींच्या द्वारा प्रकट झालीं त्या वेळेप्रमाणें ज्ञानी ब्राह्मणांनीं अरण्यांत राहाण्याची हीच पद्धति गीताकालांत चालू होतीच. गीतेमध्यें "विविक्तदेशसेवित्वम्, अरतिर्जनसंसदि" हीं ज्ञानाचीं अंगें म्हणून सांगण्यांत आलेलीं आहेत. ह्या सगळ्यांवरून इतकें सिद्ध होतें कीं कर्मठ लोक जनसंमर्दांत राहून वेदविद्येमुळें प्रतिष्ठा पावत, पण समाजाला उत्कर्षाला नेण्याच्या अधिकाराचे ज्ञानी व तत्त्वज्ञ अरण्यांत राहत असत. अशा परस्थितींत सर्वसामान्य जनसमूह कर्मठांच्या क्रियाकलापानें भारला जाऊन त्यांना बहुमान देऊं लागला, इतकें स्वाभाविक होतें; पण ह्याचा कालाच्या ओघांत असा प्रतिकूल परिणाम झाला कीं कर्मठपणाचा सारखा अतिरेकच होत गेला.

वास्तविक पाहतां वैदिक धर्मातील कर्मकांडाची स्थिति अशी आहे कीं त्या कर्मकांडाच्या लेशमात्रावर अवलंबून न राहतां त्यांचा साकल्यानें, व्यापक दृष्टीनें, तत्त्वार्थानें आणि अधिकारपरत्वें जर आश्रय केला तर तें कर्मकांड व्यक्तीला आणि समाजाला हितकारक असेंच ठरतें. निःश्रेयस् व्यक्तिनिष्ठ असतें, तर अभ्युदय समाजनिष्ठ असतो. तेव्हां कर्मकांडाची अशी मांडणी वैदिक धर्मात केली आहे कीं कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या अधिकारानुसार विहित असा कर्मकांडांतील जो भाग आहे त्याचें निष्काम आचरण त्या व्यक्तीनें केल्यास त्या व्यक्तीची निःश्रेयसाच्या मार्गावर प्रगति होईल आणि ह्या मार्गावर प्रगत झालेल्या व्यक्ति आपापल्या परीनें राष्ट्राच्या अभ्युदयाला हातभार लावणाऱ्या अशाच होतील. कर्मकांडांत दुसरा कांहीं भाग असा आहे कीं, त्याच समाजाकडून सामुदायिकरीत्या आश्रय केला गेल्यास त्यांत समाजाचा अभ्युदय प्रामुख्यानें साधतो आणि व्यक्तीच्याही निःश्रेयसरूपी ध्येयास तो पोषक होतो. उदाहरणानेंच वरील गोष्ट अधिक स्पष्ट करूं. त्रैवर्णिकांमध्यें उपनयन झाल्याबरोबर बटूला स्नान, संध्यावंदन, अग्नीची उपासना, इत्यादि गोष्टी नित्यकर्में म्हणून आचरावीं लागतात. संध्यावंदन करावयाचें म्हटलें म्हणजे देहाची अंतर्बाह्य शुचिर्भूतता, स्नान, आचमन, इत्यादि मार्गांनीं कशी ठेवावी, ह्याचा अगदीं प्राथमिक पाठ बटूला दिला जातो. नंतर प्राणायाम, गायत्रीजप, सूर्यमंडलाचें ध्यान, उपस्थान, अग्नीची उपासना, वेदाध्ययन, इत्यादि मार्गांनीं बटूचें आरोग्य साधून त्याचा विद्यार्जनाच्या आणि उपासनेच्या

मार्गांत प्रवेश केला जातो. लहानपणापासून अशा संस्कारांत वाढलेलें मूल स्वाभाविकपणेंच सात्विक, स्वधर्मप्रवण आणि सदाचारनिष्ठ असें होतें. अशा धार्मिक शिस्तींत वाढलेलीं मुलें प्रौढपणीं सहजच श्रेष्ठपणाला पोहोंचून समाजाच्या अभ्युदयाला कारणीभूत होतात. अशा व्यक्तींनें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला म्हणजे आश्रमधर्म म्हणून पंचमहायज्ञ करावे लागतात. हे पंचमहायज्ञ म्हणजे ब्रह्मयज्ञ, पितृयज्ञ, देवयज्ञ, भूतयज्ञ आणि मनुष्ययज्ञ हे होत. ह्या पांचही यज्ञांचें स्वरूप पाहिलें म्हणजे असें दिसून येतें कीं समाजाचा मूलभूत आद्य घटक जो गृहस्थाश्रम त्यांत करावयाच्या कर्तव्याची अशी मांडणी झाली आहे कीं गृहस्थाश्रमांतील कर्तव्यांचें यथावत् अनुष्ठान होईल तर त्यामुळें राष्ट्राचा अभ्युदय निश्चितपणें होईल. अशा प्रकारें, ब्रह्मचर्य व गार्हस्थ्य ह्या आश्रमांतील कर्तव्यें यथाशास्त्र करणारा मनुष्य समाजाच्या अभ्युदयाला कारणीभूत होतोच; पण त्या व्यक्तीची निःश्रेयसाच्या मार्गावरही प्रगति होत असते. ह्याचप्रमाणें सामुदायिकरीत्या जिचें परिपालन करावयाचें ती यज्ञसंस्थाही मूलतः अशी आहे कीं समाजाचा उत्कर्ष ह्या अंतिम ध्येयावर नजर ठेवून जर यज्ञादिकांचें अनुष्ठान होईल, तर समाजाचा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष ह्या चारी पुरुषार्थांत उत्कर्ष होत जाईल आणि त्याचप्रमाणें ह्या यज्ञांचें स्वरूप जर सात्विक राहील, तर त्यांतील सकामता नाहींशी होऊन ही यज्ञसंस्था जशी समाजाच्या उत्कर्षाला कारणीभूत होईल तशी ती चित्तशुद्धिद्वारा व्यक्तीच्या निःश्रेयसालाही कारण होईल. निःश्रेयसाला कारण होणाऱ्या मुख्य सहा गोष्टी मनूंनीं येणेंप्रमाणें सांगितल्या आहेत—

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥
सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥
वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥

"वेदविद्येचा ग्रंथतः व अर्थतः अभ्यास, तप, आत्मज्ञान, इंद्रियांचा संयम, अहिंसा आणि गुरुजनांची सेवा, हीं निःश्रेयसाचीं प्रकृष्ट साधनें होत. ह्या साधनांतही आत्मज्ञान हें सर्वश्रेष्ठ साधन होय; कारण ह्या आत्मविद्येनें अमृत म्हणजे निःश्रेयस् प्राप्त होत असल्यामुळें ही आत्मविद्याच सर्वश्रेष्ठ विद्या होय. पण वैदिक कर्मयोगाची रचनाच अशी आहे कीं त्या त्या कर्मविधींत वरील सर्व साधनांचा अंतर्भाव संपूर्णपणें होत असतो." उदाहरणार्थ, आपण संध्योपासनाच घेऊं. नित्यनियमानें संध्योपासना करणाऱ्याच्या हातून वरील सहाही साधनांचें आचरण आपोआपच घडत असतें. ह्यामुळें आचरणकर्त्याला आरोग्य, तेज, इत्यादींचा लाभ होणें हीं अवांतर फलें मिळतातच, पण तो जर आत्मज्ञानाला अधिकारी असेल तर त्याला गायत्रीचा जप व तदर्थभावन ह्यांच्या द्वारा

'प्रत्यक्चेतनाधिगम' म्हणजे आत्मसाक्षात्कारही होऊं शकतो (पाद १, सूत्र २९). असा सर्वतोपरी अधिकारी पुरुष समाजाचें नेतृत्व घेऊन त्याला अभ्युदयाच्या मार्गाला नेण्याला सर्वस्वीं पात्र होत असतोच. तेव्हां व्यक्तीला निःश्रेयस् आणि समाजाला अभ्युदय प्राप्त करून देण्याला वेदांतील कर्मयोग सर्वस्वीं समर्थ आहे ह्यांत मुळींच शंका नाहीं.

पण ज्या कालाचा आपण विचार करीत आहोंत त्या कालांत कर्मकांडाच्या वरील व्यापक दृष्टीचा लोप झाला असावा असें मानण्यास जागा आहे. निष्काम मनानें सात्विक यज्ञयाग करण्याची प्रवृत्ति कमी होऊन सकाम यज्ञांचें अनुष्ठान जारीनें होऊं लागलें; इतकेंच नव्हे, तर यज्ञांतील रहस्याकडे दुर्लक्ष होऊन त्यांतील हिंसा ही वेदाज्ञेनुसार हिंसाच नव्हे ह्या आधारावर अनेक पशुयाग होऊं लागले; आणि ह्या परिस्थितींतूनच जैन-बौद्धादि अवैदिक धर्मांना मूळ धरून वाढीस लागण्यास अनुकूल परिस्थिति प्राप्त झाली. कसल्याही कमीअधिक अधिकाराच्या माणसाच्या ऐहिक व पारलौकिक आकांक्षांना भरपूर वाव मिळेल अशी सर्व प्रकारची सोय वैदिक धर्मांत असतांना आणि उलटपक्षीं जैन व बौद्ध ह्या दोन्ही धर्मांत ज्या विशेषामुळें लोक आकर्षिले जावेत असें अधिक कांहीं नसतांना वैदिक धर्मानुयायांच्या झुंडीच्या झुंडी ह्या दोन्ही धर्मांत कां जाऊं लागल्या ह्याचा विचार अवश्य करावयास पाहिजे. अगदीं कसोशीनें पाहिलें तर ह्या दोन्ही धर्मांत जें चांगलें आहे तें सर्व वैदिक धर्मांतूनच घेतलेलें आहे ही गोष्ट तज्ज्ञांना माहीतच आहे. लोकमान्य गीतारहस्यांत लिहितात: "जैनधर्माप्रमाणें बौद्धधर्मही वैदिक धर्मरूप आपल्या पित्यापासून आपल्याला पाहिजे तेवढ्या संपत्तीचा वांटा घेऊन कांहीं कारणांसाठीं वेगळा निघालेला मुलगा आहे. अर्थात् तो परकी नसून तत्पूर्वीच्या ब्राह्मणधर्माची येथेंच उत्पन्न झालेली एक शाखा आहे, ही गोष्ट आतां निःसंशय सिद्ध झाली आहे." ह्यावरून असें म्हणणें प्राप्त होतें कीं वैदिक धर्माचें सर्वांगीण श्रेष्ठत्व जनतेला पटवून देऊन त्यांस ह्याच धर्मांत टिकवून धरूं शकणारीं माणसेंच समाजांत उरलेलीं नसलीं पाहिजेत. म्हणजेच कर्मकांड, उपासनाकांड व ज्ञानकांड ह्या तिहींच्या समन्वयामुळें वैदिकांच्या धार्मिक आचारविचारांत जो समतोलपणा असावयास पाहिजे होता तो त्या वेळीं राहिलेला नव्हता, अशी परिस्थिति त्या वेळीं उत्पन्न झाली होती. ब्राह्मणग्रंथांत निरनिराळ्या काम्य यज्ञयागादिकांविषयीं जी चर्चा ठिकठिकाणीं आढळते तिचा विचार केला म्हणजे कर्मकांडांतील ह्या अंगाचें केवढें स्तोम ह्या वैदिक कर्मठांनीं माजविलें होतें हें स्पष्ट होत आहे. वास्तविक पाहातां व्यवाय, आमिष आणि मद्य ह्यांत माणसानें प्रवृत्त व्हावें असा वेदांचा हेतु केव्हांही नाहीं, तर ह्या तिन्हींतून लोकांनीं निवृत्त व्हावें हाच वेदांचा हेतु आहे. वर 'सर्वमांसस्य भक्षणात् निवर्तेत' हें जें मनुवचन सांगितलें आहे, तोच खरा आशय होय.

मनूंनीं मांसनिवृत्त माणसांना काय फल मिळतें, हें पुढीलप्रमाणें स्पष्टपणें सांगितलें आहेः

**वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम्॥
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्॥**

ह्याप्रमाणेंच पतंजलिमुनींनीं 'ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः' ह्या सूत्रानें ब्रह्मचर्याचें श्रेष्ठ फल सांगितलें आहे. म्हणजे वेदोक्त कर्मकांडांत व्यवाय, मद्य, मांस ह्यांनीं परिवर्जित असा जो यज्ञभाग आहे, तोच सर्वथा अनुष्ठेय होय. हा वेदांचा मुख्य आशय स्पष्ट आहे. श्रीमच्छंकराचार्यांनींही—

**"वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्मस्वनुष्ठीयताम्।
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम्॥"**

असें उपदेशपंचकाच्या आरंभींच सांगितलें आहे. तसेंच अपरोक्षानुभूतीच्या आरंभीं—

**स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात्।
साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादि चतुष्टयम्॥**

स्ववर्णाश्रमधर्मानुसार आचरण केल्यानें ईश्वर संतुष्ट होऊन मनुष्याच्या ठिकाणीं वैराग्यादिक साधनचतुष्टय निर्माण होतें असें त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे आणि विवेकचूडामणींत तर कर्माचरणाचें अंतिम संसाराचा समूळ नाश हें कसें सिद्ध होतें, तें येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे—

**श्रुतिप्रमाणैकमतेः स्वधर्म-
निष्ठा तयैवात्मविशुद्धिरस्य।
विशुद्धबुद्धेः परमात्मवेदनम्।
तेनैव संसारसमूलनाशः॥**

अशा प्रकारें वेदोक्त कर्माचरणाचा मार्ग मनुष्याच्या ऐहिक अभ्युदयाला आणि परमार्थिक निःश्रेयसाला सर्वथा पोषक असूनही वैदिक धर्मांतून सामान्य जनताच नव्हे तर बुद्धिवान् माणसेंही हा धर्म टाकून बौद्ध-जैन धर्मांत कां जाऊं लागलीं, किंबहुना ह्या धर्मसंस्थापकांना, ते मूलतः वैदिक धर्मानुयायी असूनही, स्वतंत्र धर्म स्थापण्याची आवश्यकता कां वाटूं लागली, ह्याचा विचार करावयास पाहिजे. पालीभाषेंतील सुत्तनिपात इत्यादि प्राचीन बौद्ध धर्मग्रंथांतून गौतमबुद्धानें वेदवेदांगें, इत्यादि विषयांत पारंगत असलेल्या ब्राह्मणांशीं वाद करून त्यांस आपल्या धर्माची दीक्षा दिल्याचीं वर्णनें आढळतात. असल्या कथा म्हणजे एक तर सामान्य जनतेच्या मनावर आपल्या धर्माच्या मोठेपणाची छाप बसविण्याकरितां मारलेल्या त्या थापा असतील, किंवा यज्ञविधींच्या भानगडींत न पडतां 'पवत्त' मांसावर भोजनांत ताव मारण्याची सोय, राजाश्रय, मानमान्यता,

इत्यादिकांच्या मोहास बळी पडून बौद्ध-भिक्षु-संघांत शिरलेल्या ब्राह्मणांस उद्देशून त्या कथा प्रवृत्त झाल्या असाव्यात, किंवा वेदवेदांगें जाणणाऱ्या ह्या ब्राह्मणांना वैदिक धर्मांतील श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानाची अल्पही ओळख नसल्यामुळें त्यांना गौतमबुद्धाचा युक्तिवाद पटून ते त्या धर्मांत गेले असावेत! ह्यांतील कोणतेंही अनुमान बरोबर असलें तरी तें तत्कालीन वस्तुस्थितीवर विदारक प्रकाश पाडणारें आहे हें कोणालाही मान्य करावें लागेल!

समाजांत प्रकृतिस्वभावानुसार सात्त्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकारचे लोक असतात. ह्यांतील तामस लोक सामान्यतः निर्बुद्ध, ज्ञानहीन आणि असंस्कृत असतात. त्यांचा राष्ट्राच्या ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घडामोडींशीं कांहीं संबंध येत नसतो. राष्ट्रांत सात्त्विक किंवा राजस ह्यांपैकीं ज्यांचें वर्चस्व अधिक असेल त्यांच्या अंकित राहून ह्या तामस लोकांची जीवनयात्रा चाललेली असते. संस्कृति, धर्म, इतिहास ह्यांच्यासंबंधांतील जीं आंदोलनें समाजांत घडतात त्यांच्याशीं सात्त्विक आणि राजस स्वभावांच्या लोकांचा निकटत्वानें संबंध असतो. वैदिकांचा समाज चातुर्वर्ण्याच्या पायावर रचलेला असल्यामुळें, साहजिकच त्याचा पुढारी ब्राह्मणवर्ण असतो. पण ब्राह्मणवर्णांतील कर्मठांचा असल्या कर्मविपर्यांचा आग्रही-पणा इतक्या थराला गेला कीं ह्या हिंसाप्रधान कर्माचरणांतच सर्वस्व आहे असें ते मानूं लागले. सर्वसामान्य जनतेंतील वर सांगितलेले जे सात्त्विक आणि राजस लोक त्यांच्या मनावर ह्या परिस्थितीचे त्यांच्या स्वभानुसार भिन्न भिन्न परिणाम झाले. दोघांत एक गोष्ट सामान्य अशी झाली कीं दोघांनाही वेदांविषयीं अनादर वाटूं लागला. वेद हे जर ईश्वराचे निःश्वसित तर त्या ईश्वरानें पशुहिंसेसारख्या गर्ह्य प्रकारांना संमति द्यावी ही गोष्ट कोणालाही संमत वाटेना. तेव्हां (१) सर्व-सामान्य जनतेंतील, ज्यांना ब्राह्मणांचें पुढारीपण सहन होत नव्हतें, असे राजस लोक व (२) वेदविहित म्हणून केला जाणारा हा अनाचार ज्यांना खरोखरच खपत नव्हता असे सात्त्विक लोक, ह्यांना सहजच असें वाटूं लागलें कीं वेद ईश्वरप्रणीत आहेत हें सर्व थोतांड असून आपल्या अनाचाराला धर्माचा पाठिंबा मिळावा म्हणून ह्या कर्मठ लोकांनीं वेद हे ईश्वरप्रणीत आहेत आणि त्या वेदांनींच यज्ञांत होणारी हिंसा, व्यभिचार, इत्यादि कर्में पापावह नाहींत इतकेंच नव्हे तर पुण्यप्रद आहेत असें सांगितलें आहे, असा पुकारा केला असला पाहिजे. हें मत प्रभावी होत होत त्याचें पर्यवसान बौद्ध व जैन धर्मांच्या निर्मितींत झालें. गौतमबुद्धाच्या काळीं यज्ञानुष्ठानाचा अतिरेक झाला होता ही गोष्ट इतिहासज्ञानांना मान्यच आहे. जेव्हां एखादा वर्ग अंगीं खरी योग्यता नसूनही समाजाच्या धुरीणत्वपदाला पोंचलेला असतो, त्या वेळीं वर सांगित-लेल्या सात्त्विक व राजस लोकांच्या मनांवर दोन भिन्न प्रकारचे परिणाम होतात. राजस स्वभावाचे लोक त्या अनधिकारी पुढारी समाजाचा द्वेष करूं लागतात आणि त्याच्या नाशालाही प्रवृत्त होतात. बौद्धधर्माचा जो उदय

झाला तो अशा मनोवृत्तींतून झाला. सात्त्विक लोक जे असतात ते त्या पुढारी मानलेल्या पण पुढारीपणाला नालायक असलेल्या समाजाशीं फटकून वागून व त्यांचें धुरीणत्व टाकून देऊन आपल्या सात्विक स्वभावाला मानवेल असा आपला निराळाच पंथ स्थापतात. ह्या वृत्तींतून जैनधर्माचा उदय झाला. बौद्धधर्माचें मुख्य धोरण वैदिक धर्माची, त्यांतील आचार-विचारांची, वगैरे कुचेष्टा करून वैदिक धर्माचा नाश करावा व आपली प्रतिष्ठा वाढवावी असें होतें, तर वैदिक धर्माविषयीं उपेक्षा बाळगून आपल्या सात्विक वृत्तीला पटेल असें आपण आपल्यापुरतें वागून आपल्या सात्त्विक आचारांची व विचारांची परंपरा चालू ठेवावी हें जैनधर्माचें धोरण होतें. तसेंच लोकांना यज्ञांतील हिंसेपासून परावृत्त करून त्यांच्या समजुतीप्रमाणें खऱ्याखुऱ्या अहिंसेच्या मार्गावर न्यावें ह्यावर जैनधर्माचा भर होता तर बौद्धधर्माचा मुख्य भर यज्ञविधींतील हिंसेवर आघात करून जनतेला आपल्या धर्माकडे वळविणें ह्यावर होता.

गौतमबुद्ध जन्मतः लिच्छवी क्षत्रिय असल्यामुळें तो पूर्वाश्रमीं मांसाहारी होता हें स्वाभाविकच होय. बुद्धपदवीला पोंचल्यानंतर बौद्धधर्माची स्थापना करतांना त्यानें अहिंसेचा फारच आवेशानें पुरस्कार केलेला दिसून येतो, पण हा पुरस्कार जैनधर्मीयांप्रमाणें अहिंसेच्या खऱ्याखुऱ्या प्रतिष्ठेवर उभारलेला नसून वैदिकांच्या यज्ञांतील पशुहिंसेच्या कुचेष्टेवर उभारलेला होता, हें त्यांच्या चरित्रावरून व इतर बौद्ध वाङ्मयावरून दिसून येतें. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें एका नव्या धर्माचा संस्थापक म्हणून जरी तो यशस्वी झाला, तरी त्याला स्वतःच्या व अनुयायांच्या हिंसामय जिह्वा-लौल्याला वाट करून द्यावी लागलीच! 'आधीं होता वाघ्या, मग झाला पाग्या' तथापिही 'त्याचें येळकोट राहीना, मूळ स्वभाव जाईना' अशीच अगदीं हुबेहूब स्थिति गौतमबुद्धाची मांसाहाराच्या बाबतींत घडून आली. यज्ञांतील पशुहननाची निंदा करणें हें तर त्याचें बौद्धधर्मस्थापनेच्या व्यापारांतलें मुख्य भांडवलच होतें! जयदेव-कवींनीं बुद्ध अवताराचें वर्णन करतांना —

'निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् ।
सदयहृदय ! दर्शित पशुघातम् ।
केशव ! धृतबुद्धशरीर !
जय ! जगदीश हरे'

असें जें म्हटलें आहे, तें पशुघातयुक्त यज्ञविधीवर त्यानें जो अत्यंत जोराचा प्रहार केला तो वैदिकांच्या मर्मी कसा लागला ह्याचें उत्तम द्योतक होय! मत्स्य-कूर्मादि अवतार धारण करून श्रीहरीनें दुष्टांचें दंडण, साधूंचें परित्राण आणि वैदिक धर्माचें संस्थापन हें त्रिविध अवतारकार्य कसें कसें केलें ह्याचें काव्यमधुर वर्णन करीत जयदेव कवि जेव्हां बौद्ध अवताराच्या वर्णनावर आले तेव्हां ते जगदीश हरीला आळवितात, कीं 'हे सदयहृदय, धृतबुद्धशरीर, केशव! अहह!

यज्ञविधेः श्रुतिजातं दर्शितपशुघातं निन्दसि !' अशा रीतीनें यज्ञांतील पशुहिंसेवर बुद्धानें असा प्रखर प्रहार केला असला, तरी मूलतः तो मांसाहारी क्षत्रिय असल्यानें त्याला अनेक वर्षांच्या दीर्घ तपस्येनंतरही मांसाशनाची प्रवृत्ति दाबून टाकतां आली नाहीं, ह्याची साक्ष स्वतः गौतमबुद्धाचें चरित्रच देत आहे! यज्ञांतील पशुहिंसेवर त्यानें उघड आघात केलेला असल्यानें मांसाशनार्थ कराव्या लागणाऱ्या हिंसेचें समर्थन करणें त्याला शक्यच नव्हतें; तर उलट पक्षीं आपली व आपल्या अनुयायांची मांसाशनाची चटक आवरणें हेंही त्याला शक्य झालें नाहीं! ह्या दोन्ही अडचणींतून मार्ग काढून मांसाशनाच्या बाबतींतलें आपल्या आणि अनुयायांच्या जिभेचे लाड पुरविण्याची एक नामी युक्ति त्यानें काढली! त्यानें असें ठरविलें कीं मांसाहारासाठीं पशु मारणें व तें मांस खाणें हें पाप होय; पण आपल्या खाण्यासाठीं म्हणून मुद्दाम मारलेले नाहींत अशा प्राण्यांचें तयार असलेलें मांस खाणें ह्यांत मात्र पाप नाहीं! अशा मांसाला तो 'पवत्त' मांस म्हणत असे! हें पवत्त मांस तो स्वतः खात असे व तें खाण्याची परवानगी त्यानें आपल्या अनुयायांनाही दिली! ह्या युक्तीमुळें आणखी एक सोय सहजासहजीं झाली! कोळी लोक आपल्या उपजीविकेचा धंदा म्हणून मासे मारतात; बौद्धधर्मीयांनीं मासे खावेत म्हणून कांहीं ते हिंसा करीत नाहींत; तेव्हां हे मासे म्हणजे पवत्त मांसच होय! अर्थात् मग मासे खाणें हें 'पवत्त' मांसाशन होत असल्यानें गौतमबुद्धानें बौद्ध भिक्षूंना मासे खाण्यासही परवानगी दिली ह्यांत नवल नाहीं! पतंजलींनीं हिंसादि वितर्कांचे कृत, कारित आणि अनुमोदित असे तीन प्रकार सांगितले आहेत. गौतमबुद्धाचें हें पवत्त-मांसाशन वैदिकांच्या हिशेबी अनुमोदित हिंसेंत पडतें. पण बुद्धाला वैदिकांप्रमाणें हिंसाहिंसेचा इतका सूक्ष्म कीस काढून स्वतःला आणि आपल्या असंस्कृत प्राकृत अनुयायांना अनुष्ठान करण्याला अवघड असलेला धर्म स्थापावयाचा नव्हता! पवत्त–मांसाशन स्वतः करून व तें करण्याला अनुयायांना परवानगी देऊन बुद्धानें आणखी एक महात्कार्य साधलें! यज्ञिक मांसाशनास चटावलेल्या ब्राह्मणांना विधिनिषेध, व्रतें, नियम, संयम, वगैरेंची अपेक्षा न ठेवतां नित्याच्या भोजनांत पवत्त मांसावर ताव मारण्याची हौस–आणि तीही धर्महानि न होतां–पुरविण्याची उत्तम सोय झाली! बौद्धधर्मांत जे श्रोत्रिय ब्राह्मण शिरले ते असले ब्राह्मण होत! ह्या एकंदर विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं गौतमबुद्धाला अहिंसा प्रिय होती असें नसून यज्ञांतील हिंसेच्या निमित्तानें त्याला ब्राह्मणांचा द्वेष वाटत होता. ह्यामुळेंच यज्ञिय हिंसेवर अघात करणारा गौतमबुद्ध शिष्याच्या घरचें सुकलेलें डुकराचें पवत्त मांस खाल्ल्यामुळें अतिसार होऊन मेला हा ढोंगी प्रकार इकडे दिसून येतो तर तिकडे जैनधर्मांतील महंतांनीं मानवी आचारांत अहिंसाव्रताची किती पराकाष्ठा करतां येईल हें स्वतःच्या उदाहरणांनीं जगाला दाखविलें! ह्या दोन धर्मांच्या संस्थापकांच्या

मनोवृत्तींत असा मूलभूत भेद असल्यामुळें बौद्धधर्म हा द्वेष, ढोंग आणि अन्यधर्मीयांचा बुद्धिभेद करणें ह्या पापांमुळें शेवटीं हिंदुस्थानांतून नाहींसा झाला आणि अहिंसादि व्रतांच्या खऱ्या प्रेमावर जैनधर्म अधिष्ठित असल्यामुळें तो आज चालू काळापर्यंतच्या दोन अडीच हजार वर्षें वैदिक धर्मीयांच्या हातांत हात घालून सुखानें नांदत आहे. जैन महंतांच्या आचरणांत जीं अहिंसा व्रतें येतात त्यांच्याशीं वेदानुयायी समाजाचा तात्त्विक दृष्ट्या कोठेंही मतभेद नाहीं. व्यावहारिक मर्यादांत थोडासा मतभेद आहे, तेवढाच.

गौतमबुद्ध हा स्वतः क्षत्रिय असल्यामुळें तो क्षत्रिय राजांना अधिक जवळचा वाटावा आणि त्यामुळें त्यांनीं बौद्धधर्माचा स्वीकार करून त्याच्या प्रसाराला साहाय्य करावें हें स्वाभाविकच होतें; पण राजसत्ता बौद्धधर्माच्या पाठीशीं आहे हें पाहून अनेक विद्वान् ब्राह्मण स्वार्थप्रेरित होऊन वैदिक धर्मापासून च्युत झाले व बौद्ध भिक्षु बनले. बौद्धधर्मातील महायान पंथाचे मुख्य मुख्य पुरस्कर्ते किंवा संस्कर्ते नागार्जुन, वसुमित्र, अश्वघोष, वसुबंधु, इत्यादि सर्व मूळचे विद्वान् वैदिक ब्राह्मण होते; पण राजसत्तेचा आश्रय असलेल्या बौद्ध-धर्मांत शिरून भिक्षु झाल्यावर विद्वत्तेमुळें मिळणारी मानमान्यता, सुखानें होणारा योगक्षेम आणि जिह्वालौल्यास यथास्थित व अनिर्बंध वाव ठेवणारी पक्व मांसाशनाची सोय, ह्यांच्या प्रलोभनांमुळें ते बौद्ध भिक्षु झाले ह्यांत मुळींच शंका नाहीं. फितूर माणूस शत्रूला जाऊन मिळाल्यावर तो जसा स्वकीयांचा नाश अधिक यशस्वीपणानें करूं शकतो तसाच प्रकार येथेंही झाला. वैदिकांच्या कर्ममार्गांत उपहास करण्याजोग्या बाबी कोणत्या आहेत ह्यांचें नेमकें ज्ञान त्यांस होतें आणि उपहास करण्याला लागणारी बुद्धिमत्ता व विद्वत्ताही त्यांच्या अंगीं वसत होती. तेव्हां वेदांचा आणि वैदिकांचा उपहास करण्याचें काम त्यांनीं यशस्वीपणें पार पाडलें ह्यांत नवल नाहीं. वैदिक धर्माच्या बाजूनें कशी वस्तुस्थिति होती हें आपण वर पाहिलेंच आहे. कर्मठांच्या यज्ञमार्गांत सर्वसामान्य जनतेचा समावेश होत नव्हता. कर्मठांच्या भूमिकेविषयीं आहिताग्नि लिहितात "प्रचंड जनसमुदायाला यज्ञाचें स्वर्गद्वार उघडें नाहीं, असें म्हटलें तर त्यांना धर्म कोणता व मुक्तीचें साधन तरी काय, असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो. ह्याचें उत्तर मीमांसाशास्त्राला देतां येणार नाहीं व तें त्याचें कामही नाहीं. मीमांसेचा धर्म हा फार थोड्या बलवान्, क्रियावान्, दैववान्, श्रेष्ठ आर्यजना-करितां आहे. तादितर लोकांनीं आपले निराळे धर्माचे मार्ग काढावे व त्यांत सुखानें रममाण व्हावें." ह्यावरून असें दिसून येईल कीं कर्ममार्गी ब्राह्मण इतरेजनांच्या पारमार्थिक हितांविषयीं, ते वैदिक धर्मानुयायी असूनही, उदासीन होते. वैदिक धर्माचा विचार करतां वर्णाश्रमीयांच्या समाजांत जो ज्या ठिकाणीं असेल त्या ठिकाणीं त्याला प्राप्त असलेलें कर्म कर्तव्यबुद्धीनें करणें ह्यांतच त्या समाजाचा आणि व्यक्तीचा अभ्युदय होऊन त्या व्यक्तीला पारमार्थिक फलही

मिळावयाचें अशी वेदांची शिकवण आहे, हें दिसून येतें. भगवद्गीतेनें

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।

असें जें सांगितलें आहे तीच खरी वैदिक धर्माची शिकवण होय. पण ही शिकवण समाजाला देण्याची इच्छा व पात्रता कर्मठांत नव्हती आणि ती ज्यांच्यांत होती ते तर गिरिकंदरांत राहत. वैदिक धर्मांत विचारी माणसाच्या जिज्ञासावृत्तीची भूक शमविणारें जें तत्त्वज्ञान आहे, तें ह्याप्रमाणें गिरिकंदरांत अडकल्यामुळें आणि ह्या ज्ञानाच्या अभावीं जनतेला वैदिक धर्मांत थोपवून धरतां येईल इतका आंवाका कर्मठांच्या अंगीं नसल्यामुळें आणि ह्यामुळें ते वेदानुयायी सामान्य जनाच्या पारमार्थिक हिताविषयीं उदासीन राहिल्यामुळें जनता बौद्ध व जैन मतांकडे झपाट्यानें वळावी हें ओघानेंच घडणारें होतें. त्यांत वैदिक धर्माची कुचेष्टा करून प्रतिष्ठा मिळविण्यांत बौद्धधर्मांत शिरलेल्या ब्राह्मण भिक्षूंचा हातखंडा असल्यामुळें बौद्धधर्माचा प्रसार सर्व भरतखंडभर झपाट्यानें झाला आणि सामान्य जनतेंतील खरे सात्त्विक आणि विचारी लोक जैन संप्रदायांत शिरले.

वैदिक-समाजरचना धर्माच्या शाश्वत पायावर झाली असल्यानें वैदिक संस्कृतींत असा एक विशेष आहे कीं तिच्यांत होणारीं वैचारिक व धार्मिक आंदोलनें आणि राष्ट्राचा घडून येणारा इतिहास ह्यांचा अतिनिकट संबंध असतो. धर्मामधील शाश्वत तत्त्वांचा आविष्कार वैचारिक उत्क्रांतीवर अवलंबून असतो; ही उत्क्रांति वर्णाश्रमाचारप्रधान कर्मकांड, चित्तैकाग्र्यप्रधान उपासनाकांड आणि बौद्धिक-प्रत्ययप्रधान ज्ञानकांड ह्यांच्या समन्वयावर व समतोलपणावर अवलंबून असतें. बौद्ध व जैन धर्माचे उदय झाले त्या वेळीं हा समन्वय व समतोलपणा वैदिक समाजांत मुळींसुद्धा उरलेला नव्हता हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट झालें आहेच. बौद्धधर्माचा संस्थापक गौतमबुद्ध ह्यानें बौद्धधर्माची स्थापना केली त्यापूर्वीं त्यानें उग्र तपश्चर्या रानावनांत राहून केली असें त्याच्या चारित्रांत आहे. ही तपश्चर्या करीत असतांना रानावनांत आश्रम करून राहणारे वैदिक धर्मानुयायी तपस्वी लोक त्यास अर्थात् भेटले असले पाहिजेत. ह्या तपस्व्यांच्या गाठीं-भेटींतच तपश्चर्या कशी करावी हें त्यास जसें कळलें असेल तसेंच उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानही त्यास त्यांच्याकडून समजलें असलें पाहिजे. पुढें त्यानें जेव्हां धर्म-स्थापना केली त्या वेळीं त्या धर्माला आधारभूत असें कांहीं तत्त्वज्ञानही त्यानें निर्माण केलें. पूर्वींच्या आयुष्यांत आणि तपश्चर्येच्या कालांत त्यास वैदिकांकडून जें वैदिक तत्त्वज्ञान मिळालें असेल तेंच जर त्यानें आपल्या धर्माला आधार म्हणून घेतलें असतें तर, आपल्या धर्माचा निराळेपणा त्यास दाखवितां आला नसता; तेव्हां —

" सर्वं च क्षणिकं शून्यं सर्वमेव स्वलक्षणम् ।
संघातः परमाणूनां मह्यम्बग्निसमीरणाः ॥

इत्यादि प्रकारचें स्वतंत्र तत्त्वज्ञान त्यानें निर्माण केलें. वैदिकांच्या समाजांत तत्त्वज्ञान सर्वांस सुलभ व्हावें म्हणून सर्व उपनिषदांतील ज्ञानाचें सारच ज्यांत आहे असा भगवद्गीता हा ग्रंथ निर्माण झाला होता. पण त्याचें अध्ययन, अध्यापन, कर्मठांकडून होत नसून अरण्यांत वास करीत असलेल्या निवृत्ति-मार्गी वेदानुयायांकडून होत असे. अर्थात् वेदानुयायी म्हणविणारी सर्वसामान्य जनता ह्या गीताप्रणीत तत्त्वज्ञानाला एक प्रकारें पारखी झाली होती. म्हणजे कर्मठांच्या यज्ञमार्गांत त्यांना स्थान नाहीं आणि वैदिक उपासना व तत्त्वज्ञान हीं अवगत होण्याचा मार्ग नाहीं, अशी धर्माच्या बाबतींत वाऱ्यावर सोडल्याप्रमाणें त्यांची स्थिति झाली होती. अशा स्थितींत वैदिकांच्या कर्ममार्गाचा उपहास करून लोकांचीं मनें वैदिक धर्मातून परावृत्त करून त्यांच्या भुसभुशीत मनोभूमिकेंत आपल्या धर्मातील नवा बनविलेला आचार व तत्त्वज्ञान ह्यांचीं बीजें पेरण्यास गौतमबुद्धाला आणि त्याच्या धर्मांत गेलेल्या ब्राह्मणभिक्षूंना सहजच सोपें गेलें. अशा रीतीनें बौद्धधर्माचा प्रसार झपाट्यानें होऊं लागला आणि वैदिक धर्माचा संकोच होऊं लागला. ह्या धर्मप्रसाराच्या लोंढ्याला प्रतिबंध घालून जनतेची श्रद्धा पुनः वैदिकधर्माकडे वळविण्याचें सामर्थ्य वैदिक कर्मठांत नव्हतें, पण अरण्यवासी, वेदानुयायी, उपासक व ज्ञानी ह्यांच्यांत होतें. आपल्या वैयक्तिक मोक्षाकरितां सर्वसामान्य जनांचा संपर्क टाळून रानावनांत राहण्यांत त्या जनतेची धार्मिक हानि आहे, ही गोष्ट समाजाचें धुरीणत्व घेण्याची ज्यांची पात्रता होती अशा बुद्धिवान् तत्त्वज्ञांच्या लक्षांत हळुहळू येऊं लागली.

रानावनांत न राहतां जनसंमर्दांत राहून वेदांतील चित्तशुद्धि करणारा कर्ममार्ग, चित्तैकाग्र्य साधणारा उपसनामार्ग व तत्त्वविवेचन करणारा ज्ञानमार्ग ह्यांचें स्वतः आचारण करणें आणि जनतेकडून करविणें ही गोष्ट वैदिक धर्माच्या रक्षणार्थ आणि पाखंड वृत्तीला आळा घालण्यासाठीं आवश्यक आहे हें पटल्यामुळें रानावनाचा त्याग करून जनतेंत राहून आपल्या विद्येचा प्रसार करण्याची प्रथा पाणिनिमुनीपासून स्पष्टपणें प्रतीतीस येते. पाणिनिमुनींनीं शंकराची आराधना करून त्यांजकडून व्याकरणशास्त्राची मूलभूत चौदा सूत्रें प्रसाद म्हणून मिळविलीं. भगवान् महेश्वर शंकर ह्यांच्या प्रसादानें हीं मिळालीं म्हणून ह्यांना माहेश्वर सूत्रें असें मानण्यांत येतें. ह्या सूत्रांच्या आधारावर पाणिनि-मुनींनीं संस्कृत भाषेसारख्या सुसंस्कृत व प्रौढ भाषेचें संपूर्ण व सर्वांगसुंदर व्याकरणशास्त्र रचिलें ही एक मोठी अलौकिक गोष्ट होती. शंकराच्या डमरूंतून जे ध्वनि निघाले त्या ध्वनीं-वरून संपूर्ण व्याकरणशास्त्राला व्यापणारीं चौदा सूत्रें पाणिनिमुनींना स्फुरलीं, ह्यावरून त्यांची प्रतिभा किती विशाल होती हें दिसून येतें. कल्पनाशक्तीचा विलास अत्युत्कटपणानें ज्यांत दिसून येतो, अशा ह्या चौदा सूत्रांच्या आधारें व्याकरणशास्त्राची निर्मिति झाली. ह्या गोष्टीच्या मागें पाणिनींची

केवढी तीव्र तपस्या असली पाहिजे हें स्पष्ट होतें. पण इतकी तपस्या करूनही हे मुनि अरण्यवासांत काळ न काढतां जनसंमर्दांत येऊन राहिले असावेत असें दिसतें. कारण तेव्हांपासून वेदसंहितांच्या षडंगांतील कर्मठांच्या पठणांत असलेल्या शिक्षा व व्याकरण ह्या दोन अंगांचा लोप होऊन हीं अंगें पुढें पाणिनीच्या नांवानेंच आसेतुहिमाचल प्रचलित झालीं व तेव्हांपासून आजपर्यंत गेलीं सुमारें अडीच हजार वर्षें पाणिनीय शिक्षेचें व व्याकरणशास्त्राचें परंपरागत अध्ययन अखंड-पणें चालू राहिलें आहे. ह्यावरून पाणिनि अरण्यांत आश्रम करून न राहतां जनसंमर्दांत येऊन राहिले असले पाहिजेत हें स्पष्ट होतें. पाणिनीय व्याकरणावर संस्कार करणारे कात्यायनमुनीदेखील जनसंमर्दांतच राहिले व त्यांनीं व्याकरण-शास्त्र अधिक लोकप्रिय केलें. त्यानंतर शालिवाहनशकपूर्व तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास पतंजलिमुनींचा अवतार झाला. त्यांनींही प्रथम आयुर्वेदासंबंधींच्या चरकसंहितेचें संस्करण करून लोकांचीं अंतःकरणें आपल्याकडे वेधून घेतलीं होतींच. ह्यानंतरचें त्यांचें महत्त्वाचें कार्य म्हणजे योगदर्शनाची रचना होय. तोंपर्यंत वेदान्तशास्त्राला पोषक असलेला योग भगवद्गीतेंतल्या सहाव्या अध्यायांत निविष्ट झालेल्या स्वरूपांत समाजांत प्रचलित होता. पतंजलींच्या काळीं ह्याला दर्शनाचें रूप देऊन निश्चितता आणण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. पतंज-लींच्या पूर्वी सुमारें चार शतकें गौतमबुद्धाचें निर्याण झालें होतें. त्याच्या हयातींत बुद्धधर्माचा जेवढा प्रसार झाला होता, त्यापेक्षां कितीतरी अधिक प्रसार त्याच्या मरणोत्तराच्या ह्या तीन-चार शतकांत झालेला होता. त्याचें सर्व श्रेय वैदिक धर्माच्या अनुयायांतील जे विद्वान् लोक स्वार्थलोलुपतेनें राजाश्रय असलेल्या बुद्धधर्मांत शिरून भिक्षु झाले होते त्यांना आहे. कोणत्याही धर्मांत कांहीं आचार व त्यांस आधारभूत असलेले कांहीं विचार ह्यांचें मिश्रण असतें. बौद्ध भिक्षूंनीं सामान्य लोकांच्या बुद्धीला पटेल अशा प्रकारचे तात्त्विक विचार प्रकट करून आपलें कांहीं तत्त्वज्ञान बनविलें होतेंच. आचारप्रधान अंगांत बाह्य विधिनिषेधांपेक्षां अंतःशुद्धि व तज्जन्य पावित्र्य ह्यांवर भर देऊन योगशास्त्रांतील कांहीं आचार-विचारांचा समावेश त्यांनीं आपल्या कर्मप्रधान अंगांत केला होता. ह्यामुळें वैदिक कर्मठांच्या विधिनिषेधमूलक धर्मापेक्षां प्रत्यक्ष अनुष्ठानास अधिक सोपा सर्वांचा समावेश करणारा व व्यवहारतः आचरण्यास एका दृष्टीनें अधिक सुलभ असा हा बौद्ध धर्म आहे, अशी जनतेची समजूत झाल्यानें व राजाश्रयही, असल्यामुळें, दर पिढींत बौद्धधर्मीयांचा संख्येनें उत्कर्ष व्हावा व वैदिक धर्मानुयायांचा त्या प्रमाणांत ऱ्हास व्हावा, असा प्रकार पतंजलींच्या काळापर्यंत चालला होता. बौद्धधर्मांत शिरलेल्या वैदिक ब्राह्मणी विद्वानांनीं वैदिक वाङ्मय विकृत करण्याचाही प्रयत्न केला असावा असें म्हणण्यास जागा आहे. वेदांचें पठण संहिता, पदक्रम आणि पुढील जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दंड, रथ आणि घन ह्या आठ विकृति ह्या पद्धतीनें होत असे. ह्यांतील जटापाठांत पुन

अनुक्रम, उत्क्रम, व्युत्क्रम, अभिक्रम आणि संक्रम असे पांच क्रम असत. अशा पाठपद्धतीमुळें वेदसंहितेंतील अक्षर नि अक्षर बांधलें गेल्यामुळें त्यांत घुसडाघुसड करणें मुळांत ब्राह्मण असलेल्या बौद्ध पंडितांना शक्यच नव्हतें. आरण्यकांतील उपनिषदांत जें तत्त्वज्ञान प्रतिपादिलेलें आहे तें अरण्यवासी विरक्त, विद्वान व तपस्वी जनांच्या हातीं असल्यामुळें त्यांतही ह्या बौद्ध भिक्षूंना घुसडाघुसड करण्यास वाव सांपडला नाहीं. पण वैदिकांचे जे पुराणग्रंथ ते मात्र मुखोद्गत करून शुद्ध राखणें शक्य नव्हतें आणि ते ज्यांच्या हातीं तो सूतांचा म्हणजे पुराणिकांचा वर्गही फारसा विद्वान् नसल्यामुळें त्या ग्रंथांत घुसडाघुसड करण्याच्या कामीं ह्या विद्वान् बौद्ध भिक्षूंना आपल्या पराक्रमाला भरपूर वाव सांपडला असावा असें दिसतें. भारतासारख्या ग्रंथांत व्यासांची जी धर्मविषयक उदात्त शिकवण आहे तिला सर्वथा सोडून असलेल्या किंबहुना सर्वांशीं विरोधी असलेल्या अशा ज्या कांहीं बाष्कळ भाकड कथा कांहीं पुराणांतून दिसून येतात त्या ह्या विद्वान् बौद्ध भिक्षूंच्या कुटिलतेंतून निघाल्या असल्या पाहिजेत ह्याविषयीं संशय राहत नाहीं. कारण बौद्ध वाङ्मयांतून ब्राह्मणांचा व ब्राह्मणधर्माचा उपहास करण्याकरितां ज्या कथा लिहिलेल्या आढळून येतात त्यांतील कांहींशी पुराणांतील ह्या भाकडकथांचें पुष्कळच सादृश्य दिसतें. उलटपक्षीं बौद्धांच्या आचारप्रधान मार्गांत ज्या कांहीं वैदिकांच्या योगक्रिया घेतल्या होत्या त्या लोकांचीं मनें त्या धर्माकडे आकर्षित करण्यास समर्थ होत्या; ह्यामुळें त्यांची छाप समाजाच्या मनांवर बसूं लागली ह्यांत नवल नव्हतें. पण त्यांतही बौद्धांच्या ह्या योगविषयक तत्त्वज्ञानामुळें विकृति उत्पन्न होऊं लागली होती व तिच्यामुळें वैदिकांच्यांत परंपरेनें चालत आलेलें वेदानुसारी योगविषयक तत्त्वज्ञानही विकृत होईल कीं काय, अशी भीति उत्पन्न झाली होती. उदाहरणार्थ वैदिक योगसंप्रदायांतील सवितर्क, सविचार, सानंद व सास्मित ह्या संप्रज्ञात समाधीच्या उत्तरोत्तर सूक्ष्म, व्यापक व श्रेष्ठ पायऱ्या डावलून गौतमबुद्धानें ध्यानाच्याच चार पायऱ्या आपल्या योगांत वर्णिल्या आहेत. त्याचप्रमाणें योगाच्या आठ अंगांच्या जोडीला बुद्धाची आठ सम्यक् नीतितत्त्वें निर्माण झालीं होतीं. तसेंच बौद्धांच्या योगासंबंधींच्या तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मयांत समापत्ति, धर्ममेघ, वितर्क, क्लेश, प्रसंख्यात, चित्त, विज्ञान, ध्यान, तृष्णाशांति, कर्मविपाक, अविद्या, उपादान, प्रकृति, इत्यादि जे शब्द दृष्टीस पडतात त्यावरून त्यांनीं वैदिकांच्या यौगिक तत्त्वज्ञानांतून हे पारिभाषिक शब्द व त्यांमागील वैचारिक कल्पना उसन्या घेतल्या होत्या, हें स्पष्ट दिसून येतें. किंबहुना बौद्ध धर्म हा वैदिक धर्मांतूनच निघाला असल्यानें त्यांत जो सर्वमान्य भाग आहे ती सर्व वैदिक धर्मांतील उसनवारीच आहे आणि त्यांत जो वेदविरुद्ध आचारविचारात्मक भाग आहे, तो सर्व वैदिक धर्माचा पाडाव करण्याकरितां आणि आपल्या धर्माचें वैशिष्ट्य दाखविण्याकरितां गौतमबुद्धानें व त्याच्या धर्मांत शिरलेल्या विद्वान् भिक्षूंनीं

निर्माण केला होता. ह्या परिस्थितीमुळें वेदोक्त, ब्रह्मविद्येचें अंग असलेलें योगशास्त्र सूत्ररूपानें रचून त्याला निश्चितता देणें ही गोष्ट अत्यंत आवश्यक आहे असें पतंजलिमुनींना दिसून आलें व म्हणून त्यांनीं समाधिपाद, साधनपाद, विभूतिपाद आणि कैवल्यपाद अशा चार पादांत मिळून योगदर्शन लिहून पूर्ण केलें. योगदर्शन पूर्ण झाल्यानंतर त्यांची प्रतिभा व्याकरणशास्त्राकडे वळली आणि पाणिनि व कात्यायन ह्या मुनिद्वयानें निर्माण केलेल्या व्याकरण शास्त्राच्या प्रासादावर व्याकरण महाभाष्याचा सोन्याचा कळस त्यांनीं चढविला. पतंजलींच्या ह्या त्रिविध अलौकिक कामगिरीमुळेंच

योगेन चित्तस्य पदेन वाचो मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्रांजलिरानतोऽस्मि ॥

असें मंगलाचरण करण्याची प्रथा सुरू झाली.

कर्मी, उपासक व ज्ञानी ह्या सर्वांनीं समाजांत एकत्र राहून परस्परांशीं वैचारिक व आचारात्मक देवाणघेवाण करीत वैदिक धर्माचें रक्षण करावें ही पतंजलींनीं पाडलेली प्रथा हळुहळू वाढत गेली. ती वाढण्याला आणखीही एक परिस्थिति कारण झाली.; ती म्हणजे बौद्धांनीं चालविलेल्या मोठमोठ्या पाठशाळा होत. येथपर्यंतच्या काळांत ऋषिमुनींच्या आश्रमांत विद्याध्ययनाकरितां आपापलीं मुलें त्रैवर्णिक पाठवीत असत आणि अशा ऋष्याश्रमांना क्षत्रिय राजांचें रक्षण आणि आश्रय भरपूर प्रमाणांत मिळत असे. पण राजेलोक बौद्धधर्माकडे वळल्यामुळें त्यांचा आश्रय व त्यांच्याकडून होणारें रक्षण व साहाय्य ह्या गोष्टी दुर्मिळ होऊं लागल्या. तसेंच बौद्ध राजांच्या आश्रयानें बौद्ध भिक्षूंनीं चालविलेल्या मोठमोठाल्या पाठशालाही निर्माण होऊं लागल्या. ह्या सर्व परिस्थितीचा प्रतिकूल परिणाम हळुहळू ऋषिमुनींच्या तपोवनां-तील आश्रमसंस्थांवर झाला आणि पुढें पुढें तर रानावनांत असलेले वैदिकांचे आश्रम बंदच पडले आणि बौद्ध भिक्षूंच्या पाठशाळांच्या तोडीस तोड म्हणून जनतेच्या सान्निध्यांत आपलीं ऋषिकुलें वैदिकांनीं स्थापन केलीं. अशा रीतीन बौद्ध धर्म व वैदिक धर्म ह्या दोनही धर्मांचे अनुयायी समाजांत एकत्र येऊन त्यांच्यांत वैचारिक संघर्ष सुरू झाला. ह्या संघर्षांतून आपला धर्म आकर्षक होण्याकरितां बौद्धांनीं ज्या ज्या गोष्टी निर्माण केल्या होत्या तसल्याच गोष्टी तोडीस तोड म्हणून संघटित झालेल्या वैदिकांनीं निर्माण केल्या. ह्या संघर्षाबद्दल आहिताग्नि राजवाडे म्हणतात, " बुद्धाच्या जन्मापासून तों कुमारिलभट्टाच्या काळा-पर्यंत बारा-तेराशें वर्षें वैदिक-मीमांसकांनीं बौद्धांशीं तोंड देण्यांत पराकाष्ठा केली. तथापि मीमांसकांची दृष्टि स्वतःची परंपरा रक्षण करण्याकडे होती, तर बौद्धांची ती हाणून पाडण्याकडे होती. म्हणून मीमांसकांचें क्षेत्र उत्तरोत्तर आकुंचित होत गेलें, तर बौद्धांचें अधिकाधिक विस्तार पावत चाललें."

ह्याप्रमाणें मीमांसकांचें क्षेत्र कमी होत गेलें तरी समाजांत येऊन मिसळणाऱ्या उपासक व ज्ञानी वैदिक ब्राह्मणांनीं बौद्धधर्माच्या प्रसाराला आळा घालण्याचें काम यशस्वीपणानें चालविलें होतें आणि मीमांसकश्रेष्ठ कुमारिलभट्ट आणि तत्त्वज्ञांचे मुकुटमणि श्रीमच्छंकराचार्य ह्या दोघां अलौकिक पुरुषांनीं बौद्ध-धर्मानें भरतखंडांतून संपूर्ण उच्चाटण करण्याचें काम पूर्णतेला नेलें. जैन धर्म खऱ्या सत्प्रवृत्तींवर अधिष्ठित असल्यामुळें व त्या धर्माच्या अनुयायांत वैदिक-धर्मीयांवर आक्रमण करण्याची इच्छा नसल्यामुळें तो धर्म मात्र वैदिक धर्माशीं हातमिळणी करून आजपर्यंत टिकला आहे. बौद्धधर्माच्या उच्चाटणाकरितां वैदिकधर्मीयांनीं काय काय खटपटी केल्या आणि शेवटीं कुमारिलभट्ट अर्थात् भट्टपाद व श्रीशंकराचार्य ह्यांनीं बौद्धधर्म नामशेष करण्यास्तव कोणत्या विशेष गोष्टी केल्या तो सर्व वृत्तांत मनोरंजक व उद्बोधक असला तरी स्थलावकाश नसल्यामुळें तो येथें देतां येत नाहीं ह्यास उपाय नाहीं. तथापिही जवळजवळ सर्व आशिया खंडांत प्रसार पावलेल्या बौद्धधर्माचें आणि बौद्धधर्मीयांचें भरतखंडांतून – म्हणजे बौद्धधर्माच्या ऐन जन्मस्थानांतून – ज्यांनीं निःशेष उच्चाटन केलें त्या श्रीमच्छंकराचार्यांच्या जीवितकार्याचें यथार्थ आकलन होण्यासाठीं स्वतः पंडित नेहरूंनीं त्यांच्याविषयीं काय उद्गार काढले आहेत ते येथें अवश्य पाहाण्याजोगे आहेत. बौद्धधर्माच्या काळांत भारतीयांची वर्णाश्रमजातिव्यवस्था फारच विस्कळित झाली होती. श्रीमच्छंकराचार्यांनीं ह्या व्यवस्थेच्या पायावरच समाज सुस्थिर करून धर्मसंस्थापना केली म्हणून वैदिकधर्मीयांना त्यांचें कौतुक वाटावें ह्यांत नवल नाहीं; पण बालपणापासून पाश्चात्य संस्कृतींत रुळलेल्या पंडितजींनींच त्यांचें हृदयंगम शब्दचित्र रेखाटलेलें पाहून आचार्यांविषयींचा आदर तर वाढतोच, पण पंडितजींच्या वस्तुस्थितीचें यथार्थग्रहण करणाऱ्या कुशाग्र बुद्धीचेंही कौतुक वाटल्याविना राहात नाहीं! आपल्या The Discovery of India ह्या ग्रंथांत पंडितजी श्रीमच्छंकराचार्यांचें येणेंप्रमाणें वर्णन करतात :

" In the eighth century Shankarāchārya, one of the greatest of India's philosophers, started religious orders or maths for Hindu Sanyasins or monks. This was an adoption of the old Buddhist practice of the Sangh. Previously there had been no such organizations of Sanyasins in Brahminism although small groups of them existed.

" Shankarāchārya accepted the Brahminical organization of social life on the caste basis, as representing the collective experience and wisdom of the race. He held that any person belonging to any caste could attain the highest knowledge.

"He was a man of amazing energy and vast activity. He was no escapist retiring into his shell or into a corner of the forest, seeking his own individual perfection and oblivious of what happened to others. Born in Malabar in the far south of India, he travelled incessantly all over India, meeting innumerable people, arguing, debating, reasoning, convincing, and filling them with a part of his own passion and tremendous vitality. He was evidently a man who was intensely conscious of his mission, a man **who looked upon the whole of India from Cape Comorin to the Himalayas as his field of action and as something that held together culturally and was infused by the same spirit, though this might take many external forms.** He strove hard to synthesize the diverse currents that were troubling the mind of India of his day and to build a unity of outlook out of that diversity. In a brief life of thirty-two years, he did the work of many long lives and left such an impress of his powerful mind and rich personality on India that it is very evident to-day. He was a curious **mixture of a philosopher and a scholar, an agnostic and a mystic, a poet and a saint and in addition to all this, a practical reformer and an able organizer.**"

आपल्यास पतंजलींच्या योगदर्शनाचा येथें प्रामुख्यानें विचार करावयाचा आहे. वेदान्तशास्त्र काय किंवा योगशास्त्र काय हीं दोन्ही शास्त्रें प्राधान्यानें वैयष्टिक स्वरूपाचीं होत. कारण तीं व्यक्तीच्या मोक्षाचा मुख्यतः विचार करितात. आरंभीं सांगितलें आहेच कीं निवृत्तिलक्षण धर्माचे अधिकारी असलेले थोडे लोक आपला मार्ग अविरोधानें चोखाळतां यावा म्हणून रानावनांत निघून जात असत. अशा श्रेष्ठ व्यक्तींच्या मार्गदर्शित्वाला वैदिक समाज अंतरला व त्यामुळें जी परिस्थिति निर्माण झाली, तिच्यांतून वेदविरोधी बौद्ध व जैन हे धर्म निर्माण झाले. हे धर्म समाजाचें सर्वांगानीं धारण, पोषण करण्यास सर्वस्वीं असमर्थ होते. समाजांत सर्वच व्यक्ति सारख्या अधिकाराच्या नसतात. म्हणून त्यांना धर्माचा उपदेशही त्यांच्या त्यांच्या अधिकारानुसार करावा लागतो. पूर्वजन्मांतील फलोन्मुख कर्मानुसार मनुष्याला विशिष्ट परिस्थितींत जन्म येतो असा योगशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. ह्या जन्मानुसार उचित असलेले राष्ट्रधर्म, वर्णधर्म, आश्रमधर्म, जातिधर्म, कुलधर्म व व्यक्तिधर्म असे सर्व धर्म वेदांनीं व तन्मूलक स्मृतींनीं सांगितले आहेत. वेदविरोधी धर्मीयांची जोंपर्यंत अडचण नव्हती तोंपर्यंत निवृत्तिमार्गीय वैदिक रानावनांत राहिल्यानें समाजाचें विशेष नुकसान नव्हतें; पण ह्या परिस्थितींतून वैदिक धर्माचा ऱ्हास होत आहे असें

दिसून येतांच निवृत्तिमार्गीय वैदिक समाजांत राहूं लागले. हें वर आलें आहेच. पतंजलींनीं योगदर्शनांत वरील रानावनांत राहण्याच्या प्रवृत्तीला आळा पडेल अशी एक महत्त्वाची व शास्त्रीय बाब निर्माण केली. ती म्हणजे योगाच्या आठ अंगांपैकीं पहिलें अंग यम हें होय. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हे पांच यम होत. ह्या पांच यमांचें स्वरूपच असें आहे कीं त्यांचें यथावत् व पूर्णपणें अनुष्ठान करणें हें समाजांत राहूनच शक्य आहे. हिंसा, असत्य, स्तेय, अब्रह्मचर्य आणि परिग्रह हीं सामाजिक व्यवहारांत सर्वसामान्य असंयमी मनुष्यांच्या हातून नित्य घडणारीं आहेत. हीं हातून घडूं न देणें म्हणजेच पांच यमांचें परिपालन होय. "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" ह्या तत्त्वानुसार अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह हीं यमांतील पांचीही व्रतें समाजाला सोडून एकाकी राहिल्यावर पूर्णतया अनुष्ठिलीं जाणारच नाहींत आणि तीं तर योगाचें आवश्यक अंग म्हणून पाळावीं लागतात. ह्याविषयीं योगाचा इतका कटाक्ष आहे कीं तीं न पाळतां पुढील शौच, संतोष, इत्यादि नियम कितीही आस्थेनें पाळले तरी तो मनुष्य योगापासून पतित होतो. ब्रह्मविद्येची अशी मांडणी आहे कीं वेदान्तशास्त्रानें प्रथम परोक्ष शाब्द ब्रह्मज्ञान व्हावें आणि योगशास्त्रानें असंप्रज्ञात समाधिद्वारा जगाचें ब्रह्मरूप अधिष्ठान व प्रत्यक् चैतन्य हीं एकच आहेत, असा साक्षात्कार व्हावा आणि अंतीं वेदांतशास्त्राच्या साहाय्यानें 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' अशी वृत्त्यात्मक प्रतीति येऊन वृत्त्यात्मक अज्ञानाचा नाश व्हावा आणि अंतर्बाह्य ब्राह्मी स्थिति सिद्ध व्हावी.

"परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वन्हिवत् ॥
'अपरोक्षात्मविज्ञानं' शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।
संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ॥"

ह्या दोन श्लोकांनीं पञ्चदशीकारांनीं हें सुचविलें आहे कीं, वेदान्तदर्शनाच्या परिशीलनानें प्रथम शास्त्रप्रतीति व गुरुप्रतीति येऊन परोक्ष ब्रह्मज्ञान होत असतें आणि योगांगांच्या अनुष्ठानानें येणाऱ्या आत्मप्रतीतींत 'अयमात्मा ब्रह्म' असा अपरोक्ष साक्षात्कार झाल्यावर वेदान्तशास्त्राच्या साहाय्यानें 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' अशा वृत्त्यात्मक ज्ञानानें वृत्त्यात्मक अज्ञानाचा सर्वथा नाश होतो. म्हणून योगांगांतील जे अहिंसादि पांच यम त्यांचें अनुष्ठान आवश्यक असतें आणि हें अनुष्ठान जनसंमर्दांत राहूनच पूर्णत्वानें घडून येतें. म्हणजे सगळ्यांचा निष्कर्ष असा झाला कीं ब्रह्मविद्या अंगीं बाणण्याला समाजांत राहणें बाधक नसून साधकच होय. पतंजलींनीं ही मोठीच वैचारिक क्रांति केली. ह्या क्रांतीमुळें वैदिक धर्मांत जें जें म्हणून उत्कृष्ट आहे तें तें आचरणांत आणणारीं माणसें समाजांत एकत्र नांदूं लागल्यामुळें वैदिक समाज सांस्कृतिक दृष्ट्या परिपुष्ट होऊं लागला आणि समाजांत राहून समाजाच्या अभ्युदयाला हातभार लावीत

आपला वैयक्तिक मोक्षाचाही मार्ग चोखाळावा, ही प्रथा येथून सुरू झाली. तिचा वर्ताव अगदीं चालू घटकेपर्यंत राहिलेला दृष्टीस पडतो. श्रीशंकराचार्य, तुळसीदास, रामदास, इत्यादिकांपासून तों रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, रामतीर्थ, अरविंद घोष, करपात्रीजी, रमणमहर्षि, इत्यादि आधुनिक निवृत्ति-मार्गीय संत काय किंवा क्षत्रियश्रेष्ठ शिवाजीमहाराज, लोकमान्य टिळक, महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन, किंवा माननीय गुरुजी गोळवलकर, इत्यादि प्रवृत्ति-मार्गीय संत काय, ह्या सर्वांचा ओढा एकान्तवासाकडे असूनही एकान्तवासाच्या ह्या आपल्या आवडीला सर्वांनीं आळा घातला आणि जनसंमर्दांत राहून लोकोपकारक आणि लोकोद्धारक कर्में करीत करीतच त्यांनीं आपला निःश्रेयसाचा मार्ग चोखाळला व चालू घटकेलाही ते चोखाळीत आहेत हें सर्वांना माहीत आहेच. हे वैचारिक आंदोलनाचें कार्य प्रथम पतंजलिमुनींनीं योगशास्त्राच्या द्वारा शास्त्रीय रीत्या घडवून आणिलें. पतंजलींच्या ह्या कार्यामुळें जनतेचा एक मोठा लाभ असा झाला कीं समाजाचें नेतृत्व मंदबुद्धि कर्मठांच्या हातून जाऊन ज्ञानी व योगी अशा तत्त्ववेत्त्यांच्याकडे तें आलें. समाजाचा अभ्युदय होण्याला ह्या गोष्टीची मूलतः अपेक्षा असतेच; पण वैदिक धर्माचा उच्छेद करण्याचा चंग बांधलेल्या विरोधी शक्ति निर्माण होतात तेव्हां त्यांच्याशीं टक्कर देऊन वैदिक धर्म आणि वैदिक समाज ह्यांना नीट निभावून नेण्याकरितां अध्यात्मप्रवण अशा श्रेष्ठ तज्ज्ञांचें धुरीणत्व आवश्यक असतें व तें येथून पुढें भारतीय समाजाला मिळूं लागलें व म्हणूनच वैदिक समाज व वैदिक धर्म पुढील परकीयांच्या आक्रमणासारख्या अनेक अत्यंत खडतर आपत्तींशीं झगडून आजपर्यंत टिकला आहे.

पतंजलींच्या महनीय कार्याची पार्श्वभूमि म्हणून वरील सर्व ऐतिहासिक विवेचन केलें आहे. आतां त्यांनीं प्रवर्तित केलेलें अष्टांग-योग्य-दर्शन हें ब्रह्मविद्येचें अंग कसें आहे, तें वेदान्तशास्त्राला पूरक कसें आहे आणि वेदान्त व योग मिळून ब्रह्मविद्येला पूर्णता कशी येते ह्याचा थोडासा विचार करूं.

(१) ब्रह्मसूत्रांत '**एतेन योगः प्रत्युक्तः**' ह्या सूत्रावरील भाष्यांत "**एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्या इत्यतिदिशति। तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतंत्रमेव कारणं महदादीनिच कार्याणि अलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते**" अशा भाष्यपंक्ति आहेत. त्या योगस्मृतींतही "श्रुतिविरोधानें स्वतंत्रच प्रधान जगाचें कारण व लोक आणि वेद ह्यांत प्रसिद्ध नसलेलीं तसल्या स्वतंत्र प्रधानांचीं कार्यें कल्पिलीं जातात" असें स्पष्ट विधान भाष्यकारांनीं केलेलें आहे.

ज्याअर्थी 'स्वतंत्र असलेलें प्रधान आणि त्या स्वतंत्र प्रधानाची महत् इत्यादि कार्यें श्रुतिविरोधानें कल्पिलीं असें योगदर्शनाविषयीं भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें

आहे त्याअर्थी ह्या सूत्रानें ज्या योगाचें खंडण झालें आहे त्या योगांत हें विधान केलेलें असलें पाहिजे हे उघड आहे. हे विधान श्रुतिविरुद्ध असल्यामुळें त्याचें प्रत्याख्यान करण्याचा प्रसंग आला. पण सांप्रत प्रचलित असलेल्या पतंजलींच्या अष्टांगयोगदर्शनांत प्रकृति स्वतंत्र असल्याचें व ह्या स्वतंत्र प्रकृतींतून महदादि कार्यें निर्माण झाल्याचें कोठेंही सांगितलें नाहीं. अर्थात् वरील ब्रह्मसूत्रानें प्रत्याख्यात असलेलें जें योगदर्शन तें हें नव्हे हे ह्यावरून उघड दिसतें. तसेंच पातञ्जल-योग-दर्शन ब्रह्मसूत्रांच्या रचनेनंतर सुमारें तीन हजार वर्षांनीं निर्माण झालें असल्यानें ब्रह्मसूत्रांत त्याचें खंडण येणें शक्यही नाहीं आणि वेदविरुद्ध म्हणून एकदा प्रत्युक्त झालेलें योगदर्शन पुनः रचीत बसणें प्रयोजनशून्य असल्यानें तसलें योगदर्शन पतंजलींनीं रचलें असें म्हणणें केव्हांही योग्य होणार नाहीं. कारण तसें म्हणणें म्हणजे ' प्रयोजनं विना न मंदोऽपि प्रवर्तते ' हा साधा न्यायही पतंजलींना अवगत नव्हता आणि तरीही दर्शनकार म्हणून ते मान्यता पावले असें म्हटल्यासारखें होईल.

(२) पातञ्जल-योग-दर्शनकारांनीं प्रत्यक्ष, अनुमान आणि आगम म्हणजे वेद, हीं तीन प्रमाणें मानलीं आहेत. वेदांना प्रमाण मानणारें हें शास्त्र असल्यानें ते वेदविरुद्ध कल्पना गृहीत धरतील हें संभवत नाहीं.; कारण तशी कल्पना त्यांनीं गृहीत धरली असती तर ती वेदविरुद्ध असल्यानें तें दर्शन वेदाला प्रमाण मानतें व अप्रमाणही मानतें असा हा वदतोव्याघातासारखा दोष ज्या शास्त्रांत आहे त्याला दर्शन ही संज्ञाच मिळणें शक्य नव्हतें. दर्शन हें दुसऱ्या एखाद्या मतप्रणालीचें खंडण करील, पण स्वतःशींच विरोधी अशीं विधानें तें करीत नाहीं. असा स्वविरोधाचा प्रकार पातञ्जलयोगांत झालेला नाहीं, म्हणूनच तें ' दर्शन ' म्हणून सर्वत्र मान्यता पावलेलें आहे.

(३) हें दर्शन ईश्वराला मानणारें आहे. ईश्वरच जगताचें कारण आहे, हा वेदांचा सिद्धान्त आहे आणि तो ह्या शास्त्राला मान्य आहे. कारण ह्या शास्त्रांत " ईश्वरप्रणिधानाद्वा " ह्या सूत्रानें योगानें जें फल मिळवावयाचें तेंच फल ईश्वरप्रणिधानानेंही मिळतें असें सांगितलें आहे. योगांतील कैवल्यसाक्षात्कार प्रकृतीच्याही पलीकडील जो आत्मा तो ज्यांत आलंबन आहे अशा असंप्रज्ञात समाधिद्वारा होत असतो. हा साक्षात्कार ईश्वराच्या प्रणिधानानेंही होतो; म्हणजे प्रसन्न झालेला ईश्वर भक्ताला प्रकृतीच्याही पलीकडे असलेल्या आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार करून देतो. ह्यावरून प्रकृति ईश्वराच्या स्वाधीन आहे ही गोष्ट सिद्ध होते. जर ती स्वतंत्र असती तर तिनें झाकोळलेल्या आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार करून देणें हें ईश्वराला शक्य झालें नसतें. तेव्हां ईश्वर स्वतंत्र आहे आणि प्रकृति त्याच्या स्वाधीन आहे हें सिद्ध झालें. म्हणजे पातञ्जलयोग ह्या बाबतींत सर्वथा वेदानुकूल आहे.

(४) पाद १, सूत्र २७ मध्यें ईश्वराचा वाचक प्रणव आंहे असें सांगितलें आहे. पाद २, सूत्र १ ह्यामध्यें तप, स्वाध्याय व ईश्वरप्रणिधान हीं क्रियायोगांत आचरणीय म्हणून सांगितलीं आहेत. तसेंच त्याच पादांत ३२ व्या सूत्रांत अनुष्ठेय म्हणून जे नियम सांगितले आहेत, त्यांतही हीं तीन पुनः सांगितलीं आहेतच. हीं साधनें वेदांना मान्यच आहेत तेव्हां ह्या सर्वांवरून पतंजलींनीं वेदांना अनुसरूनच हीं साधनें सांगितलीं आहेत हें स्पष्ट होतें.

(५) पाद १, सूत्र २५ ह्यांत ईश्वर सर्वज्ञ असल्याचें सांगितलें आहे. जो सर्वज्ञ आहे तो सर्वशक्तिमानही आहेच. कारण शक्ति ही स्वतंत्र पदार्थ नसून तो ज्ञानाच्या परिस्पंदाचा शेवटचा स्थितीशील द्रव्यांत दिसून येणारा क्रियारूप आविष्कार असतो. सर्व क्रियात्मक घडामोडींत ज्ञान, इच्छा आणि क्रिया ह्या तिहींचा आविष्कार होत असतो. ज्ञान ज्या पातळींत असेल तदनुसार इच्छेचा आविष्कार होत असतो आणि ह्या दोहोंला अनुसरून क्रिया घडून येत असतात. ह्याविषयीं

क्रियाज्ञानपरिस्पंद-परिणाम-स्वरूपिणी ।
स्पंदमाने बहिर्ज्ञाने तदंकुरवदुद्भवेत् ॥

—मानसोल्लास

हा सिद्धान्त आहे. ईश्वराच्या ठिकाणीं सर्वज्ञत्व असल्यामुळें 'बहुस्याम्' असें इच्छेचें स्फुरण आणि पुढें प्रकृतिद्वारा होणारी जगाची उत्पत्ति ही सर्व त्या सर्वज्ञ ईश्वराचीच – ज्ञानस्पंदांतून उत्पन्न होणारी – क्रियाशक्ति होय. म्हणजे ईश्वर सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान् असल्यामुळें प्रकृति तदधीन असून त्याच्या अध्यक्षपदाखालींच जगदुत्पत्तिस्थितिसंहार ती करीत असते हा सिद्धान्त योगदर्शनालाही मान्य आहे.

(६) पाद १, सूत्रें १७ ते २० ह्यांमध्यें संप्रज्ञात आणि असंप्रज्ञात समाधिक्रम दाखविला आहे. वितर्क, विचार, आनंद, अस्मिता, महत्तत्त्व, प्रकृति आणि प्रत्यगात्मा अशीं उत्तरोत्तर श्रेष्ठ आलंबनें सांगितलीं आहेत. एका आलंबनावरील समाधींतून त्याहून आंतर, सूक्ष्म आणि व्यापक आलंबनावरील समाधि असा येथें प्रतिप्रसवक्रम आहे.

" इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः । अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः । बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तम् । अव्यक्तात्पुरुषः परः ॥
पुरुषान्नपरं किंचित् । सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ "

ह्या श्रुतींशीं पातञ्जलयोगांतील वरील प्रतिप्रसवक्रम सुसंवादी आहे. ह्या क्रमांत स्थूल आलंबनाहून आंतर, अधिक सूक्ष्म आणि व्यापक असें पुढील आलंबन सांगितलें आहे आणि त्याची आत्मतत्त्वांत पराकाष्ठा म्हणून सांगितली

आहे. म्हणजे आत्मतत्त्व हें प्रकृतीहून पलीकडे, प्रकृतीच्या आंतर, प्रकृतीहून सूक्ष्म आणि प्रकृतीला व्यापणारें असें वेदान्ताप्रमाणेंच ह्या दर्शनानेंही सांगितलें आहे. हें दर्शन प्रकृतीला स्वतंत्र मानीत असतें तर हा प्रतिप्रसवक्रम पतंजलींनीं सांगितला नसता व त्यांना तो सांगतांही आला नसता. अर्थात् हें पातञ्जल-योग-दर्शन प्रकृतीला स्वतंत्र मानीत नसून तिच्या पलीकडे असलेल्या आत्मतत्त्वाच्या ती स्वाधीन आहे असें मानतें हें उघडच झालें.

(७) पाद १, सूत्र २५ मध्यें ईश्वर सर्वज्ञ असल्याचें सांगितलें आहे. प्रकृति ईश्वराहून स्वतंत्र असेल तर ईश्वराच्या सर्वज्ञतेला बाध येतो. अर्थात् मग ईश्वराला सर्वज्ञ म्हणतांच येणार नाहीं. ह्यावरून ह्या दर्शनांत प्रकृतीला स्वतंत्र मानलेलें नाहीं, हें उघड होतें.

(८) ह्याच पादांत सूत्र ४४ मध्यें "सूक्ष्म विषया सविचारा निर्विचारा च" अशी समापत्ति सांगितली असून सूक्ष्म विषय हें आलंबन सांगितलेलें आहे आणि पुढील सूत्रांत हें सूक्ष्म विषयत्व "अलिंग पर्यवसानम्" असें म्हटलें आहे. अलिंग म्हणजे प्रधान किंवा प्रकृति. ह्याच पादांतील १९ व्या सूत्रांत प्रकृति ह्या आलंबनावर ज्यांचा असंप्रज्ञात समाधि होतो त्यांना प्रकृतिलय योगी असें म्हटलें आहे. ह्या दोन्ही सूत्रांवरून प्रकृति ही चित्ताच्या समाध्यर्थ घ्यावयाचें एक आलंबन अशा प्रकारचा हा सूक्ष्म विषय आहे, विषयी नव्हे असें योगदर्शनकार सांगतात. सवितर्क व निर्वितर्क समाधींत बाह्यविषय हें जसें स्थूल आलंबन आहे, तसेंच प्रकृतिलय योग्यांच्या चित्ताचें प्रकृति हें एक अतिसूक्ष्म आलंबन होय. म्हणजे योगदर्शनकार बाह्यभौतिक पदार्थांना जें विषयत्व आहे तेंच प्रकृतीच्या ठिकाणींही आहे असें मानतात, हें स्पष्ट झालें. म्हणजे बाह्यविषय जसे जड व अस्वतंत्र आहेत तशीच प्रकृति हीही जड व अस्वतंत्र होय, असा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. तेव्हां प्रकृतींतून निर्माण होणारा महत्तत्त्वापासून तों स्थूल महाभूतांपर्यंतचा पाद २, सूत्र १९ मध्यें सांगितलेला निर्गुणात्मक प्रकृतीचा सर्व पसारा हा, प्रकृति जड असल्यामुळें तो स्वतः उत्पन्न करूं शकत नाहीं. अर्थात् हा आशय "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्" ह्या गीतोक्त वेदान्तसिद्धान्ताशीं मिळताच आहे.

(९) प्रकृति ही त्रिगुणात्मक आहे आणि अलिंग म्हणजे प्रकृति व तिच्यांतून निर्माण झालेला महत्तत्त्वापासून स्थूलभूतापर्यंतचा पसारा ह्याला पाद १, सूत्र १९ मध्यें गुणपर्वें म्हणजे गुणांचें अवस्थाविशेष असें म्हटलें आहे आणि हें त्रिगुणात्मक दृश्यजात द्रष्ट्याच्या "भोगापवर्गार्थम्" असल्याचें वरील १८ व्या सूत्रांत सांगितलें आहे. म्हणजे द्रष्टा भोक्ता असून त्रिगुणात्मक दृश्य भोग्य होय. भोक्तृभोग्यसंबंधांत भोक्त्याला स्वातंत्र्य असतें, भोग्यविषयाला नसतें. प्रकृति ही भोग्य म्हणून जें दृश्य, त्यांत येथें गणिलेली असल्यामुळें योगदर्शनकार

प्रकृतीला भोग्य म्हणून अस्वतंत्र मानतात. ह्याच पादांत २१ व्या सूत्रांत दृश्याचें स्वरूप द्रष्ट्याकारितांच केवळ आहे असा स्पष्ट निर्देश आहे, तर दृश्यकोटींत कार्यरूपानें द्रष्ट्याला प्रतीत होणाऱ्या प्रकृतीला स्वतंत्रता कोठून येणार ? अर्थात् ती द्रष्ट्याच्या स्वाधीन आहे, हाच पतंजलींचा अभिप्राय स्पष्ट आहे.

(१०) पाद ३, सूत्र ४७ व ४८ ह्यांमध्यें ग्रहण, स्वरूप, अस्मिता, अन्वय आणि अर्थवत्व ह्या पांचांवर संयम केला असतां प्रधान-जय होतो असें सांगितलें आहे. द्रष्ट्याला ह्या साधनमार्गानें प्रधान-जय होत असल्यामुळें हें दर्शन प्रधानाला स्वतंत्र मानीत नाहीं, हें उघड आहे.

ह्या सर्व प्रमाणांवरून हें दर्शन प्रकृतीला स्वतंत्र मानीत नाहीं हें सिद्ध झालें· ह्याप्रमाणेंच हा पातञ्जलयोग आत्मभेद मानीत नाहीं. म्हणून ब्रह्मसूत्रांत आत्मभेदकल्पनेमुळें ज्या योगाचें खंडण केलें आहे, तो हा अष्टांगयोग नव्हे हें कसें तें आतां आणखी पाहूं.

(१) पाद ४, सूत्र ३१ मध्यें चित्तांतील सर्व प्रकारचें आवरणमल दूर झालें असतां द्रष्ट्याच्या ज्ञानाला आनंत्य येतें असें सांगितलें आहे. पाद १, सूत्र २५ मध्यें ईश्वर सर्वज्ञ असल्याचेंही सांगितलें आहे. द्रष्टा जीव व ईश्वर दोघेही सर्वज्ञच होत असें ह्या दोन सूत्रांमध्यें सांगण्यांत आलें आहे. हे दोघे जर भिन्न असतील तर ते दोघेही सर्वज्ञ होऊं शकणार नाहींत. ते सर्वज्ञ आहेत असें हें दर्शन सांगतें; तेव्हां ते दोघेही एकरूप आहेत असें ओघानेंच सिद्ध होतें. म्हणजे ह्याचा अर्थ असा कीं जीवांच्या ठिकाणचे अ-विद्येचे दोष दूर झाले असतां तो जीव ईश्वराशीं समरसता पावतो व म्हणून सर्वज्ञ होतो. अर्थात् अध्यारोपाच्या दृष्टीनें वेदान्तशास्त्राप्रमाणेंच अविद्योपाधि जीव जरी भिन्न असले तरी अविद्यानाश होतांच हा आत्मभेद नष्ट होऊन एकच एक सार्वात्म्य उरतें हें ह्यावरून सिद्ध होतें.

(२) हीच गोष्ट पाद १, सूत्र २७–२८–२९ ह्यांवरूनही सिद्ध होत आहे. सत्ताविसाव्या सूत्रांत प्रणव हा ईश्वराचा वाचक असें सांगितलें आहे. अठ्ठाविसाव्या सूत्रांत त्या प्रणवाचा जप व तदर्थभावन करण्यास सांगितलें आहे. एकोणतिसाव्या सूत्रांत अर्थभावनपूर्वक प्रणवाचा जप केल्यानें प्रत्यक्चेतनाधिगम म्हणजे आत्मसाक्षात्कार होतो असें सांगितलें आहे. येथें जप करावयाचा तो ईश्वराचा वाचक जो प्रणव त्याचा आणि जें अर्थभावन करावयाचें तें प्रणवाचा वाच्य जो ईश्वर त्याचें आणि ह्यापासून फल काय तर आत्मसाक्षात्कार. जप जर ईश्वराचा वाचक प्रणव त्याचा आणि अर्थभावनींतील अर्थ हाही ईश्वरच तर अशा स्थितींत ह्या ईश्वराचा साक्षात्कार न होतां साक्षात्कार होतो आत्म्याचा. आतां येथें ईश्वर व प्रत्यगात्मा ह्यांत जर हें दर्शनभेद मानीत असेल तर ईशवाचक प्रणवाचा जप आणि प्रणवानें वाच्य जो ईश्वर त्याचें भावन ह्या दोन

साधनांनीं तद्भिन्न अशा प्रत्यगात्म्याचा अधिगम होणें हें युक्तिसिद्ध नाहीं. ज्याअर्थी हा अधिगम होतो, त्याअर्थी प्रणव हा प्रत्यगात्म्याचाही वाचक आहे आणि त्याचा वाच्यार्थ प्रत्यगात्माही आहे हे युक्तिसिद्ध आहे. म्हणजे ह्याचा अर्थ मग असा कीं जीवशिवांत तात्त्विक दृष्ट्या अभेद आहे म्हणून ॐ कार हा जसा ईश्वराचा तसाच प्रत्यगात्माचाही वाचक आहे आणि प्रणवाचा वाच्यार्थ जसा ईश्वर तसाच प्रत्यगात्मा होय. ह्याला "सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोकारः" 'तो हा आत्मा अक्षराला विषय करून नामप्राधान्यानें वर्णन केला जातो म्हणून अध्यक्षर आहे; तें अक्षर ॐ हें होय,' ही मांडूक्य श्रुति प्रमाण होय. श्रुतीचीं प्रमाणें देत बसणें हें काम ब्रह्मविद्येच्या वेदान्तशास्त्र ह्या उपपत्त्यात्मक अंगाचें असल्यामुळें येथें योगदर्शनकारांनीं प्रमाणें न देतां जप व अर्थभावन ह्यांनीं जें सिद्ध होतें म्हणजे जीवशिवांच्या ऐक्यरूप प्रत्यगात्माचा साक्षात्कार होतो, हें प्रयोगसिद्ध तत्त्व मात्र सांगितलें आहे.

(३) पण ज्ञानोत्तर जीवशिवांचें पूर्ण ऐक्य योगदर्शनकार सांगतात ह्याविषयीं सर्वांत बलवत्तर प्रमाण म्हणजे पाद ३ मधील ४९ वें सूत्र होय. ह्या सूत्रांत चित्तामध्यें शुद्ध चित्ताचें घटकभूत सत्त्व आणि साक्षी पुरुष हीं परस्परांहून अन्य आहेत अशी ख्याति म्हणजे साक्षात्कार होतांच त्या जीवाच्या ठिकाणीं सर्वभावाधिष्ठातृत्व आणि सर्वज्ञातृत्व येतें असें स्पष्ट सांगितलें आहे. म्हणजे तो जीव सर्वाधिष्ठानभूत आणि सर्वज्ञ ब्रह्माशीं एकरूप होतो, असा ह्याचा निःसंदेह अर्थ होतो.

आतां ह्या योगदर्शनानें प्रधान स्वतंत्र नसून परतंत्र आहे आणि अज्ञानकालीं जीवभेद असला तरी ज्ञानोत्तर जीवशिव अभेदरूप आहेत अशी स्पष्ट विधानें सूत्रांत कोठेंच कां केलीं नाहींत असा प्रश्न कोणी विचारतील. त्याचें उत्तर अगदीं सरळ असें कीं तें त्याचें काम नव्हे. ब्रह्मविद्येमध्यें अंतर्भूत होणारें जें वेदान्तशास्त्ररूप दुसरें उपपत्त्यात्मक अंग त्याचें तें काम असून त्यानें तें उत्तम प्रकारें केलें आहे. योगदर्शनाचें काम प्रयोगसिद्ध गोष्टींचें कथन करणें हें असल्यामुळें प्रणवजपानें व तदर्थभावनानें आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार होतो किंवा पाद ३, सूत्र ४७ मधील ग्रहण, इत्यादि पांच संयमांपासून प्रधानजय होतो, इत्यादि प्रयोगसिद्ध गोष्टी त्यानें सांगितल्या आहेत. वरील दोन गोष्टींसारख्या आणखी अनेक गोष्टी योगदर्शनानें सांगितलेल्या नाहींत. उदाहरणार्थ वर उल्लेखिलेलें अर्थभावनच घेऊं. ह्या ठिकाणीं योगदर्शन हें जर वेदान्तविरोधी किंवा वेदनिरपेक्ष स्वतंत्र दर्शन असतें तर प्रणवाचा अर्थ कोणता हें सांगणें त्याला अवश्य झालें असतें. पण वेदान्त व पातञ्जलयोग हीं परस्परांचीं उपोद्बलक शास्त्रें असल्यामुळें प्रणवाचा अर्थ स्वतः न सांगतां वेदान्तशास्त्रानें मांडुक्यासारख्या उपनिषदांत जो अर्थ सांगितला त्याला योगशास्त्रानें गर्भित संमति दिली आहे. ह्याचप्रमाणें अन्यत्रही

असाच प्रकार योगदर्शनाचा आहे. उदाहरणार्थ अभ्यास आणि वैराग्य हीं योगांतील प्रायोगिक अंगें असल्यामुळें त्यांचीं स्पष्ट लक्षणें योगशास्त्रानें सांगितलीं आहेत. तर गीतेंत तीं न सांगतां अभ्यास.व वैराग्य ह्या दोन साधनांनीं मनाचा निग्रह होतो, इतकेंच सांगितलें. अहिंसादि पांच यम व शौचसंतोषादि पांच नियम ह्यांचा आविष्कार वेदान्तशास्त्रांत झालेला असल्यामुळें त्यांचें स्वरूप योगदर्शनानें मुळींच विशद केलेलें नाहीं. तसेंच पुढें आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि हीं सर्व ब्रह्मविद्येचीं प्रायोगिक अंगें असल्यामुळें त्यांचा विचार योगदर्शनानें पूर्णत्वानें केलेला आहे.

पण योगदर्शन हें व्यक्तीला आत्मसाक्षात्कार करून देणारें प्रायोगिक शास्त्र असल्यामुळें व्यक्तीशीं संबंध असलेल्या उपपत्त्या मात्र त्यानें दिलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ द्रष्टा हा दृशिमात्र व शुद्ध असून अविद्येमुळें दृश्याशीं संयोग पावतो, अविद्येचा नाश झाला असतां हा संयोगरूप अध्यास नष्ट होतो, अध्यास नष्ट होणें आणि द्रष्टा आपल्या दृशिस्वरूपानें अवस्थित होणें हेंच कैवल्य होय, विवेकख्याति हा कैवल्याचा उपाय होय, योगांगांच्या अनुष्ठानानें चित्तांतील अशुद्धीचा क्षय होत जाऊन ज्ञानदीप्ति वाळत जाते व तिचें पर्यवसान विवेकख्यातींत होतें, अनात्मवस्तूवर आत्मवस्तूचा आरोप होणें हीच अविद्या होय, पूर्वजन्मार्जित वासनांमुळें पुढील जन्म प्राप्त होतात, ह्या वासना अनादि असल्यामुळें त्यांच्या मुळाशीं असलेली अविद्या ही अनादि आहे, असंप्रज्ञात समाधिद्वारा आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर जीवन्मुक्तावस्था प्राप्त होत असते आणि पुण्यभोगानें जीवन्मुक्तावस्था संपल्यावर विदेहमुक्ति प्राप्त होऊन साधक सर्वाधिष्ठानभूत व सर्वज्ञ अशा अद्वितीय परमात्मतत्त्वाशीं समरस होतो, इत्यादि सर्व उपपत्ति व्यष्टीच्या कैवल्यपदाशीं संलग्न असल्यामुळें त्या मात्र ह्या योगदर्शनानें दिलेल्या आहेत व त्या सर्व वेदान्तदर्शनाशीं पूर्ण सुसंगत आहेत.

(४) मानसोल्लासांत वार्त्तिककारांचें येणेंप्रमाणें वचन आहे:

> **" श्रुत्याचार्यप्रसादेन योगाभ्यासवशेन च ।**
> **ईश्वरानुग्रहेणापि स्वात्मबोधो यदा भवेत् ॥**
> **भुक्तं यथान्नं कुक्षिस्थं स्वात्मत्वेनैव पश्यति ॥**
> **पूर्णाहंताकवलितं विश्वं योगीश्वरस्तथा ॥ "**

"श्रुति व आचार्य ह्यांच्या प्रसादानें आणि योगाभ्यास केल्यानें किंवा ईश्वराच्या अनुग्रहानें सुद्धा जेव्हां स्वात्मबोध होतो तेव्हां खाल्लेलें कुक्षिस्थ अन्न मनुष्य ज्याप्रमाणें स्वात्मत्वानें पाहतो, त्याप्रमाणेंच योगीश्वर सर्व विश्व पूर्णाहंताकवलित असें पाहतो." येथें ज्ञानाचें पर्यवसान पूर्णाहंभावांत सांगितलें आहे. म्हणजे श्रुति व आचार्य ह्यांच्यापासून शास्त्रप्रतीति व गुरुप्रतीति येते आणि योगाभ्यासानें आत्मप्रतीति येते. म्हणजे ब्रह्मविद्येंत शास्त्र-गुरु-प्रतीति आणून देणारें वेदान्त-

शास्त्र हें एक अंग होय आणि आत्मसाक्षात्कार करून देणारें योगशास्त्र हें दुसरें अंग होय, असें ह्यावरून स्पष्ट झालें. त्याचप्रमाणें सुरेश्वराचार्यांनीं पुढें मानसोल्लासांतच —

समनस्कमिदं योगी सेवमान उपासनम् ।
अष्टांगयोगयुक्तः सन्नमनस्कं स गच्छति ॥

ह्या वचनांत कैवल्यसाक्षात्काराला कारण होणाऱ्या अमनस्क म्हणजे निर्विकल्प समाधीचा अष्टांगयोग हा उपाय होय असें अगदीं निःसंदिग्धपणें सांगितलें आहे.

(५) आत्मसाक्षात्कार झाल्यानंतर सर्व विश्व पूर्णाहंताकवलित असलेलें योगी पाहतो असें वरील पहिल्या वचनांत सांगितलें आहे आणि पाद ३, सूत्र ४९ मध्यें पातञ्जलयोगानें अगदीं हेंच सांगितलें आहे.

(६) श्रीमच्छंकराचार्यांनीं हरिमीडे स्तोत्रांत

" रागामुक्तं लोहयुतं हेम यथाग्नौ
योगाष्टांगैरुज्वलित ज्ञानमयाग्नौ ।
दग्ध्वाऽऽत्मानं ज्ञं परिशिष्टं च विदुर्यम् ।
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ "

येणेंप्रमाणें म्हटलें आहे. येथें अष्टांगयोगानें ज्ञानमय अग्नि उज्वलित होत असल्याचें ते सांगतात म्हणजे त्यांच्याही मतें अष्टांगयोग हें ज्ञानमय अग्नि प्रदीप्त करण्याचें साक्षात् साधन असें ब्रह्मविद्येचें अंग होय हें सिद्ध होतें. ह्या वेदानुसारी अष्टांगयोगालाच पातञ्जलयोग असें दुसरें नांव आहे हें सर्वांस माहीत आहेच.

(७) विवेकचूडामणींतही श्रीशंकराचार्य पुढीलप्रमाणें सांगतात :

अतीव सूक्ष्मं परमात्मतत्त्वम् ।
न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ॥
समाधिनात्यंतसुसूक्ष्मवृत्त्या ।
ज्ञातव्यमार्यैरतिशुद्धबुद्धिभिः ॥

'अत्यन्त सूक्ष्म असलेलें परमात्मतत्त्व स्थूल दृष्टीनें साक्षात्कारितां येत नाहीं. अतिशुद्ध बुद्धीच्या आर्यजनांनीं तें आत्मतत्त्व असंप्रज्ञात सामाधींत अत्यंत सूक्ष्म झालेल्या वृत्तीनेंच जाणण्यास योग्य आहे.' हा असंप्रज्ञात समाधि म्हणजेच अष्टांगयोगाचा कळस होय. ह्यावरून आत्मसाक्षात्कारार्थ अष्टांगयोगाची अत्यंत आवश्यकता आहे, हें स्पष्ट होतें.

(८) ह्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत "वेदान्तशास्त्रांतील सिद्धान्तांची यथार्थता पडताळून पाहण्यास योगशास्त्रच समर्थ आहे." असें जें प्रा. भाऊसाहेब रानडे ह्यांनीं निश्चयात्मक विधान केलें आहे तेंही ह्यामुळेंच होय.

एवंच ह्या सर्व विवेचनावरून हें सिद्ध होतें कीं पतंजलिप्रणीत अष्टांगयोग-शास्त्राचा वेदान्तशास्त्राशीं पूर्ण समन्वय आहे आणि म्हणून वेदान्तशास्त्र हें ब्रह्मविद्येचें उपपत्त्यात्मक (Theoretical) अंग असून अष्टांगयोग हें त्या विद्येचें प्रायोगिक (Practical or experimental) अंग होय आणि ह्या दोन्ही अंगांनीं मिळून ब्रह्मविद्या पूर्ण होते. ह्यांतील कोणत्याही एका अंगाचा आश्रय करणें म्हणजे ब्रह्मविद्येला विकलांग करणें होय.

येणेंप्रमाणें ऐतिहासिक दृष्टि, योगदर्शनांतर्गत पुरावा आणि श्रीशंकराचार्य आणि श्रीसुरेश्वराचार्य ह्यांचीं वचनें ह्यावरून असें सिद्ध झालें कीं अष्टांगयोगदर्शनकार पतंजलि हे पूर्णपणें वेदानुयायी आहेत आणि त्यांनीं रचलेलें अष्टांगयोग-शास्त्र हें ब्रह्मविद्येचें वेदान्तदर्शनाप्रमाणेंच एक अंग होय. आतां अद्वैत सांप्रदायिकांच्या मतानेंही हेंच सिद्ध होतें, अशाबद्दल कांहीं प्रमाणें येथें उद्धृत करूं. हीं प्रमाणें श्रीमद् विद्यारण्यमुनिप्रणीत श्रीशंकरदिग्विजय ह्या ग्रंथांतील होत. श्रीविद्यारण्यमुनि हे अद्वैत संप्रदायांतील श्रीमच्छंकराचार्य व श्रीसुरेश्वराचार्य ह्यांच्या खालोखाल सर्वश्रेष्ठ पुरुष होत. ह्यांनीं लिहिलेल्या शंकरदिग्विजय ह्या ग्रंथांत पहिल्या सर्गांत पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहे —

(१) " एकदां ब्रह्मादिक देव कैलासलोकाला जाऊन महादेवाची प्रार्थना करते झाले कीं ' हे भगवन्, बुद्धवपु धारण करणाऱ्या जनार्दनानें जें शास्त्र रचिलें त्याचा आश्रय करणाऱ्या बौद्धांनीं पृथ्वी व्यापून टाकली आहे. ह्यामुळें वर्णाश्रमविहित आचार बंद पडले असून सर्व लोक पाखंडी झालेले आहेत. हे पाखंडी लोक वेद उदरंभरणाकरितां निर्माण केले आहेत, अशा प्रकारचा प्रचार करून जनतेंत वेद व ब्राह्मण ह्यांचेविषयीं द्वेष पसरवीत आहेत.

' तद्भवाँल्लोकरक्षार्थमुत्साद्य निखिलान् खलान् ।
वर्त्म स्थापयतु श्रौतं जगद्येन सुखं व्रजेत् ॥ '

म्हणून आपण लोकरक्षार्थ सर्व खलांचा नाश करून ज्याच्या योगानें जग सुखी होईल अशा श्रौत मार्गाची स्थापना करावी.' देवांनीं अशी प्रार्थना केल्यानंतर महादेव स्कंदाकडे पाहून त्यांस म्हणाले,

शृणु सौम्य वचः श्रेयो जगदुद्धारगोचरम् ॥
कांडत्रयात्मके वेदे प्रोद्धृते स्यात्द्विजोद्धृतिः ॥ ४८ ॥

तद्रक्षणे रक्षितं स्यात् सकलं जगतीतलम् ॥
तदधीनत्वतो वर्णाश्रमधर्मततेस्ततः ॥ ४९ ॥

इदानीमिदमुद्धार्यमितिवृत्तिमतः पुरा ॥
मम गूढाशयविदौ विष्णुशेषौ समीपगौ ॥ ५० ॥

मध्यमं काण्डमुद्धर्तुमनुज्ञतौ मयैवतौ ।
अवतीर्यांशतो भूमौ संकर्षणपतञ्जली ॥ ५१ ॥

मुनी भूत्वा मुदोपास्ति योगकाण्डकृतौ स्थितौ ॥
अग्रिमं ज्ञानकाण्डं तूद्धरिष्यामीति देवताः ॥ ५२ ॥
संप्रति प्रतिजाने स्म जानात्येव भवानपि ॥
जैमिनीयनयाम्भोधेः शरत्पर्वशशी भव ॥ ५३ ॥
विशिष्टं कर्मकाण्डं त्वमुद्धर ब्रह्मणः कृते ॥
ब्रह्माऽपि ते सहायार्थं मण्डनो नाम भूसुरः ।
भविष्यति महेन्द्रोऽपि सुधन्वा नाम भूमिपः ॥ ५६ ॥

'काण्डत्रयात्मक वेदाच्या स्वाधीन सकलजगतीतल असल्यामुळें आणि वर्णाश्रमधर्मही त्याच्या अधीन असल्यामुळें काण्डत्रयात्मक वेदाचें रक्षण झालें कीं सर्वांचें रक्षण होईल. हा माझा आशय जाणणाऱ्या विष्णु आणि शेष ह्या देवतांना मध्यम जें उपासनाकाण्ड त्याचा उद्धार करण्याविषयीं मीं अनुज्ञा दिली होती. तदनुसार त्यांनीं संकर्षण आणि पतंजलि ह्या रूपानें पृथ्वीवर अवतार घेऊन सगुणोपासना आणि निर्गुणोपासना मिळून असलेल्या मध्यम उपासनाकाण्डाचा उद्धार केला आहे. मी स्वतः ज्ञानकाण्डाचा उद्धार करीन आणि तुम्हीं स्वतः जैमिनीय कर्मकाण्डाचा उद्धार करावा. ब्रह्मदेव तुमच्या साहाय्यार्थ मंडण ब्राह्मणांचा अवतार घेतील आणि महेन्द्रसुधन्वा नामक राजाच्या रूपानें अवतार घेतील.' ह्या एकंदर वर्णनावरून कुमारिलभट्ट व मण्डनमिश्र हे कर्मकाण्डाचे उद्धार करणारे, शंकराचार्य हे ज्ञानकाण्डाचा उद्धार करणारे आणि संकर्षण आणि पतंजलि हे मध्यमकाण्डाचा उद्धार करणारे अवतार झाले असें विद्यारण्यमुनि सांगत आहेत. तेव्हां पतंजलिमुनींनीं उपासनाकाण्डांतील निर्गुणोपासनाभूत योगशास्त्र रचून वेदांतील उपासनाकाण्डाचेंच रक्षण केलें आहे असें विद्यारण्यांचें स्पष्ट मत आहे.

(२) पांचव्या सर्गात शंकराचार्यांचे गुरु गोविंदपाद हे त्यांना काशीला जाण्याविषयीं आज्ञा देत असतांना पूर्वीचा वृत्तान्त सांगत आहेत.

अत्र कृष्णमुनिना कथितं मे
पुत्र तच्छृणु पुरा तुहिनाद्रौ ॥
वृत्रशत्रु मुखदैवतजुष्टं
सत्रमत्रिमुनि कर्तृकमास ॥ ५३ ॥

संसदि श्रुतिशिरोर्थमुदारं
शंसति स्म स पराशरसूनुः ॥
इत्यपृच्छमहमत्रभवन्तम्
सत्यवाचमभियुक्ततमं तम् ॥ ५४ ॥

आर्य वेदनिकरः प्रविभक्तो
भारतं कृतमकारि पुराणम् ॥
योगशास्त्रमपि सम्यगभाषि
ब्रह्मसूत्रमपि सूत्रितमासीत् ॥ ५५ ॥

वरील पंचावन्नाव्या श्लोकांत वेदव्यासांनीं योगशास्त्र आणि ब्रह्मसूत्र हीं दोन्हीही उपदेशिलीं असल्याचा उल्लेख आहे. हा उल्लेख वेदान्तदर्शन आणि योगदर्शन हीं दोन्ही ब्रह्मविद्येचीं अंगें होत. ह्या प्रस्तुतच्या सिद्धान्ताला पूर्णपणें उपोद्बलक आहेत. येथें योगशास्त्र म्हणजे 'ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे' असें ज्या गीतेविषयीं म्हणण्यांत येतें ती भगवद्गीताच असावी असें दिसतें.

(३) सोळाव्या सर्गांत पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहे —

इति मुनिरतितुष्टोऽध्युष्य सर्वज्ञपीठं
निजमतगुरुतायै नो पुनर्मानहेतोः ॥
कतिचन विनिवेश्याथर्ष्यशृङ्गाश्रमादौ
मुनिरथबदरीं स प्राप कैश्चित्स्वशिष्यैः ॥ ९३ ॥

दिवसान्विनिनाय तत्र कांश्चि-
त्स च पातञ्जलतन्त्रनिष्ठितेभ्यः ॥
कृपयोपदिशत्स्वसूत्रभाष्यम् ॥ ९४ ॥

ह्यावरून इतकें सिद्ध होतें कीं बदरिकाश्रमामध्यें गेल्यावर श्रीमत् शंकराचार्यांनीं तेथील पातञ्जलतंत्रनिष्ठित अशा ऋषिमुनींना स्वसूत्रभाष्याचा ज्या अर्थी उपदेश केला त्या अर्थी त्यांना कृतार्थ करण्याकरितां ब्रह्मविद्येच्या पातञ्जलयोग ह्या अंगाची जशी आवश्यकता होती तशीच सूत्रभाष्यरूप ह्या वेदान्तदर्शनाचीही आवश्यकता होती.

अशा प्रकारें (१) उपनिषदांतील वेदवचनें (२) ऐतिहासिक (३) योगदर्शनांतर्गत पुरावा आणि (४) सांप्रदायिकांचें मत, ह्या सर्व प्रमाणांवरून ब्रह्मसूत्रांत प्रत्युक्त झालेला योग हा पतंजलींचा अष्टांगयोग नसून पतंजलि हे वेदांतील उपासनाकाण्डाचे रक्षणकर्ते असल्यामुळें त्यांनीं लिहिलेलें योग-दर्शन हें सर्वस्वी वेदानुसारी आहे आणि कठामधील शेवटच्या श्रुतींत जो कृत्स्नयोगविधि उल्लेखिलेला आहे तोच बौद्धधर्मीयांच्या पाखंडयोगविकृती-मुळें नाहींसा होऊं नये म्हणून त्यांनीं योगदर्शन लिहून ग्रंथनिविष्ट केला आणि ब्रह्मविद्येची फलप्राप्ति संपूर्णतया पदरांत पडण्यासाठीं उपपत्त्यात्मक अशा वेदान्तदर्शनाची जशी आवश्यकता आहे, तशीच प्रयोगात्मक अशा योगदर्शनाचीही आवश्यकता आहे हें पूर्णपणें सिद्ध झालें. अशा रीतीनें वेदोक्त कृत्स्नयोगविधि ग्रंथनिविष्ट करून ब्रह्मविद्येचें प्रायोगिक अंग विकसित व निश्चित अशा स्वरूपांत पतंजलींनीं आणून पोचविल्यामुळें बौद्धधर्मांतील विद्वान् भिक्षूंना वैदिकांच्या ब्रह्मविद्येंत घुसडाघुसड किंवा कसलीही विकृति करतां आली नाहीं. केवळ एवढेंच पतंजलीचें कार्य असतें तरीही ही त्यांची कामागिरी सर्वथा महनीय अशीच झाली असती. पण योगदर्शनांत पतंजलींनीं बौद्धांशीं वैचारिक क्षेत्रांत दोन हात करून त्यांचा पाडाव करण्यालाही सुरवात केली, ही त्यांची कामागिरी तितकीच महत्त्वाची

आहे. बुद्धापासून ३–४ शतकांत बौद्धांनीं विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार करून आपल्या क्षणिक विज्ञानवादानें आर्यांच्या वैदिक तत्त्वज्ञानांत पुष्कळच गोंधळ माजवून दिला होता. पतंजलींनीं चौथ्या पादांत ह्या विज्ञानवादाचें खंडण उत्कृष्टपणें केलें आहे. बौद्धांनीं ह्या क्षणिक विज्ञानवादानें ब्रह्मविद्येंत त्रिकालाबाधित म्हणून वर्णिलेलें जें आत्मतत्त्व किंवा ब्रह्मतत्त्व त्याला सर्वस्वी फेंटाळून लाविलें होतें. पतंजलींनीं बौद्धांच्या ह्या विज्ञानवादाचें समर्पक खंडण करून अपरिणामी असा पुरुष म्हणून कोणी आहे हें 'सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्' (४।१८) ह्या सूत्रानें सिद्ध केलें. म्हणजे येथून, बौद्धांनीं वैदिक धर्मावर केलेल्या वैचारिक आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यास पतंजलींनीं सुरवात केली, असें म्हणतां येतें. तसेंच पाहिलें तर मूळच्या बौद्धधर्मांतील अंगभूत उणीवांमुळें जेव्हां त्या धर्मांतून नवा महायान पंथ उदयास येऊं लागला त्या वेळेपासूनच बुद्धाच्या संन्यासप्रवण व जगास विटलेल्या धर्माच्या नाशाचीं बीजें रुजूं लागलीं होतीं असें म्हणतां येतें. ह्या नव्या पंथासंबंधीं रहस्यकार म्हणतात "हे विचार अनात्मवादी व केवळ संन्यासपर मूळच्या बुद्धधर्मांतले नव्हेत; खुद्द बौद्ध धर्मांतच पुष्कळांस हे विचार बुद्धाच्या मूळ उपदेशाच्या विरुद्ध आहेत असें प्रथम वाटत होतें, पण हें नवें मतच साहजिकरीत्या पुढें अधिकाधिक लोकप्रिय होऊं लागलें आणि बुद्धाच्या मूळ उपदेशाप्रमाणें चालणाऱ्यांस 'हीनयान' (हलका मार्ग) व नव्या पंथास 'महायान' (मोठा मार्ग) हीं नांवें प्राप्त झालीं. बौद्धधर्मांत जी ही सुधारणा झाली, तिचा उद्भव शालिवाहन शकापूर्वी सुमारें तीनशें वर्षांपूर्वी झाला असावा असे डॉ. केर्न ह्यांनीं ठरविलें आहे." ह्यावरून असें म्हणतां येतें कीं जगास विटलेला गौतमबुद्धाचा हीनयानी भिक्षु मागें पडून 'सर्वभूतहिते रतः' असा महायानी बोधिसत्त्व जेव्हां धर्मप्रसारार्थ बाहेर पडूं लागला तेव्हांच गौतमबुद्धप्रणीत मूळच्या बौद्धधर्मास उतरती कळा लागली होती. अशा ह्या काळांत पतंजलिमुनींचा अवतार झाला. ह्यांच्या व्याकरण महाभाष्यांतील पुष्पमित्रसभा, चंद्रगुप्तसभा, यवनांचा साकेताला वेढा, इत्यादींच्या उल्लेखांवरून ह्यांचा काळ सामान्यतः खिस्तपूर्व १५० वर्षें हा तज्ज्ञांनीं निश्चित केला आहे. म्हणजे डॉ. केर्न ह्यानें महायानपंथाच्या उद्भवाचा जो शालिवाहन शक तीनशें वर्षांचा काळ दिला आहे, तो जर बरोबर मानला तर पतंजलींच्या काळापर्यंत हीनयान पंथ मागें पडून महायान पंथ पुढें येत असावा असें दिसतें. ह्या पंथांत तत्त्वज्ञांनाच्या दृष्टीनें (१) वैभाषिक (२) सौनांतिक (३) योगाचार आणि (४) माध्यामिक असे चार पंथ होते. ह्यांतील वैभाषिक आत्मा हा क्षणिक विज्ञानरूपें आहे असें मानीत, सौनांतिक तो क्षणिक दुःख विज्ञानरूप आहे असें मानीत, योगाचार तो क्षणिक स्वलक्षण विज्ञानरूप मानीत आणि माध्यमिक तर शून्यात्मवादीच होते. (ह्यांतील सूक्ष्मभेदांचें विवेचन येथें अनावश्यक असल्यानें केलें नाहीं.) ह्या चारही संप्रदायांचा सामान्य कटाक्ष

असा होता कीं वैदिकांच्या तत्त्वज्ञानांत आत्मा किंवा ब्रह्म म्हणून जें त्रिकाला-बाधित शाश्वत तत्त्व होतें तें उखडून टाकावयाचें कारण तें एकदा उखडलें गेलें कीं त्याचें प्रतिपादक असलेलें वेदान्तदर्शनच उखडलें जाणार होतें! आचार-प्रधान मार्गांत हा महायान पंथ म्हणजे वैदिकांच्या भागवतपंथी भक्तिमार्गाची थोड्याशा फरकानें केलेली नक्कलच होती; तेव्हां त्याचें खंडण करण्याचें कारणच नव्हतें. पण वर सांगितलेले तत्त्वज्ञानाचे जे महायानी संप्रदाय त्यांचे वैदिक तत्त्व-ज्ञानाच्या दृष्टीनें खंडण करणें अवश्य वाटूं लागल्यानें पतंजलींनीं हें कार्य योगदर्शनाच्या चौथ्या कैवल्यपादांत उत्तम रीतीनें केलें आहे. म्हणजे एकंदरींत असें म्हणतां येतें कीं योगदर्शनाच्या तीन पादांनीं पतंजलिमुनींनीं ब्रह्मविद्येच्या योगरूपी अंगाचें जर उत्तम रक्षण केलें तर चौथ्या पादानें बौद्धांच्या तत्त्वज्ञानावरच त्यांनीं हल्ला चढविला! अशा रीतीनें वैदिकधर्माचें रक्षण आणि बौद्धधर्माचें खंडण अशा वैचारिक क्षेत्रांतील संरक्षक (defensive) आणि आक्रमक (offensive) युद्धाचा पायंडा पतंजलिमुनींनीं प्रथम पाडल्यानें त्यांना योगदर्शनकार म्हणून मानण्यांत येऊं लागलें हें योग्यच झालें! पुढील सातआठशें वर्षांत हाच क्रम चालू राहिला आणि बौद्धधर्माविरुद्ध प्रारंभिलेली वैचारिक क्रांति मीमांसकांचे अग्रणी भट्टपाद आणि तत्त्वज्ञान्यांचे मुकुटमणि श्रीशंकराचार्य ह्यांनीं पूर्णतेला नेऊन बौद्धभिक्षु भारतांत औषधालासुद्धां उरूं दिला नाहीं! अशा प्रकारें केवळ मतपरिवर्तनाच्या मार्गानें बौद्धधर्माचा उदय व उत्कर्ष जसा झाला, तशाच मार्गानें वैदिक धर्मीयांकडून त्याचा ऱ्हास व विनाशही झाला! जगांत निरनिराळ्या धर्मांची प्रस्थापना करण्याकरितां किती भयंकर लढाया व रक्तपात झाले हें पाहिलें म्हणजे ह्या दोनही धार्मिक क्रांत्या प्राधान्यानें केवळ मतपरिवर्तनावर घडवून आणल्याबद्दल भारतीयांना कोणीं धन्यवाद दिले तर त्यांना ते पात्र आहेत ह्यांत मुळींच शंका नाहीं. येणेंप्रमाणें वैदिक धर्म व बौद्ध धर्म ह्यांचा संघर्ष व पातञ्जलयोगाची व पतंजलींची कामगिरी ह्यांचें ऐतिहासिक व तात्त्विक अशा दोन्ही दृष्टींनीं विवेचन झाल्यावर आतां प्रकृत विषयाकडे आपण पुन्हा थोडेंसें वळूं.

मागील सर्व विवेचनावरून पातञ्जलयोगदर्शन म्हणजे कठोपनिषदांत जो कृत्स्नयोगविधि सांगितला आहे त्याचेंच ग्रंथनिविष्ट असें परिणत स्वरूप होय आणि तें सर्वथा वेदानुसारीच आहे, इतकेंच नव्हे तर तें ब्रह्मविद्येचें प्रायोगिक अंग असून वेदान्तशास्त्र ह्या उपपत्त्यात्मक अंगाचें उपोद्बलक असें शास्त्र आहे हें सिद्ध झालें.

आतां येथें ह्यासंबंधांतील कांहीं शंकांचें निराकरण करणें क्रमप्राप्त आहे. त्या शंका व त्यांचीं निराकरणें क्रमशः येणेंप्रमाणें :

पहिली शंका अशी : पशुयागासारखीं कांहीं काम्य कर्में विषयलोलुप अशा थोड्या अधिकाऱ्याकरितां वेदांनीं सांगितलीं आहेत असें प्रतिपादन वर

केलें आहे. पण अग्निहोत्र घेतलेल्या श्रोत्रियाला तो अकामहत असला तरी कांहीं पशुयागविधि म्हणून सांगितले आहेत आणि ते न केल्यास तो प्रत्यवायी होत असतो, ह्याची वाट कशी लावावयाची? ह्या प्रश्नाचें उत्तर थोडक्यांत असें : अग्निहोत्र ही संस्था अशी आहे कीं तिच्यांत अखिल वैदिक संस्कृतीचें स्वरूप बीजरूपानें सामावलेलें आहे. सृष्टीच्या अनंत घडामोडींत अनेक लघुप्रलय व महाप्रलय होत असतात. प्रलयोत्तर काळांत वैदिक धर्माची व संस्कृतीची पुनःस्थापना अग्निहोत्र घेतलेला अकामहत श्रोत्रीयच करूं शकत असतो. ह्या दृष्टीनें अग्निहोत्र ह्या संस्थेची मांडणी झालेली दिसून येते आणि म्हणून पशुयागही रक्षिला जावा ह्या हेतूनें तो ह्या विधींत असणें योग्यच होय. ही अभ्युदयकारक प्रवृत्तिलक्षण धर्माची दृष्टि झाली. निःश्रेयसकारक निवृत्तिलक्षण-धर्मदृष्ट्याही वेद हे ईश्वराचे निःश्वसित असून ते सर्वथा रक्षणीय होत. अर्थात् पशुयागासारखे विधि वेदांगभूत असल्यामुळें त्यांचेंही रक्षण होणें आवश्यक आहे. तेव्हां काम्यबुद्धीनें नव्हे तर कर्तव्यबुद्धीनें अग्निहोत्रांतील पशुयाग करण्याबद्दलचें विधान व्यक्तीच्या निःश्रेयसाच्या दृष्टीनें वेदांनीं सांगितलें आहे.

दुसरा प्रश्न असा कीं वासनापूर्तीसाठीं व्यावहारिक सत्यानृतयुक्त साधनांचा अवलंब केला जात असतो, त्यापेक्षां कामनापूर्तीसाठीं भगवन्ताची उपासना करणें ह्या काम्यकर्मांत वाईट काय आहे? ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें कीं उपनिषदांत व तन्मूलक भगवद्गीतेंत काम्यकर्मांची जी निंदा आहे ती भोगैश्वर्यप्रसक्त एकान्तिक कर्मठांच्या काम्यकर्मांची आहे. अशा एकान्तिक कर्मठांची भूमिका थोडी वेगळी आहे. ती अशी कीं ते वेद हाच ईश्वर मानतात, दुसरा कोणी ईश्वर म्हणून मानीत नाहींत आणि स्वर्ग हाच मोक्ष मानतात. कर्मकांडाचे उद्धारकर्ते भट्टपाद ह्यांनीं अशा प्रकारच्या आग्रहांत ईश्वराचें अस्तित्वही वादांत अवमानिलेलें होतें. हा ईशद्रोह त्यांच्या तुषाग्निभक्षणाच्या प्रायश्चित्ताला एक कारण घडलेलें होतें हें तज्ज्ञांना ठाऊक आहेच. वासनापूर्तीसाठीं भगवन्ताच्या उपासनेचा उपाय सुचविणारा वरील शंकाकार हा अशा कर्मठांत मोडत नाहीं, तर तो प्रवृत्तिलक्षण धर्मांतील सगुणोपासनेचा अधिकारीच असतो. भगवद्गीतेंत भगवन्तांनीं असें म्हटलें आहे कीं

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

ह्या वचनावरून, आर्त आणि अर्थी म्हणजे पीडानिवृत्तिकरितां आणि अर्थलाभाकरितां भगवंताची उपासना करणारे हे दोघे ईश्वराचे भक्तच होत असें सिद्ध होत आहे. कामनापूर्तीसाठीं ज्यांत पशुहिंसा घडते अशा यज्ञयागादिकापेक्षां भगवंताची उपासना करणें हें फारच चांगलें. ह्याबद्दल कोणाचाच वाद असण्याचें कारण नाहीं.

तिसरी शंका अशी कीं 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' ह्या शांकर-सिद्धान्तानुसार योगशास्त्राची अपेक्षा न बाळगतां नुसत्या वेदान्तशास्त्रानें आत्मसाक्षात्कार होतो असें दिसतें. अशा स्थितींत ब्रह्मविद्येचीं वेदान्तदर्शन व योगदर्शन हीं अंगें होत, म्हणजे ह्या दोन्ही अंगांचा समन्वयानें आश्रय केल्याशिवाय आत्मसाक्षात्कार होणार नाहीं, हें म्हणणें उपपन्न दिसत नाहीं. ह्या शंकेचें उत्तर येणेंप्रमाणें: आत्मसाक्षात्कार हा कांहीं एका जन्मांत सिद्ध होत नसतो. भगवद्गीतेंत म्हटलेंच आहे कीं—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

ह्यावरून हें स्पष्टच आहे कीं आत्मसाक्षात्कार हा अनेक जन्मांत केलेल्या पुण्याचा परिपाक होय. असंप्रज्ञात समाधिद्वारा आत्मसाक्षात्कार होणें हें एका जन्मांतील तपाचरणाचें फल नसून, अनेक जन्मांत अनुष्ठिलेल्या चित्तैकाग्र्यरूपी तपाचें तें फल असतें; अर्थात् असा 'महात्मा सुदुर्लभः' असें जें ह्या गीता-वचनांत म्हटलें आहे तें अगदीं खरेंच आहे. अशा सुदुर्लभ महात्माच्या ठिकाणीं समाधिपादांतील बाविसाव्या सूत्रांत सांगितलेला अधिमात्र तीव्र संवेग उत्पन्न झालेला असतो, अशा अधिमात्र तीव्र संवेगवान् मुमुक्षूच्या ठिकाणीं 'वेदान्तार्थ-विचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम्" हें ठीकच होय. म्हणजे असल्या वचनावरून असंप्रज्ञात समाधिद्वारा आत्मसाक्षात्कार होण्याला अष्टांगयोगाची आवश्यकताच नाहीं असा नियम निघत नसून तीव्र संवेगवान् साधकानें पूर्वीच्या अनेक जन्मांत योगांचें अनुष्ठान केलेलें असल्यामुळें त्याला ह्या जन्मांत तें न करतांही केवळ वेदान्तदर्शनाच्या परिशीलनानेंसुद्धा आत्मसाक्षात्कार होतो, असा अपवाद सूचित केला जातो. तेव्हां आत्मसाक्षात्कारार्थ वेदान्त आणि योग ह्या दोन्ही शास्त्रांचा समन्वयानें आश्रय करावयास पाहिजे हा सिद्धान्त होय आणि अधिमात्र तीव्र संवेगवान् उत्तमाधिकारी साधकानें हा अभ्यास पूर्वीच्या अनेक जन्मांत केलेला असल्यामुळें ह्या जन्मांत त्याला केवळ वेदान्तपरिशीलनानें आत्म-साक्षात्कार होऊं शकतो हा केवळ अपवाद होय. वेदान्त-परिशीलनांतही श्रवण, मनन आणि निदिध्यासन ह्या तीन गोष्टी येत असतात. ह्यांतील निदिध्यासनाचें स्वरूप येणेंप्रमाणें आहे:

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् ।
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥

श्रवण आणि मनन ह्या दोहोंच्या साहाय्यानें आत्मवस्तूंचें निःसंदेह परोक्षज्ञान झाल्यावर मग निदिध्यासन करावें लागतें. निदिध्यासनांत क्षणाक्षणानें चित्त अन्तर्मुख करून निर्विचिकित्स अर्थ जो आत्मा त्याच्या ठिकाणीं तें स्थापावयाचें असतें. अशा तऱ्हेनें क्षणाक्षणानें आत्मानुसंधान करणें हें निदिध्यासनाचें स्वरूप होय. अभ्यासबलानें ह्याच आत्मानुसंधानाला प्रशान्तवाहिता प्राप्त झाली म्हणजे

तो निदिध्यासनाचें उत्तररूप असलेला निर्विकल्प समाधि होय. श्रीशंकराचार्यांनीं अशा प्रकारच्या निदिध्यासनाचें फळ येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे:

श्रुतेः शतगुणं विद्यान्मननं मननादपि।
निदिध्यासं लक्षगुणमनन्तं निर्विकल्पकम् ॥

अशा प्रकारें अधिमात्र तीव्र संवेगवान् साधकाला केवळ वेदान्तदर्शनाच्या परिशीलनानें आत्मसाक्षात्कार होत असला तरी त्यालाही त्याकरितां निदिध्यासनाची पक्वावस्था अशी जी निर्विकल्प समाधि तिचा आश्रय करावाच लागतो आणि निर्विकल्प समाधि साधणें हेंच तर अष्टांगयोगाचें अंतिम होय, म्हणजे एकंदरींत निष्कर्ष असा झाला कीं जो मंदाधिकारी असेल त्यानें यमनियमादि आठ अंगांचें यथावत् अनुष्ठान करीत पिपीलिकामार्गानें निर्विकल्प समाधीचा आश्रय करावा आणि जो उत्तमाधिकारी असेल त्यानें अष्टांगयोगानुष्ठानाचा अभ्यास पूर्वीच्या अनेक जन्मांत केलेला असल्यामुळें ह्या जन्मांत वेदान्तशास्त्रानुसार श्रवण-मनन-निदिध्यासनद्वारा विहंगममार्गानें निर्विकल्प समाधीचा आश्रय करावा. अंतर्बाह्यस्वरूपविस्फूर्ति अयत्नतः राहणें हें ब्रह्मविद्येचें अंतिम फल होय. हें फल प्राप्त होण्यास निर्विकल्प समाधींत आत्म्याचें ब्रह्मत्व, असंगत्व, चिद्रूपत्व, आनंदरूपत्व, इत्यादींचा अनुभव प्रथम घडावा लागतो. हा निर्विकल्प समाधि साधण्याचा रूढ, शास्त्रशुद्ध आणि शास्त्रसिद्ध मार्ग म्हणजे योगांगांचें अनुष्ठान होय. वस्तुस्थिति अशी आहे म्हणूनच "शांतोदांत-उपरतस्तितिक्षुःसमाहितो भूत्वा" ह्या श्रुतीनें आत्मदर्शनासाठीं समाधीचें विहितत्व सांगितलें आहे आणि श्रीमच्छंकराचार्यांनीं —

निर्विकल्पकसमाधिना स्फुटम्। ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते ध्रुवम्।
नान्यथा चलतया मनोगतेः। प्रत्ययान्तरविमिश्रितं भवेत् ॥

असा ब्रह्मतत्त्वाचा साक्षात्कार होण्यासाठीं योगानें साध्य असलेल्या निर्विकल्प समाधीचा पुरस्कार केला आहे.

चौथी शंका अशी: वेदान्त व योग हीं ब्रह्मविद्येचीं अंगें होत हें मान्य; पण हीं दोन्ही तुल्यबल आहेत का ह्यांच्यांत प्रधान-गौणभाव आहे? प्रधान-गौणभाव असल्यास प्रधान अंग कोणतें आणि गौण अंग कोणतें? आणि तें कां? ह्या प्रश्नांचीं उत्तरें येणेंप्रमाणें: ह्या दोहोंत प्रधान-गौणभाव आहे. वेदान्तशास्त्र हें प्रधान अंग होय आणि योगशास्त्र हें गौण अंग होय. वेदान्तशास्त्र हें ब्रह्मविद्येचें उपपत्त्यात्मक अंग असल्यामुळें तें प्रधान अंग होय आणि योगशास्त्र हें प्रयोगात्मक अंग असल्यामुळें तें गौण अंग होय. कोणत्याही शास्त्रानें जी उपपत्ति मांडलेली असते ती यथार्थ 'आहे हें सिद्ध करण्याकरितां प्रयोगरूपी अंगाची आवश्यकता असते. कित्येक वेळां प्रयोग करतां करतांच एखादी उपपत्ति निश्चित होत असते. म्हणजे प्रयोग हें उपपत्ति सिद्ध करण्याचें साधन असतें आणि प्रयोगरूपी साधनाच्या साहाय्यानें उपपत्ति निश्चित होणें हें साध्य असतें. अर्थात्

जेव्हां दोन वस्तूंत साध्यसाधनभाव असतो तेव्हां स्वाभाविकपणेंच साध्य वस्तूला प्राधान्य असतें आणि साधनरूप वस्तूला गौणत्व असतें. कारण साधनाकरितां साध्य नसून साध्याकरितां साधन असतें. प्रस्तुतच्या ब्रह्मविद्येच्या दोन अंगांत असाच साध्यसाधनभाव आहे. वेदान्तशास्त्रानें सांगितलेली उपपत्ति हें साध्य होय तर ह्या उपपत्तींतील एक महत्त्वाचा भाग सिद्ध करून दाखविण्याचें साधन म्हणून योगशास्त्राची आवश्यकता आहे. ह्या दोहोंत साध्यसाधनभाव कसा आहे ह्याचें अंमळ अधिक स्पष्टीकरण करूं.

वेदान्तशास्त्राचा अंतिम सिद्धान्त श्रीमच्छंकराचार्यांनीं एका श्लोकार्धांत येणेंप्रमाणें मांडला आहे :

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥

हा सिद्धान्त मुमुक्षूंच्या गळीं उतरविण्यासाठीं वेदान्तशास्त्रानें जी उपपत्ति मांडली आहे तिच्यांत दोन भाग पडतात; एक अध्यारोपात्मक आणि दुसरा अपवादात्मक. अध्यारोपात्मक भागांत वेदान्तशास्त्राकडून जी उपपत्ति मांडण्यांत येते ती अगदीं थोडक्यांत येणेंप्रमाणें: सृष्टीचा हा सर्व पसारा मूळ प्रकृतींतून निर्माण झाला आहे. प्रकृति अनादि, अनिर्वाच्य आणि त्रिगुणात्मक अशी शक्ति होय. ही शक्ति चिदानन्दमयब्रह्म-प्रतिबिंबसमन्वित आणि त्रिगुणात्मक असल्यानें ती तीन प्रकारांनीं आविष्कृत होते. शुद्धसत्त्वप्रधान, मलिनसत्त्वप्रधान आणि तमःप्रधान हे ते तीन प्रकार होत. ह्यांतील शुद्धसत्त्वप्रधान प्रकृति हीच माया होय आणि मलिनसत्त्वप्रधान प्रकृति हीच अविद्या होय. मायेंत प्रतिबिंबित जें चैतन्य तोच ईश्वर होय. ह्या ईश्वराच्या अध्यक्षत्वाखालीं मायासंज्ञित प्रकृति चराचर सृष्टि पुनः पुनः निर्माण करीत असते. अविद्येंत प्रतिबिंबित जें चैतन्य तेच जीव होत. मलिनसत्त्वांत अनंत श्रेणी होत असल्यानें देव, मनुष्य, तिर्यक्, इत्यादि अनेक जीव सृष्टींत आहेत. तिसरी जी तमःप्रधान प्रकृति तिच्यापासून महत्, अहंकार, तन्मात्रा आणि महाभूतें हीं निर्माण होतात. अशा ह्या सृष्टींत सर्व जीव जन्ममरणरूप संसारांत भ्रमण करीत असतात. अनेक योनींत भ्रमण करीत असतां त्यांना त्यांच्या चित्तविकासानुसार केव्हां तरी मनुष्यजन्म प्राप्त होत असतो. येथें प्राप्त होणाऱ्या स्वातंत्र्याचा योग्य उपयोग करून घेऊन जो सत्कर्माचरण करतो त्याच्या त्या सत्कर्मांच्या परिपाकामुळें त्याच्या ठिकाणीं नित्यानित्यवस्तुविवेक, इहामुत्रफलभोगविराम, शम-दम-तितिक्षा-उपरति-समाधान-श्रद्धा ही षट्क-संपत्ति आणि मुमुक्षुत्व हीं चार साधनें निर्माण होतात. मग तो जीव मोक्षशास्त्राचें परिशीलन करतो त्यावरून त्यास अशी शास्त्रप्रतीति येते कीं सर्व चराचर सृष्टींत प्रज्ञानच नांदत आहे आणि हें 'प्रज्ञानं ब्रह्म' च होय. अशी निश्चिति झाल्यावर तो सद्गुरूंना शरण जातो. सद्गुरूही त्याला 'तत् त्वम् असि' तें ब्रह्म तूंच आहेस असा उपदेश करून ब्रह्मत्वाचा साक्षात्कार करून

घेण्याकरितां निर्विकल्प समाधीच्या मार्गाला त्याला लावतात. तो जर जन्मान्तरींच्या योगाभ्यासामुळें अधिमात्रतीव्रसंवेगवान् असा मुमुक्षु असेल तर त्याच्या अंगीं यमनियम हे अगोदर सुप्रतिष्ठित झालेले असतातच; त्याला आसन-प्राणायाम, धारणाध्यान व संप्रज्ञात समाधि ह्या अंगांचा अभ्यास करावा न लागतांच तो विहंगममार्गानें एकदम योगाचें अंतिम ध्येय असलेल्या निर्विकल्प समाधींत प्रविष्ट होत असतो. तो जर मंदाधिकारी असेल तर सर्व योगांगांचा क्रमशः अभ्यास करीत पिपीलिकामार्गानें तो निर्विकल्प समाधींत प्रविष्ट होतो. येथें सर्व वृत्तींचा निरोध झाल्यानें जीवात्म्याला आपल्या कैवल्यस्थितीचा साक्षात् अनुभव येतो; येथें त्याला आपण अवस्थात्रय साक्षी, पंचकोशविलक्षण असंग आणि सच्चिदानंदरूप आहों असा साक्षात्कार घडतो. (पाद १, सूत्र ३). निर्विकल्प समाधिद्वारा असा आत्मप्रत्यय आला म्हणजे योगशास्त्राचें प्रयोजन सिद्ध झाल्यानें तें शास्त्र कृतकार्य होतें. अशा रीतीनें निर्विकल्प समाधींत प्रत्यक्त्वानें प्रतीतीस येणारा 'अयमात्मा' हा 'ब्रह्म' च आहे अशी प्रतीति आली म्हणजे वर उल्लेखिलेली अध्यारोप प्रक्रिया समाप्त होते. नंतर वेदान्तशास्त्राच्या अपवाद प्रक्रियेला प्रारंभ होतो. निर्विकल्प समाधींतून व्युत्थानदशेंत आल्यावर त्या साधकाला समाधि अवस्थेंत जो कैवल्यभावाचा अनुभव घडलेला असतो, त्याच्या बळावरच अशी प्रतीति येऊं लागते कीं जें ब्रह्म माझ्या ठिकाणीं जीव-भावाचें अधिष्ठान म्हणून नांदत आहे तेंच ब्रह्म ह्या नामरूपात्मक जगताचेंही अधिष्ठान आहे. (पाद ३, सूत्र ४९). म्हणजे ह्या काळांत पूर्वीच्या अविद्यासंस्कारांमुळें कांहीं काळ बाह्य नामरूपात्मक जगत् प्रतीयमान होत असतेंच पण समाधींतील कैवल्यभावाच्या आत्मप्रतीतीवर चित्ताचें अनुसंधान असल्यामुळें हीं अनात्मभूत देहादिक मी नसून 'अहं ब्रह्मास्मि' हें स्फुरण त्यास होत असतें. त्याचप्रमाणें 'इदं' त्वानें प्रतीत होणारें हें 'सर्वं' नामरूपात्मक जगत् 'खलु ब्रह्म' च (सर्वं खल्विदं ब्रह्म) आहे असेंही अखंडानुसंधान त्याच्या चित्तांत नांदत असतें. ह्या अवस्थेंत असतां वेदान्तशास्त्र त्याला सांगतें कीं—

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।
तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥

पूर्वीच्या अज्ञानाच्या संस्कारामुळें त्याच्या चित्तांत जो थोडासा भावनादोष उरलेला असतो तो निरस्त होण्यासाठीं वेदान्तशास्त्र त्याला उपदेश करितें कीं भासमान होणारें हें जगत् हा अधिष्ठानभूत ब्रह्मावर अचिंत्य मायाशक्तीच्या प्रभावानें भासमान होणारा विवर्त आहे. दोरीवर भ्रांतीमुळें जसा साप भासावा तसा हें नामरूपात्मक जगत् म्हणजे मायाशक्तीमुळें होणारा केवळ आभास आहे. अधिष्ठानरूपानें प्रतीयमान होणारें ब्रह्मच केवळ सत्य होय. ह्या अवस्थेंत वेदान्तशास्त्र त्याला पुनः पुनः सांगतें कीं:

" ब्रह्मप्रत्ययसंततिर्जगदतो ब्रह्मैव सत् सर्वतः
पश्याध्यात्मदृश्या प्रशांतमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
रूपादन्यदवेक्षितं किमभितश्चक्षुष्मतां दृश्यते
तद्वद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥

जेव्हां जेव्हां नामरूपात्मक जगताचें इदंत्वानें भान होईल तेव्हां तेव्हां वरील प्रकारें वेदान्तशास्त्राच्या उपदेशानुसार 'ब्रह्मैवाहमस्मि' आणि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' असें अखंडानुसंधान प्रथम प्रथम राखणें ह्याला ज्ञानाभ्यास म्हणतात. कैवल्यसाक्षात्कार होण्यापूर्वी 'अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' 'हीं देहादिक मी असून स्त्री-पुत्र-वित्त-गेह-क्षेत्रादिक हीं सर्व माझीं आहेत असा हा नैसर्गिक व्यवहार चालू होता.' जीवाच्या शुद्ध स्वरूपांत अज्ञानामुळें उत्पन्न झालेलें हें कालुष्य नाहींसें होण्यास्तव कैवल्यानुभवानंतर 'असंगोहं चिदात्माहं' आणि 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्, ब्रह्म पश्चात्, ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण। अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं। ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' असें अनुसंधान प्रयत्नपूर्वक राखावें लागतें. अशा प्रकारच्या ज्ञानाभ्यासानें काय होतें ह्याविषयीं श्रीमच्छंकराचार्य म्हणतात —

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम् ।
कृत्वाज्ञानं स्वयं नश्येत् जलं कतकरेणुवत् ॥

"अशा प्रकारच्या ह्या ज्ञानाभ्यासानें अज्ञानकलुषजीवाला निर्मल केल्यावर 'असंगोऽहं' इत्यादि प्रकारचें वृत्त्यात्मक ज्ञानही नष्ट होतें. गढूळ पाण्यांत टाकलेले कतकरेणु म्हणजे निवळीच्या बीचें चूर्ण पाण्यांतील मळ नाहींसा करतें आणि त्याबरोबरच स्वतःही पाण्यांतून नाहींसें होतें. अशा प्रकारें वृत्त्यात्मक अज्ञानाला वृत्त्यात्मक ज्ञान नाहींसें करतें आणि स्वतःही त्याबरोबरच नष्ट होतें." अशा प्रकारें चित्तोपादानभूतसत्त्व तत्प्रतिबिंबित पुरुषाशीं शुद्धिसाम्यता पावलें म्हणजे कैवल्य सुप्रतिष्ठित होतें (पाद ३, सूत्र ५५) आणि ह्या प्रकारच्या विशेषदर्शी जीवन्मुक्त पुरुषाच्या ठिकाणीं आत्मभावभावना निवृत्त होते (पाद ४, सूत्र २५) म्हणजे मग त्याला 'मी असंग आहें' किंवा 'हें सर्व ब्रह्मच आहे' अशा प्रकारची भावना न करतांच सर्वत्र स्फुरद्रूप ब्रह्माचीच केवळ प्रतीति येते आणि

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

ह्या वेदान्तशास्त्राच्या अंतिम सिद्धान्ताला सार्थकता येऊन वेदान्तशास्त्रही कृतकार्य होतें.

•

ह्या विवेचनावरून हें लक्षांत येईल कीं वेदान्तशास्त्र व्यावहारिक, प्रातिभासिक आणि पारमार्थिक अशा तीन प्रकारच्या सत्ता मानतें. अध्यारोप प्रक्रियेंत व्यावहारिक सत्तेला स्वीकारून जीव, जगत्, परमेश्वर ह्या त्रयींचा तें विचार करतें

व येथें तें परिणामवादाचा अंगीकार करतें. नंतर निर्विकल्प समाधींत आत्म-साक्षात्कार झाल्यावर व्युत्थानावस्थेंत होणाऱ्या जगद्भानाची उपपत्ति लावतांना तें विवर्तवादाचा स्वीकार करून जगाला प्रातिभासिक सत्ता असल्याचें सांगतें. आत्मदृष्टि पूर्णतया स्थिर झाल्यावर

कालत्रये नाप्यहिरीक्षितो गुणे।
न ह्यंबुबिन्दुर्मृगतृष्णिकायाम्॥

तीनही काळांत दोरीवर साप केव्हांच झाला नसतो किंवा मृगजळांत खऱ्या पाण्याचा थेंबसुद्धा कधींच अस्तित्वांत नव्हता अशा उपपत्तीनें तें अजातवादाचा स्वीकार करून त्रिकालाबाधित ब्रह्माच्या पारमार्थिक सत्तेचीच प्रतीति साधकाला आणून देतें.

अशा प्रकारें ब्रह्मविद्येचें उपपत्त्यात्मक अंग जें वेदान्तशास्त्र त्याला प्राधान्य असून प्रयोगात्मक अंग जें योगशास्त्र तें साधनरूप असल्यानें त्याला गौणत्व आहे हें खरें असलें तरी तें आवश्यक अंग आहे म्हणून सर्वसामान्य मंदाधिकाऱ्यांनीं ब्रह्मविद्येचें संपूर्ण फल मिळण्यासाठीं ह्या दोन्ही अंगांचा समन्वयानेंच आश्रय करावयास पाहिजे.

आतां शेवटचा प्रश्न असा कीं वेदान्त आणि योग हीं ब्रह्मविद्येचीं अंगें होत हें सिद्ध करण्यांत प्रयोजन कोणतें ? प्रयोजन आहे आणि तें फार महत्त्वाचेंही आहे. तें असें—वेदान्त आणि योग ह्या दोनही शास्त्रांचा आश्रय समन्वयानें केल्यावांचून ब्रह्मप्राप्ति नाहीं, हें कठांतील शेवटच्या श्रुतीवरून सिद्ध आहे. असें असूनही अलीकडे ह्या सिद्धान्ताकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळें लोकांकडून नुसत्या वेदान्तशास्त्राचें तेवढें अध्ययन होत असतें. योगशास्त्राचें अध्ययन व अनुष्ठान होत नाहीं. तें इतकें कीं कांहीं दहा-पांच संस्कृतज्ञ पंडित आणि ज्यांना हा विषय कॉलेजांत शिकवावा लागतो असे कांहीं प्राध्यापक एवढ्या व्यक्ति सोडल्या तर बाकीच्या सर्वसामान्य जनतेंत योगदर्शनाचा अभ्यास करणारीं माणसें महाराष्ट्रांत तरी अगदीं क्वचितच—अगदीं अपवादात्मक—अशींच दृष्टीस पडतात. वेदान्तशास्त्र हें ब्रह्मविद्येचें उपपत्त्यात्मक अंग असल्यामुळें तें बुद्धिमंतांच्या बुद्धीस पटणारें असें आहे. ह्यामुळें ह्या शास्त्राकडे बुद्धिमान् लोक स्वाभाविकपणेंच आकर्षिले जातात व ते ह्याचा अभ्यास करतात. त्यामुळें त्यांच्या बुद्धीलाही एक प्रकारचा उजळा मिळतो आणि ते क्रियाशून्य बौद्धिक बडबडींत निष्णात होतात. त्यांची बौद्धिक पातळी वाढली तरी हृदयाची उंची वाढत नाहीं. ह्यामुळें ते आपल्या ह्या बौद्धिक श्रेष्ठतेचा आणि वेदान्तांतील नैपुण्याचा उपयोग व्यावहारिक लाभ करून घेण्याकडेच करीत असतात आणि आपल्या ह्या वर्तनानें "कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव।" ही म्हण सार्थ करून दाखवीत असतात.

अधीत्य चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ।
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति दर्वी पाकरसं यथा ॥

असा प्रकार अशा वेदान्त्यांचा होतो. बासुंदींत घातलेल्या पळीनें बासुंदी कितीही ढवळली तरी त्या पळीला बासुंदीचा आस्वाद जसा मुळींसुद्धा घेतां येत नाहीं, तशीच ह्या निष्क्रिय बडबड्या वेदान्त्यांची स्थिति होत असते आणि म्हणूनच मोठ्या बुद्धिमान् पण महालबाड अशा माणसाचा उपहास करण्याकरतां त्याला 'वेदान्ती' असा शब्द कित्येकदा लाविला जातो.

वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं ब्रह्मविद्येचें अभ्युदयकारक व निःश्रेयसकारक असें द्विविध फल संपूर्णपणें मिळवावयाचें असेल तर तत्त्वज्ञान, मनोनाश आणि वासनाक्षय ह्या तिहींचा अभ्यास समकालच व्हावयास पाहिजे. वासिष्ठ रामायणांत उपशम प्रकरणाच्या शेवटीं,

वासनाक्षय-विज्ञान मनोनाशा महामते ।
समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा इमे ॥
त्रय एते समं यावन्न स्वभ्यस्ता मुहुर्मुहुः ।
तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैः ॥
त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयो दृढाः ।
निःशंकमेव त्रुट्यन्ति बिसच्छेदाद्गुणा इव ॥

असें वसिष्ठांनीं अगदीं निक्षून सांगितलें आहे. ह्या तिहींपैकीं तत्त्वज्ञान हें वेदान्तदर्शनाच्या अभ्यासानें प्राप्त होत असतें. वासनाक्षय आणि मनोनाश हीं दोन पातञ्जलयोगांत सांगितलेल्या अष्टांगांच्या अनुष्ठानानें प्राप्त होणारीं आहेत. पण ह्या अनुष्ठानाकडे योगदर्शनाचा नीट अभ्यास करून वळलेलीं माणसें क्वचितच दृष्टीस पडतात. ह्याला जीं कारणें आहेत त्यांतील एक प्रमुख कारण म्हणजे हें योगदर्शन वेदविरुद्ध आहे व म्हणून वेदान्तदर्शनांतील प्रस्थानत्रयींपैकीं महत्त्वाचीं जीं ब्रह्मसूत्रें त्यांमध्यें ह्या योगाचें खंडण केलें आहे असा गैरसमज होय. हा गैरसमज मोठमोठ्या: शास्त्रीपंडितांचाही झालेला दृष्टीस पडतो. योगदर्शनाची आपल्याकडून होणारी ही अवहेलना केव्हांही क्षम्य नाहीं. तेव्हां ह्या अवहेलनेचें मूळ कारण नाहींसें करावें आणि योगदर्शनाचें वेदानुकारित्व यथार्थपणें विशद व्हावें म्हणून वरील सर्व विवेचन केलें आहे.

"जगांत देण्याघेण्याचा व्यवहार सतत चालू असतो. जगाकडून आपण भौतिक संपन्नता मागितली तर जगाला आपण काय देणार? आपण जगाला हेंच सांगूं शकतों कीं आम्ही तुम्हांला माणसें बनवूं. तुम्ही आतांपर्यंत सुधारलेल्या पशूंचा उत्कृष्ट नमुना होतात. आतां आम्ही तुमच्याकरितां आमच्या संस्कृतीचें भांडार उघडून तुम्हांला खरींखुरीं माणसें बनवूं; हाच एक व्यवहार शक्य आहे; तेव्हां आपणांला जगांत पूर्णपणें दिवाळखोर म्हणून उभें राहावयाचें नसेल तर श्रेष्ठ राष्ट्रीय चारित्र्याच्या आधारावर आपलें जीवन तेजस्वी करावें लागेल. सारी

आधुनिक भौतिक प्रगति आत्मसात् करूनही भारतीय संस्कृतीचें सुधास्नान जगाला घडवून पशुत्वांतून मनुष्यत्वाकडे आणि मनुष्यत्वाकडून ईश्वरत्वाकडे नेणारा अभ्युदय आणि निःश्रेयस् साधणारा शांतिपूर्ण मानवसमाज ह्या जगांत आपणांस उत्पन्न करावा लागेल." प. पू. गोळवलकर गुरुजींना अभिप्रेत असलेली ही "भारतीय सुधास्नान जगाला घडवून आणण्याची सदिच्छा" पूर्ण होण्यासाठीं भारतीय समाजानें प्रथम त्या सुधेंत स्वतःच स्नान करावयास पाहिजे. कित्येक शतकें पारतंत्र्यांत काळ काढावा लागल्यामुळें भारतीयांना आपल्या घरींच असलेल्या सुधा-निर्झराचें विस्मरण झालें असून ते पाश्चात्य संस्कृतीच्या डबक्यांत आकंठ बुडाले आहेत व त्यांतच ते धन्यता मानीत आहेत. ही स्थिति पालटून "पशुत्वांतून मनुष्यत्वाकडे आणि मनुष्यत्वाकडून ईश्वरत्वाकडे नेणारा, अभ्युदय आणि निःश्रेयस् साधणारा शांतिपूर्ण मानवसमाज" ह्या जगांत उत्पन्न करण्याची आपल्या वांट्यास आलेली महनीय कामगिरी आपल्या हातून पार पडावी अशी जर इच्छा असेल तर आपण भारतीयांनीं पाश्चात्य संस्कृतीच्या डबक्यांतून झडझडून बाहेर पडून घरीं असलेल्या सुधा-निर्झरामध्यें स्नान करून प्रथम आपलीं शरीरें व मनें स्वच्छ व पवित्र केलीं पाहिजेत. हें साधण्याचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग म्हणजे योगशास्त्राचा यथाशक्ति अभ्यास आणि त्यांतील अष्ट अंगांचें यथाशक्ति अनुष्ठान करणें हा होय. ह्या अष्टांगयोगाच्या अनुष्ठानामुळें कोणता लाभ होतो ह्याविषयीं स्वतः पतंजलींनीं "योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः' असा निर्वाळा योगसूत्रांत दिला आहे आणि त्याची प्रतीति तसा अभ्यास करणाऱ्या कोणालाही येण्याजोगी आहे. स्वामी विवेकानंदांनीं म्हटल्याप्रमाणें "आमच्या राष्ट्राचा मुख्य जीवनहेतु' धर्म आणि त्याग हाच आहे. ह्यामुळें पराविद्येवांचून अन्य कोणतीही विद्या आमचा आद्य हेतु होऊं शकतच नाहीं. भौतिकशास्त्रांचें ज्ञान असो अथवा दुसऱ्या कसल्याही विषयांचें ज्ञान असो, त्यानें मूळ हेतूच्या आड येतां उपयोगी नाहीं. हिंदुत्वाचें खरें रहस्य म्हटलें म्हणजे युरोपीय विद्यांचें ज्ञान, संपत्ति, कीर्ति हीं सारीं मुख्य जीवनहेतूंचीं पोषक बनविणें हेंच आहे. धर्मरक्षणाचा आणि आपली हिंदु-कुलपरंपरा जिवंत राखण्याचा जो अधिकार वारसदारीनें आपणाकडे आला आहे तो अबाधित राखून, तो आपल्या मुलांबाळांच्या स्वाधीन करणें हें आपलें परमपवित्र कर्तव्य होय."

हें कर्तव्य यथावत् पार पाडण्यास समाज समर्थ होण्यासाठीं त्याचें धुरीणत्व घेण्यास योगिश्रेष्ठ पुरुषच समर्थ होत. ही श्रेष्ठता वेदान्तशास्त्राचा अभ्यास आणि अष्टांगयोगशास्त्राचें अनुष्ठान ह्यांनींच प्राप्त होणारी आहे. अष्टांगयोग-दर्शन हें सर्वथा वेदानुसारी असल्याचें वर सिद्ध झालेंच आहे. हें शास्त्र दुर्लक्षित होण्याचें दुसरें महत्त्वाचें कारण म्हणजे तें दुर्बोध वाटणाऱ्या संस्कृत भाषेंत व सूत्रमय वाक्यांत ग्रथित झालेलें आहे हें होय. ही त्याची दुर्बोधता

नाहींशी होऊन हें शास्त्र सर्व मराठी वाचकांस उपलब्ध व्हावें .म्हणून ह्या ग्रंथाच्या द्वारा यथामति प्रयत्न केला आहे. तेव्हां आतां ह्या दर्शनाच्या परिशीलनानें व अनुष्ठानानें महाराष्ट्राची अस्मिता विशुद्ध होऊन रामदास–शिवाजीमहाराज ह्यांच्या कालाप्रमाणें महाराष्ट्रांतील ब्रह्मवृत्ति आणि क्षात्रवृत्ति कलहप्रवृत्तींतून निवृत्त होऊन पूर्णपणें संपृक्त होवोत आणि ' ब्रह्मक्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ' ह्या स्मृतिवचनाचा पुनः एकदां अनुभव घेऊन महाराष्ट्रीय जनता भारतीय उत्कर्षाच्या कामीं आपला वांटा उचलण्यास पूर्ववत् समर्थ होवो, अशी ईश्वरचरणीं प्रार्थना आहे.

१८. ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः

संस्कृत ललित वाङ्मयाविषयीं, काव्यांत नाटक रम्य, त्यांत शाकुंतल, त्यांत चौथा अंक आणि त्यांत श्लोकचतुष्टय अधिकाधिक रम्य असें एक सुभाषित आहे. तसेंच संस्कृतमधील शास्त्रीय वाङ्मयासंबंधानें असें म्हणतां येईल कीं शास्त्रीय वाङ्मयांत षड्दर्शनें उत्तम, त्यांत ब्रह्मविद्येचीं दोन अंगें—वेदान्तदर्शन व योगदर्शन—हीं उत्तम, त्यांत एका विशिष्ट दृष्टीनें योगदर्शन उत्तम, त्यांत निवडक २१ सूत्रें उत्तम आणि त्यांतही साधनपादांतील ३८ वें सूत्र – ' ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः '—हें सर्वांत उत्तम होय. मला जर कोणीं विचारलें कीं योगदर्शनाचें सार एका सूत्रांत सांगा, तर हेंच सूत्र मी सांगेन आणि एका शब्दांत सांगा म्हटलें तर ' ब्रह्मचर्य ' ह्या शब्दांत सांगेन! इतकें अपरंपार महत्त्व ह्या सूत्राचें आहे. ह्यामुळें ह्या सूत्राचें विवरण ग्रंथांत झालें आहे त्यापेक्षांही थोडें अधिक येथें करीत आहें.

आपल्या तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मयांत ब्रह्मचर्यावर फार भर दिलेला आहे. तत्त्वज्ञानाचा कांहीं प्रश्न विचारावयाला कोणी आले असतां त्या विषयाचे ज्ञाते त्यांना प्रथम ब्रह्मचर्य पाळावयाला सांगत. उदाहरणार्थ. प्रश्नोपनिषदांत सुकेशा, सत्यकाम इत्यादिक पांच श्रेष्ठ मुनि भगवान् पिप्पलादमुनींकडून परब्रह्माचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरितां गेले असतां पिप्पलादऋषींनीं त्यांना "एक वर्षपर्यंत ब्रह्मचर्यपूर्वक येथें राहा आणि मग आपापल्या इच्छेप्रमाणें प्रश्न विचारा. जर आम्ही तें जाणत असलों तर तें सर्व तुम्हांला सांगूं. " असें सांगितल्याचा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें छांदोग्योपनिषदांत आत्मज्ञानासाठीं इंद्र आणि विरोचन प्रजापतीकडे गेले असतां त्यांना ३२ वर्षें शुश्रूषा करीत ब्रह्मचर्यव्रत पाळावें लागल्याचा उल्लेख आहे. इतका काळ ब्रह्मचर्य पाळल्यानंतर त्यांना प्रजापतीनें ' हा जो नेत्रांत पुरुष दिसतो•तोच आत्मा होय ' असें लाक्षणिकपणें सांगितलें. एवढ्यानें विरोचनाला आपल्याला ज्ञान प्राप्त झालें असें वाटलें, पण इंद्राचें समाधान न झाल्यानें तो पुनःपुनः आत्मज्ञानविषयक अधिक प्रश्न विचारण्यासाठीं प्रजापतीकडे गेला. अशा प्रत्येक वेळीं

ब्रह्मचर्यव्रताचें आणखी प्रतिपालन करण्याविषयीं प्रजापतीनें त्याला सांगितलें. अशा प्रकारें एकूण "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यं उवास" एकशें एक (३२ + ३२ + ३२ + ५) वर्षें इंद्र प्रजापतीपाशीं ब्रह्मचर्य परिपालन करून राहिला असें तेथें सांगितलें आहे. म्हणजे एकशें एक वर्षें ब्रह्मचर्यपालन झाल्यावर आत्मविषयक ज्ञान समजून घेण्याची पात्रता इंद्राचे अंगीं आली. मुण्डकोपनिषदांत 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यं' ह्या श्रुतींत ब्रह्मचर्य हें आत्मलाभाचें एक साधन म्हणून सांगितलें आहे. भगवद्गीतेंतही 'यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति' 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' 'ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते' इत्यादि अनेक ठिकाणीं ब्रह्मचर्याची महति सांगितली आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं आत्मसाक्षात्कार होण्याला पूर्वसिद्धता म्हणून ब्रह्मचर्यव्रताची अत्यंत आवश्यकता आहे. तेव्हां ब्रह्मचर्याचें इतकें महत्त्व कां आहे ह्याचा विचार करणें अवश्य आहे.

साधनपादांतील ३० व्या सूत्रांत ब्रह्मचर्यव्रताचें स्वरूप कसें आहे ह्याबद्दल सविस्तर विवेचन केलें आहे. त्यावरून असें दिसून येईल कीं अहिंसादि जे पांच यम आहेत त्या सर्वांत ब्रह्मचर्यव्रत फार कठीण आहे. पण तें जितकें कठीण आहे तितकेंच त्याचें फल महत्त्वाचें आहे. ह्यामुळें असेंही म्हणतां येईल कीं कैवल्यप्राप्तीसाठीं जीं जीं म्हणून साधनें योगदर्शनांत सांगितलीं आहेत त्या सर्वांचें अनुष्ठान केलें आणि ब्रह्मचर्यव्रत पाळलें नाहीं तर तो साधक योगभ्रष्ट होईल. उलटपक्षीं असेंही म्हणतां येईल कीं साधक जर एक ब्रह्मचर्यव्रत उत्तम प्रकारें पाळील तर राणीमाशीच्या मागें जशा इतर मधमाशा धावत येतात त्याप्रमाणें इतर:सर्व साधनें त्याला अनायासें प्राप्त होतील. हें कसें होऊं शकतें ह्याचा शास्त्रीयदृष्ट्या विचार करूं.

हा विचार करतांना ब्रह्मचर्यव्रतानें ज्या शुक्रधातूचें रक्षण केलें जातें त्या शुक्रधातूचा शास्त्रीयदृष्ट्या विचार करणें अवश्य आहे. आपण जें अन्न खातों त्याची परिणति क्रमानें रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा आणि शुक्र अशा सप्तधातूंत होत असते. ह्यांतील पुढचे पुढचे धातु अधिकाधिक महत्त्वाचे असून त्या धातूंत अन्नाचें रूपांतर होण्याला अधिकाधिक काळ लागत असतो. अशा क्रमांत शुक्रधातु हा सर्वांत सारभूत असून ती अन्नाची सर्वांत परिपक्वावस्था होय. ह्या अवस्थेंत अन्नाचें अन्नरूपत्व जाऊन ज्यापासून नवा माणूसच निर्माण होईल अशा रेतःपिंडरूपाच्या परिणत अवस्थेस तें अन्न आलेलें असतें. म्हणजे अन्नाचें जडत्व जाऊन त्यास चेतनत्व आलेलें असतें. शुक्रधातूंत अतिसूक्ष्म रेतःपिंड असतात. ह्यांतील प्रत्येक रेतःपिंड त्याला स्त्रीबीजाशीं संयुक्त होऊन जन्म घेण्याची संधि मिळाली तर सर्वावयवसंपूर्ण असा मानवदेह त्यांतून निर्माण व्हावयाचा असतो, इतक्या पूर्णतेस आलेला असा असतो.

मानवदेहाचे मूलभूत असे जे स्त्रीबीज आणि पुंबीजरूप घटकपिंड ह्यांच्या निर्मितीची थोडीशी शास्त्रीय माहिती येथें देणें अवश्य आहे. Handbook of Physiology & Biochemistry by McDowall, M. D., 39th Edn., (1948) ह्यांत वरीलबद्दलची पुढीलप्रमाणें माहिती दिलेली आहे—

The production of ova by the ovary is known as oögenesis. The formation of spermatozoa by the testis is known as spermatogenesis. The prodigality of nature in providing for the continuance of the species is illustrated by the fact that at birth the human ovary contains about 70,000 immature oöcytes. Only a minority of these attain maturity and get situated in graafian follicles; many follicles moreover never burst but atrophy. On the average, one follicle ripens every four weeks, so that in the period between the onset of puberty and the menopause (15 to 45 years of age) there is a possibility, in the thirty intervening years, of the production of about 400 ripe ova. Of these again a very small minority become fertilized. Still more is the lavishness of the provision illustrated in spermatogenesis; it has been calculated that in the semen ejaculated at an act of coitus there are more than 200 millions of spermatozoa, and only one of these is needed for the fertilization of an ovum.

वरील माहितीवरून इतकें निश्चितपणें कळतें कीं स्त्रीचा जन्म जेव्हां होतो तेव्हां तिच्या स्त्रीबीजकोशांत ७०,००० अपक्व स्त्रीबीजें असतात. स्त्रीच्या वाढत्या वयाबरोबर तिच्या अंतर्बाह्य परिस्थितीशीं ज्यांचें सात्म्य होत नाहीं अशीं स्त्रीबीजें मृत होऊन शरीरांत शोषलीं जातात. उरलेल्यांतीलही फारच थोडीं पक्वावस्थेला येतात. स्त्रीला रजोदर्शन झाल्यापासून मासिक रजःस्राव बंद होईपर्यंतच्या काळांत म्हणजे वयाच्या १५ वर्षांपासून ४५ वर्षांपर्यंतच्या तीस वर्षांच्या काळांत सुमारें ४०० स्त्रीबीजें पूर्ण परिपक्वावस्थेस येत असतात (साधारणपणें ४ आठवड्यास एक ह्या हिशेबानें). ह्यांतीलही फारच थोड्यांना परिपक्व पुंबीजाशीं संलग्न होऊन मनुष्यपिंडरूपानें परिणत होण्याची संधि मिळते. निसर्गाची ही उधळपट्टी ह्यापेक्षां कितीतरी पटीनें अधिक पुंबीजांच्या बाबतींत आढळते. एका वेळच्या रेतोत्सर्गांत वीस कोटि पक्व पुंबीजें असतात. ह्यांतील फक्त एकाला पक्व स्त्रीबीजाशीं संलग्न होऊन मानवजन्म लाभण्याचें भाग्य मिळत असतें.

आतां ब्रह्मचर्याच्या दृष्टीनें वरील माहितीचा विचार करूं. स्त्रीदेहांत जीं हीं स्त्रीबीजें असतात तीं एक प्रकारें गर्भावस्थेंतच असतात. पण तीं त्या देहाशीं

सजातीयत्वानेंच नांदत असतात. म्हणजे तीं स्त्रीदेहाचा एक भाग अशा तऱ्हेनेंच नांदत असतात व पक्व होत असतात. ह्यांच्यामध्यें पूर्वीच्या सर्व पिढ्यांचे मनोधर्म सांठविलेले असतात आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं ह्यांतील कोणत्याही एका बीजांत मागील सर्व पिढ्यांचे मनोधर्म सांठविलेले असतात. कारण ह्यांतील कोणतेंही बीज पक्व झाल्यावर त्यांत मागील पिढ्यांचे सर्व धर्म जन्मोत्तर व्यक्त झालेले दृष्टीस पडतात. म्हणजे ह्याचा अर्थ असा कीं स्त्रीदेहामध्यें जन्मतः ७०,००० जीवात्मे नांदत असतात आणि ह्या ७०,००० मधून त्या स्त्रीला जीं दहावीस मुलें होतील तेवढ्यांना मनुष्य जन्म लाभत असतो. ह्या ७०,००० जीवांच्या ठिकाणीं अर्वाचीन शास्त्राप्रमाणें पूर्वीच्या पिढ्यांचे सर्व मनोधर्म अव्यक्त रूपांत असतात असें सिद्ध झालें आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां असें म्हणतां येतें कीं हे सर्व जीव स्त्रीशरीराशीं एकरूप असल्यामुळें स्त्रीदेहांत जे मनोधर्म व्यक्त होतात त्यांच्याशीं ह्या जीवांच्या अव्यक्त (unconscious) मनोधर्मांचा आघातप्रत्याघातरूप संबंध असला पाहिजे. ह्या संबंधांतूनच स्त्रीबीजांची स्त्रीदेहाशीं सात्म्यता अथवा असात्म्यता ठरली जाते व ज्या बीजांच्या ठिकाणीं असात्म्यता असते तीं बीजें नष्टप्राय होऊन शरीरांत शोषलीं जातात व ज्यांच्या ठिकाणीं सात्म्यता असते ती पक्वावस्थेच्या मार्गाला लागतात. हाच क्रम पुंबीजांशीं संलग्न होईपर्यंत चाललेला असतो. हा क्रम चालू असतां जें बीज पूर्ण पक्वावस्थेंत येतें त्याचे मनोधर्मही इतक्या स्फुट अवस्थेस आलेले असतात कीं त्यांचा परिणाम स्त्रीदेहांतील मनोधर्मांवर घडून आलेला दृष्टीस पडतो. स्त्रीबीज ह्याप्रमाणें पक्व झालें असतांना त्याच्या ठिकाणची जी जन्मोन्मुखमनोधर्मता ती स्त्रीदेहांतील मनोधर्मांमधील कामवासनेला जागृत करीत असते. म्हणूनच गाय, म्हैस, इ. पशुकोटींतील मादीमध्यें स्त्रीबीज पक्व झालें असतां कामविषयक आतुरता स्पष्टपणें आढळून येते. येथें स्त्रीबीजरूप जीवाची जी जन्मोन्मुखता ती मादीच्या ठिकाणच्या कामवासनेला उत्तेजक होत असते. असाच प्रकार मानवी स्त्रीदेहांतही घडत असतो. ह्या एकंदर विवेचनावरून इतकें स्पष्ट झालें कीं स्त्रीदेहांत जीं कांहीं स्त्रीबीज पक्व होण्याच्या मार्गांत प्रगत होत असतील त्यांच्या अव्यक्त मनोधर्मांचे स्पंद व स्त्रीचे मनोधर्म ह्यांचा देवाण-घेवाणरूप कांहींतरी संबंध अवश्यमेव होत असला पाहिजे. अशीच कांहींशी स्थिति पुरुषदेहांतही घडून येत असते. दोहोंत फरक एवढाच कीं स्त्रीदेहांत जन्मतःच जसा वरील ७०,००० बीजांचा सांठा असतो तसा पुरुषाच्या शरीरांत नसतो. पुरुषाच्या शरीरांत रेतःपिंड अन्नाच्या द्वारा रस-रक्त-मांस-मेद-अस्थि-मज्जा-शुक्र ह्या क्रमानें परिणत होत असतात व ही निर्मिति अनुकूल परिस्थितींत पुरुषाच्या अगदीं म्हातारपणापर्यंतही टिकूं शकते. अशा तऱ्हेनें पुरुषाच्या शरीरांत अनंत पुंबीजें तयार होत असतात. वर सांगितलेंच आहे कीं एक वेळच्या रेतोत्सर्गांत वीस कोटि रेतःपिंड इतक्या परिपक्वावस्थेंत आलेले असतात

कीं त्यांतील कोणालाही स्त्रीबीजाशीं संलग्न होण्याची संधि मिळाली तर हस्त-पादादि अवयवांनीं परिपूर्ण अशा मानवपिंडांत त्याची परिणति होणें शक्य असतें. म्हणजे तरुणपणांत कोणत्याही वेळीं पुरुषाच्या शरीरांत जन्मोन्मुख अवस्थेंत असलेले कमींतकमी वीस कोटि जीव जन्माची वाट पाहत असतात. ह्या सर्व जीवपिंडांत आनुवंशिक मनोधर्म नांदत असतात ही गोष्ट अर्वाचीन शास्त्रानें सिद्ध केल्याचा उल्लेख वर आलाच आहे.

ब्रह्मचर्य पाळावयाचें म्हणजे काय हें वरील विवेचनावरून आतां अधिक स्पष्ट होईल. ब्रह्मचर्य हा शब्द ब्रह्म आणि चर्य ह्या दोन पदांपासून झालेला आहे. ब्रह्म ह्या शब्दानें कांहीं विशेष अवस्था सुचविली जाते. ह्या ब्रह्म अवस्थेंत राहून जी दैनंदिन चर्या म्हणजे आचरण तें ब्रह्मचर्य होय. तेव्हां ही ब्रह्मरूप अवस्था म्हणजे काय, तें पाहूं. ब्रह्म हा शब्द बृंह् म्हणजे वाढणें, विशाल होणें ह्या धातूपासून झालेला आहे. तेव्हां ब्रह्म म्हणजे स्थावरजंगमादि सर्व सृष्टीला अंतर्बाह्य व्यापून राहिलेलें असें तत्त्व होय. स्थावरजंगमात्मक सृष्टींत हें ब्रह्मतत्त्व प्रज्ञानरूपानें नांदत असतें असें 'प्रज्ञानं ब्रह्म' ह्या महावाक्यांत सांगितलेलें आहे. अशा प्रकारें हें ब्रह्मतत्त्व सर्व विश्वांत व्यापून असल्यामुळें हें सर्व विश्व म्हणजे ब्रह्मच होय असें "ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्" ह्या श्रुतीनें सांगितलें आहे.

ह्या वर्णनावरून हें स्पष्ट होतें कीं ब्रह्म ही वस्तु तदंतर्गत पदार्थांना व्यापून असते म्हणजे ते पदार्थ आणि ब्रह्म हीं एकरूपच झालेलीं असतात. ब्रह्माचें हें विशेषत्व लक्षांत घेतलें म्हणजे ब्रह्मचर्य ह्या शब्दांतील दोन्ही पदांचें स्वारस्य लक्षांत येतें. वर सांगितलेंच आहे कीं स्त्रीदेहांत हजारों स्त्रीबीजें नांदत असतात आणि पुरुषदेहांत तर कोणत्याही वेळीं वीस कोटि तरी पुंबीजें पूर्ण परिपक्वावस्थेंत आलेलीं अशीं नांदत असतात आणि हीं बीजें आपापल्या जनकदेहाशीं पूर्णतया एकरूप अशा अवस्थेमध्यें असतात. येथें त्या जनकदेहांतील मनोधर्म आणि स्त्रीपुंबीजांचे मनोधर्म हेही जणूं एकरूपानेंच नांदत असतात व त्यांचें परस्परांशीं अंगांगींभाव ह्या नात्यानें आघातप्रत्याघात होत असतात. ब्रह्माचें वरील व्यापक स्वरूप लक्षांत घेतलें म्हणजे हजारों स्त्रीबीजांशीं आणि कोट्यवधि पुंबीजांशीं जेव्हां पिंडतः आणि मनोधर्मतः एकरूपतेस स्त्रीदेह किंवा पुरुषदेह आलेला असतो तेव्हां त्या अवस्थेस त्या त्या देहाची ब्रह्मावस्था असें म्हणणें योग्य ठरतें. म्हणून ब्रह्म जसें सर्वांस व्यापून असतें त्याप्रमाणें आपल्या शरीरांतील हजारों व कोट्यवधि जन्मोन्मुख जीवांना तो स्त्रीदेह किंवा पुरुषदेह व्यापून असणें व त्यांशीं तो एकरूपावस्थेंत असणें ही त्या स्त्रीदेहाची किंवा पुरुषदेहाची ब्रह्मावस्था होय. म्हणून अशा ब्रह्मावस्थेंत स्त्रीपुरुष जेव्हां राहात असतात आणि आपापले दैनंदिन व्यापार करीत असतात तेव्हां त्याला ब्रह्मचर्य असें नांव देण्यांत येतें.

वरील विवेचनांवरून हें लक्षांत येईल कीं कोणतीही स्त्री अगर पुरुष आपल्या शरीरांतर्गत बीजपिंडाशीं जावत्कालपर्यंत एकरूपतेनें राहत असतील तावत्कालपर्यंत ती शारीरिक ब्राह्मी स्थिति होय. अर्थात् ही ब्राह्मी स्थिति सापेक्ष होय हें उघडच आहे. ही ब्राह्मी स्थिति जेव्हां मोडते तेव्हां ब्रह्मचर्यव्रताचा विघात होत असतो. ही ब्राह्मी स्थिति दोन कारणांनीं मोडत असते. त्यांतील एक कारण नैसर्गिक असून दुसरें मनुष्यकृत आहे. नैसर्गिक कारण सर्वस्वी टाळतां येणें शक्य नसतें. पण त्यावरही मनुष्यप्रयत्नांनीं बरेंचसें नियंत्रण घालतां येतें आणि असें नियंत्रण घालण्याचा वाढता अभ्यास करणें हें ब्रह्मचर्यव्रतपरिपालनाचें एक अंग होय. दुसरें जें मनुष्यकृत कारण म्हणून म्हटलें तें टाळणें हें बव्हंशी मनुष्यप्रयत्नाच्या स्वाधीन आहे. तें न टाळलें तर ब्रह्मचर्यव्रताचा भंग होत असल्यानें तें टाळण्याविषयीं सतत प्रयत्न करणें अवश्य असतें. आतां ह्या दोन्ही कारणांचा विचार करूं.

क्षुधा ही जशी पिंडरक्षणार्थ निसर्गानें ठेवलेली एक प्रेरणा आहे तशी काम ही वंशरक्षणार्थ निसर्गानें ठेवलेली प्रेरणा होय. ह्या प्रेरणेमुळेंच जीवकोटींचें पिढ्यानुपिढ्या सातत्य टिकत असतें. पशूंच्या ठिकाणीं असलेल्या कामप्रेरणेनें मातापितरांशीं तुल्यगुणांनीं युक्त असा नवा पशुदेह निर्माण झाला म्हणजे त्यांच्यांतील ही कामवासना निसर्गतः कृतकार्य होत असते. मनुष्याच्या ठिकाणीं मातापितरांपेक्षां अधिक गुणी प्रजा निपजणें ह्याला प्रजनन असें म्हटलें आहे. ह्या प्रजननकार्यांतूनच श्रेष्ठ, श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम प्रजा निर्माण होऊन त्यांच्या द्वारा धर्म, संस्कृति, इत्यादि भाव समाजांत निर्माण होतात व तो समाज दैवी संपत्तीनें समलंकृत होत असतो. ह्यामुळें सुसंस्कृत मानवांतही कामप्रेरणा विशिष्ट कार्य करणारी ठरते. म्हणून ह्या प्रजननाच्या कार्यासाठीं गृहस्थाश्रमी स्त्रीपुरुषांच्या ठिकाणीं असलेली कामवासना ह्या कार्यापुरतीच राहील तर ती दोषावह नव्हे. ह्याबद्दलचा सविस्तर विचार ब्रह्मचर्य ह्या यमाचा विचार करतांना झालेला आहेच. हा अपवाद सोडला तरी ब्रह्मचर्यव्रताचा अल्पसा भंग निसर्गतः होत असतो तो पुढीलप्रमाणें होय. वर सांगितलेंच आहे कीं पुरुषाच्या देहांत कोट्यवधि पुंबीजें जन्मोन्मुख अवस्थेंत आलेलीं असतात. ह्या जन्मोन्मुखतेचा स्वाभाविक परिणाम अहेतुपूर्वक रेतस्खलन होण्यांत होऊं शकतो. असें रेतस्खलन झाल्यास इतक्या रेतःपिंडांचा व्यर्थ नाश होत असल्यामुळें ह्यांत ब्रह्मचर्यव्रताचा स्वाभाविक कारणानें पण भंग होत असतो. ब्रह्मचर्यव्रताच्या दृष्टीनें अशा अहेतुपूर्वक रेतस्खलनानेंही एक प्रकारें भ्रूणहत्याच घडत असते. अशा भ्रूणहत्येची निष्कृति स्नान, आचमन, प्राणायाम, गायत्री मंत्राचा जप, अघमर्षणसूक्त किंवा त्रिसुपर्णसूक्त, इत्यादि सूक्तांचा जप इत्यादींनीं केली म्हणजे, रेतस्खलनामुळें उत्पन्न होणारा मानसिक दोष नाहींसा होतो.

ब्रह्मचर्यव्रतविघाताचें मनुष्यकृत म्हटलेलें दुसरें कारण वरच्या विवेचनांत सूचित झालेंच आहे. तें म्हणजे प्रजननार्थ नव्हे तर कामोपभोगार्थ ह्या विषयाचें सेवन केल्यामुळें अथवा मनांत कामविषयक विचार येऊं दिल्यामुळें होणारा व्रतभंग होय. योगाभ्यासाची ज्याला गोडी लागली आहे तो विषयोपभोगार्थ कामसेवन करणें किंवा कामविषयक विचार करणें ह्यांतून निवृत्त होत असतोच. कारण जितकें ब्रह्मचर्य पाळावें तितका योगाभ्यासाविषयींचा उत्साह वाढत जातो हें दृष्ट फल त्याच्या अनुभवास येत असतें. योगाभ्यासापासून मिळणारा आनंद त्याच्या प्रतीतीस येत असल्यामुळें तो आपल्या कामप्रवृत्तीस आळा घालण्यास सहजच प्रवृत्त होत असतो.

"चंद्रे महाल्हादिनि दीप्यमाने चित्रेंदुमालोकयितुं क इच्छेत्" ह्या श्रीशंकराचार्यांच्या वचनाप्रमाणें आल्हाद देणारा चंद्रमा आकाशांत उगवला असतांना चित्रांतला चंद्र पाहाण्याकडे प्रवृत्ति होण्याचें कारणच नसतें. त्याप्रमाणेंच योगानंदापुढें प्राकृत विषयानंद क्षुद्र असल्याचा प्रत्यक्ष अनुभवच साधकास येत असल्यामुळें साधक सहजच ब्रह्मचर्यानुष्ठानाकडे अधिकाधिक आकृष्ट होत असतो ह्यांत नवल नाहीं.

पण ह्या अवस्थेंत साधकाला एका बाबतींत विशेष खबरदारी घेणें अवश्य असतें. ती अशी कीं त्यानें प्रत्यक्ष हा विषय जरी स्वाधीन ठेवला असला तरी त्याचें मनही ह्या विचारापासून पूर्ण अलिप्त ठेविलें नाहीं तर शारीरिक ब्रह्मचर्यपालनाचा फारसा उपयोग होणार नाहीं. कारण गीतेंत म्हटलेंच आहे कीं

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

ह्यासाठीं कामविषयक कल्पनाही मनांत येणार नाहींत इकडे त्यानें अधिक लक्ष द्यावयास पाहिजे. ह्या दृष्टीनें उन्मादक वाङ्मय न वाचणें, कामी जनांची संगति टाळणें, कामोद्दीपक गाणीं न ऐकणें, शृंगारप्रचुर चलचित्रपट न पाहाणें, कामवासना जागृत करणारें अन्न सेवन न करणें, इत्यादि गोष्टी त्यानें निग्रहानें पाळल्या पाहिजेत. ह्या गोष्टी तो जर न पाळील तर त्याच्या मनांत कामविषयक विचार उत्पन्न झाल्याशिवाय राहणार नाहींत. मनांत कामविषयक विचार उत्पन्न होणें ही गोष्ट रेतःपिंडांची जन्मोन्मुखता जागृत होऊन त्यांचा उत्सेक होण्याला अनुकूल अशी घडत असते. म्हणून नुसत्या शरीरानें ब्रह्मचर्य पाळून भागत नाहीं तर मनांतही कामविषयक विचार उत्पन्न होतां कामा नयेत अशी स्थिति साधकानें निर्माण करावयास पाहिजे. दीर्घकाळ निष्ठेनें केलेल्या प्रयत्नानें अशी स्थिति निर्माण झाली म्हणजे ह्या सूत्रांत सांगितलेली ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठा सिद्ध झाली असें म्हणतां येईल. अशा तऱ्हेनें ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठा सिद्ध झाली असतां वीर्यलाभ कसा होतो हें आतां पाहूं.

शुक्रधातूचें मनःशक्तींत होणारें जें रूपांतर तें वीर्य होय. अमुक हें माझें ध्येय आहे आणि त्या ध्येयसिद्धीकरितां वाटेल त्या गोष्टीचा त्याग करून अविरत उद्योगानें मी हें ध्येय प्राप्त करून घेणारच असा जो दुर्दमनीय उत्साह त्याला योगशास्त्रांत वीर्य असें म्हटलें आहे. समाधिपादाच्या २० व्या सूत्रांत असंप्रज्ञात समाधीच्या पूर्वतयारींत जें वीर्य हें साधन सांगितलें आहे त्याचें स्वरूप वरील प्रकारचेंच होय. शुक्रधातूचें जितकें अधिक रक्षण होईल त्या प्रमाणांत त्याची परिणति वरील प्रकारच्या उत्साहांत होत असते. ह्यामुळें ब्रह्मचर्याचा मुख्य कटाक्ष स्त्रीसेवन न करण्यावर नसून शुक्रधातूचें रक्षण करून वीर्य वाढविण्यावर आहे. कामवासनेनें प्रेरित होऊन स्त्रीसेवन केल्यास जो शुक्रनाश व तन्मूलक वीर्यनाश होतो तो योगाला अंतराय होत असतो. ह्या दोहोंचा हा अन्योन्य संबंध स्पष्ट होण्याकरितां थोडा अधिक विचार करूं.

(१) अष्टांगहृदय उत्तरस्थान अध्याय २४ मध्यें ब्रह्मचर्याचें असें वर्णन केलें आहे—

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥

ह्या वचनांत ब्रह्मचर्याची महति वाग्भटाचार्यांनीं उत्कृष्टपणें वर्णिली आहे. येथें विशेष गोष्ट अशी कीं ह्या अध्यायांत वाजीकरणाचे उपाय सांगितलेले आहेत आणि ते सांगत असतांना ब्रह्मचर्याच्या श्रेष्ठतेची प्रांजल कबुली वाग्भटाचार्यांनीं येथें दिली आहे. ब्रह्मचर्याला धर्म्य, यशस्य, आयुष्य, लोकद्वय-रसायन आणि एकान्तनिर्मल अशीं पांच विशेषणें दिलेलीं आहेत. ह्यांतील धर्म्य हें विशेषण कांहीं आधुनिकांना कदाचित् रुचणारें नसलें आणि म्हणून ब्रह्मचर्याचें परलोकरसायनत्व जरी त्यांनीं दुर्लक्षित केलें तरी बाकीच्या विशेषणांचा विचार त्यांनीं अवश्य करावयास पाहिजे. त्यांना जर यश पाहिजे असेल, दीर्घायुषी होण्याची जर त्यांना इच्छा असेल, इहलोकीं रसायनापासून जें उत्कृष्ट आरोग्य मिळतें त्याचा लाभ रसायन न घेतांही व्हावा अशी जर त्यांना इच्छा असेल, तर एकान्तनिर्मल अशा ब्रह्मचर्याचा आश्रय त्यांनीं करावा असें आयुर्वेदज्ञ वाग्भटाचार्य ह्यांनीं निक्षून सांगितलें आहे.

(२) चरकसंहितेंतही शुक्राचें असेंच महत्त्व वर्णिलें आहे. निदानस्थानांत शुक्राचें रक्षण कां करावें ह्याबद्दल येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे—

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।
क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान् मरणं वा नियच्छति ॥

"शुक्र हें आहाराचें परं धाम म्हणजे अत्यंत सारभूत सत्त्व होय. म्हणून प्रत्येकानें आपल्या शुक्राचें रक्षण करावें. ह्याचा क्षय झाला असतांना अनेक रोग होतात इतकेंच नव्हे तर प्रसंगीं मरणसुद्धा येऊं शकतें."

(३) सुश्रुतांत शुक्राचें वर्णन येणेंप्रमाणें केलें आहे.

यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा।
शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः॥

" दुधांत ज्याप्रमाणें तूप किंवा उसांत ज्याप्रमाणें गोड रस सर्वत्र गूढपणानें नांदतो तसेंच शुक्र सर्व शरीरांत नांदत असतें." म्हणून सुश्रुतकारांनीं 'कृत्स्न-देहाश्रितं शुक्रम्' असें अन्यत्र वर्णन केलें आहे. त्या त्या स्थानांतून शुक्र चलित झालें असतां तेथें रोगबीजें आपला प्रभाव गाजवूं लागतात असेंच त्यांचेंही मत आहे. व्रणरोगाची चिकित्सा चालली असतांना ते असें स्पष्ट सांगतात कीं,

" स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं स्रवेत्।
अतः गम्यानामपि स्त्रीणां संदर्शनसंभाषणसंस्पर्शनानि दूरतः परिहरेत्॥ "

व्रणरोगांत व्रण भरून येण्यासाठीं त्या जागीं अगदीं नव्या सजीव पेशी निर्माण होणें जरूर असतें. सुश्रुताचार्यांनीं वर जें वर्णन केलें आहे त्यावरून शुक्राचें रक्षण आणि नव्या सजीव पेशींचें उत्पादन ह्यांत जनकजन्यसंबंध कसा आहे हें स्पष्ट झालें आहे. ह्यावरून शुक्ररक्षणानें आरोग्य कसें राखलें जातें किंवा रोग झाले असतां ते बरे कसे होतात ही गोष्ट स्पष्ट होते.

(४) आपल्या शरीरांत कांहीं महत्त्वाच्या ग्रंथी आहेत. ह्या ग्रंथींतून कांहीं अंतः-स्राव होत असतात. ह्या स्रावांमुळें शरीरांतील घडामोडी (Metabolism) चा समतोलपणा राहून आरोग्य राखिलें जातें. Handbook of Physiology & Biochemistry by Dr. McDowall (1948 Edn.) ह्यामध्यें ह्या ग्रंथीं-विषयीं असा उल्लेख आहे —" The Endocrine organs form important chemical substances for the control of the body; but it must be understood that they themselves are controlled by the nervous system. As yet, however, we know very little of the way in which the secretions of the ductless glands are brought into relationship with the requirements of the animal." ह्या ग्रंथींच्या स्रावांचा शरीराशीं कसा संबंध येतो हें जरी पाश्चात्य शास्त्रज्ञांस अद्यापि कळलें नसलें तरी " They are controlled by the nervous system " हे त्यांना कळलें आहे. कामवासनेमुळें nervous system चा क्षोभ होतो ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. ह्या क्षोभाचा परिणाम त्या ग्रंथींवर होऊन त्यांचे स्राव विकृत होत असतात ही गोष्ट अनुमानानें सहजच ताडतां येते.

(५) ह्याच ग्रंथकारानें रेतःपिंडांची जीवनयात्रा ज्या द्रवांत चाललेली असते तो द्रव कसला असतो तें येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे– " The semen is a richly albuminous fluid in which are suspended the spermatozoa (रेतःपिंड) ". ह्यावरून अर्वाचीन शास्त्रानें हें सिद्ध आहे कीं शुक्रधातूमध्यें albumen विपुल प्रमाणांत असतें. ह्यावरून वीर्यनाश म्हणजे शरीरांतील albumen चा नाश होय हें उघडच होय. शरीरांतून albumen

नाहींसा होऊं लागला म्हणजे निरनिराळे रोग डोके वर काढूं लागतात ही गोष्ट तज्ज्ञांना माहीत आहेच. ह्यावरून वीर्यरक्षणाचें महत्त्व किती आहे हें ध्यानांत येईल.

(६) ऐतरेयोपनिषदांत रेताचें वर्णन येणेंप्रमाणें केलें आहे. " यदेतद्रेतस्त-देतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतम् " ' जें हें रेत तें म्हणजे शरीरांतील सर्व अंगांपासून निर्माण झालेलें तेजच होय.' रेत म्हणजे सर्व अंगांतील साक्षात् तेजच असल्यामुळें रेताचा निर्गम म्हणजे शरीरांतील तेजाचाच निर्गम होय. शरीरांतील तेज नाहींसें झाल्यामुळें रोगबीजांनीं तेथें आपला अंमल चालविणें ह्यांत अस्वाभाविक कांहीं नाहीं.

(७) वीर्याचें हें महत्त्व वेदान्तशास्त्रज्ञांनाही पूर्णपणें मान्य आहे. वीर्यासंबंधीं शंकरानंद येणेंप्रमाणें लिहितात—

अस्यावस्थानतो पुंसामोजो नामाष्टमी दशा ।
भवत्ययं यया जंतुस्तेजस्वी सन् हि जीवति ॥
अस्य संस्थापने नृणां जरा वैरूप्यकारिणी ।
मृत्युश्च न भवेच्छीघ्रं बलं चेह न नश्यति ॥
अस्य बंधनतो योगाः खेचरत्वं व्रजन्ति हि ।
ऐश्वर्यं चाष्टधा नृणामणिमादिकमेव हि ॥

शुक्र हा सातवा धातु होय. त्याचें रक्षण झाल्यानें ओज हें त्याच्यापुढचें सारभूत तत्त्व शरीरांत निर्माण होत असतें. चरकामध्यें ह्या ओजाविषयींच्या ' हृदि तिष्ठति यच्छुभ्रं रक्तमीषत्सपीतकं तत्परस्यौजसः स्थानम् ' ह्या वचनांत ओजाचें स्थान हृदय असें सांगितलें आहे. ह्याचें स्थान मुख्यतः हृदय असलें तरी तें ओज सर्व शरीरांतही व्यापून असल्यामुळें अष्टांगहृदयांत ' हृदयस्थमपि व्यापि ' असें त्याचें वर्णन केलें आहे. शुक्ररक्षणामुळें ह्या ओजाचा संचय सर्व शरीरभर होऊन तें शरीर निरोगी व तेजस्वी असें राहतें. शुक्रव्ययी मनुष्य लठ्ठ असला तरी निस्तेज दिसतो आणि शुक्ररक्षण करणारा तपस्वी कृश असला तरी तेजस्वी दिसतो ह्याचें हेंच कारण होय. ह्या ओजाचें रक्षण केलें असतां तो मनुष्य तेजस्वी राहतो, म्हातारपणाच्या रोगांपासून त्याला पीडा होत नाहीं, अगदीं म्हातारपणापर्यंत त्याच्या सर्व इंद्रियांचें बल कायम राहतें, त्याला अपमृत्यु येत नाहीं, फार काय आकाशांत संचार करणें किंवा अणिमादिक अष्टसिद्धि प्रादुर्भूत होणें हीं सामर्थ्येंही त्याच्या ठिकाणीं प्रकट होतात. ह्या वर्णनावरून वेदान्तशास्त्रज्ञ वीर्यरक्षणाला केवढें महत्त्व देतात हें दिसून येतें.

(८) शुक्राच्या ह्या उत्कर्षामुळें उपनिषदांतून तर अमृतस्वरूप ब्रह्माला शुक्र असाच शब्द योजिला आहे. " तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते " " तं विद्याच्छुक्रममृतं " इत्यादि श्रुति ब्रह्माला शुक्र हें नांव देऊन शुक्राचें सर्वोत्कृष्टत्वच जणूं कंठरवानें सांगत आहेत.

(९) वीर्यरक्षण हें कसें हितकर आहे हें वरीलप्रमाणें सांगून वीर्यनाशामुळें कशी हानि होते हें शंकरानंद येणेंप्रमाणें सांगतात —

अतीसारो यथान्नणां सर्व तेजोपहारकः ।
रेतस्ते निर्गमस्तद्वत् बलवीर्यापहारकः ॥
यथेक्षुदंडो निःसारः पीडितस्तद्वयेव हि ।
पुमान्भवति निःसारो रेतसो हि विनिर्गमात् ॥

(१०) शुक्राचें हें महत्त्व पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनाही बरेंचसें पटूं लागलें आहे. त्यांच्याकडे पद्धतशीर रीतीनें ब्रह्मचर्य पाळलें असतां शुक्ररक्षण झाल्याचा परिणाम म्हणून ओज किंवा तेज कसें निर्माण होतें ह्याचा प्रयोगसिद्ध अनुभव घेण्याचा काळ जरी कांहींसा अद्यापि दूर असला तरी शरीरांत शुक्र उत्पन्न होऊंच न दिलें तर परिणाम काय होतात ह्याचा प्रायोगिक अभ्यास पुष्कळच झालेला आहे. ह्यावरून इतकें सिद्ध झालेलें आहे कीं शरीरांतील शुक्रोत्पादक ग्रंथी काढून टाकल्या किंवा निकामी करून टाकल्या तर त्या नराच्या ठिकाणीं पौरुषदर्शक शारीरिक अवयवांची वाढ तर होत नाहींच पण पौरुषमूलक आवेश, धाडसी वृत्ति, पराक्रम, युयुत्सा, इत्यादि गुणांचाही ऱ्हास झालेला दृष्टीस पडतो. बैलाच्या अंगची तडफ नाहींशी होऊन तो मवाळपणानें काबाडकष्ट करणारा उपयुक्त प्राणी व्हावा ह्या हेतूनें शेतकरी लोक बैल 'बडवीत' असतात. हें बडविणें म्हणजे त्याच्या वीर्योत्पादक वृषणग्रंथि काढून टाकणें किंवा निकामी करणें होय. त्यामुळें त्या बैलाच्या अंगांत शुक्र उत्पन्न होईनासें होतें. बडविण्याच्या पूर्वी त्या बैलाच्या अंगीं जें पौरुष व जो पराक्रम असतो त्याचा अभाव बडविल्यानंतर दिसून येतो. अशा तऱ्हेचा प्रयोग पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांनीं हरणें, डुकरें, शेळ्यामेंढ्या वगैरे अनेक प्राण्यांवर करून असें सिद्ध केलें आहे कीं ते प्राणी शरीरानें कितीही पुष्ट झाले तरी त्यांचे नैसर्गिक पौरुषगुण पुष्कळ अंशांनीं नष्ट होतात. शुक्रोत्पादक ग्रंथी कार्यक्षम राहिल्या आणि त्यांतून शुक्राची उत्पत्ति होत राहिली आणि जर त्याचा विनियोग योग्य कार्याकडे आणि योग्य प्रमाणांत न होतां अपव्यय होत राहिला तरीही वरीलसारखेच अनिष्ट परिणाम घडून येत असतात.

(११) ब्रह्मचर्याचें शास्त्रीय दृष्ट्या विवेचन करणारे लेखक पाश्चात्य राष्ट्रांतही निर्माण होऊं लागले आहेत. शिकागो येथील The Open Court ह्या नियतकालिकांत वुइल्यम् लॉफ्टस् हेअर ह्या लेखकांनीं 'जनरेशन अँड रीजनरेशन' ह्या शीर्षकाखालीं एक उत्कृष्ट शास्त्रीय लेख लिहिला आहे. (हा लेख म. गांधींच्या 'सेल्फ रिस्ट्रेंट् व्हर्सस् सेल्फ् इंडल्जन्स्' ह्या पुस्तकांत समग्र दिलेला आहे तो जिज्ञासूंनीं अवश्य पहावा.) ह्या लेखांत हठयोग, पातञ्जलयोग आणि ब्रह्मचर्य ह्यांविषयीं हा ग्रंथकार म्हणतो : 'It is probably known to those who are familiar with Indian social and religious life

that asceticism was and is still practised by the Hindoos. It had two aims, one to maintain and increase the powers of the body and the other to transcend the normal powers of the mind. Traditionally one is known as Hathayoga and is carried to extraordinary degrees of attainment, making bodily perfection an end in itself. The other known as Rajayoga is directed rather towards intellectual & mystical development. Yet the two systems have in common an essential physical ethic to which I now call attention. This is set forth in the classical sutrâs of Patanjali & in many later works derived from this Master–Psychologist of Ancient India..It is astonishing that the many babblers on the yoga systems either do not know or refrain from saying that the forth abstention (यम) is 'abstinence from incontinence' (पाद २, सूत्र ३०) and that 'continence is the control of the hidden organ of generation'".

हा उत्कृष्ट निबंध वाचकांस उपलब्ध होण्याजोगा असल्यानें त्याचा सारांशही येथें देण्याची आवश्यकता नाहीं. वाचकांस इशारा एवढाच द्यावयाचा कीं योगविद्या हें आपलें पैतृक धन आहे. पण आपण ब्रह्मचर्यादि यमांचें पालन करून हें शास्त्र आपल्याकडे जिवंत ठेविलें नाहीं तर हळुहळू तेंही पाश्चात्यांच्या हातीं जाईल आणि त्यांच्याकडून ह्याचे पाठ घेण्याचा दुर्धर प्रसंग आपल्यावर ओढवेल.

(१२) हठयोगप्रदीपिकेंत वीर्यरक्षणाची महति अशाच प्रकारें गायिली आहे. शुक्ररक्षणाविषयीं त्या ग्रंथांत असें म्हटलें आहे :

एवं संरक्षयेत् बिंदुं मृत्युं जयति योगवित् ।
मरणं बिंदुपातेन जीवनं बिंदुधारणात् ॥
सुगंधो योगिनो देहे जायते बिंदु धारणात् ।
यावद्बिंदुः स्थिरो देहे तावत्कालभयं कुतः ॥
चित्तायत्तं नृणां शुक्रं शुक्रायत्तं च जीवितम् ।
तस्माच्छुक्रं मनश्चैव रक्षणीयं प्रयत्नतः ॥

इतका मौल्यवान् असलेला शुक्रधातु चित्तायत्त आहे हें साधकानें लक्षांत ठेवावें. शरीरावर निर्बंध ठेवून ब्रह्मचर्य पाळणें हा गौणपक्ष होय. आपल्या मनांत कामविकार उत्पन्नच होणार नाहींत अशी आपल्या जीवनाची आंखणी करणें हाच ब्रह्मचर्यरक्षणाचा मुख्य उपाय होय. इतक्याही उपर कोट्यवधि जीवांच्या जन्मोन्मुखतेच्या धडपडीमुळें मनांत कामविषयक विचार आल्यास प्रतिपक्ष-भावन हा शास्त्रीय उपाय आणि अन्य चांगल्या व्यापारांत लक्ष गुंतविणें हा लौकिक उपाय ह्या दोन उपायांनीं ब्रह्मचर्याचें लक्षण साधकांनीं करावें.

शास्त्रीय उपपत्तीच्या दृष्टीनें ब्रह्मचर्याचें वरील सर्व वर्णन झालें. आतां अशा तऱ्हेचा अनुभव ज्यांस आला, अशांचीं उदाहरणें पाहावयाचीं झालीं तर तीं कितीतरीं सांपडतील. केवळ दिग्दर्शन म्हणून भीष्म, हनुमान, वगैरेसारखीं पौराणिक काळांतील उदाहरणें न घेतां अगदीं अलीकडच्या ऐतिहासिक काळांतील चारदोन उदाहरणेंदेखील ह्याला पुरेशीं होतील. आसेतुहिमाचल प्रवास करून सर्व वाद्यांना जिंकून, भरतखंडाच्या चारी कोपऱ्यांना मठ स्थापून, भरतखंडामध्यें धर्मसंस्थापना करणारे श्रीमच्छंकराचार्य हे ब्रह्मचारीच होते. मराठी भाषा अगदीं बाल्यावस्थेंत असतांनाही मराठी भाषेला निरंतर ललामभूत होणारा ज्ञानेश्वरीसारखा अत्युत्कृष्ट ग्रंथ वयाच्या १९ व्या वर्षी लिहिणारे ज्ञानेश्वर हेही ब्रह्मचारीच होते. महाराष्ट्रांत हनुमंताची व रामाची उपासना प्रचलित करून महाराष्ट्राला दिव्य तेज प्राप्त करून देणारे श्रीसमर्थ व त्यांचे हजारों शिष्यही ब्रह्मचारीच होते. पण इतकीं मागचीं उदाहरणें कशाला पाहिजेत ? आपल्या डोळ्यांपुढेंच ब्रह्मचर्य पाळल्यामुळें महान् पराक्रमी झालेलीं माणसें आहेत. ब्रह्मचर्याचें महत्त्व पटल्याबरोबर कामप्रवृत्तीला संपूर्णपणें आळा घालून ब्रह्मचर्य पाळणारे म. गांधी अगदीं आपल्या डोळ्यांपुढें आहेत.

ब्रह्मचर्य पाळूं लागल्यानंतर त्यांच्या कर्तृत्वांत केवढी मोठी वाढ झाली ह्याचें त्यांनींच स्वमुखानें वर्णन केलें आहे व तें आपणां सर्वांना माहीत आहेच. ज्या संघटनेला जगाच्या इतिहासांत तोड नाहीं अशी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची संघटना ज्यांच्या प्रतिभेंतून निघाली व ती ज्यांनीं नांवारूपाला आणली ते डॉ. हेडगेवार ब्रह्मचारीच होते आणि ही संघटना नामशेष करण्यासाठीं विरोधी शक्ति एकवटल्या असूनही ती हिंदुस्थानच्या कोनाकोपऱ्यांत नेऊन पोचविणारे माननीय सरसंघचालक गोळवलकर गुरुजी व त्यांचे बहुतेक सर्व प्रचारकही ब्रह्मचारीच आहेत ! प्रस्तुत लेखकालाही ह्याबाबत जो अल्प अनुभव आला त्यावरून तो असें ठामपणें सांगूं शकतो कीं कोणाही व्यक्तीनें ब्रह्मचर्यव्रतपालनाचा अनुभव घेऊन आपली उत्साहशक्ति व कर्तृत्वशक्ति वाढते किंवा नाहीं तें समक्षच पहावें. वर्ष सहा महिन्यांत त्याला असें आढळून येईल कीं शरीरांतर्गत कारणांनीं जे रोग होतात ते न होण्याला किंवा झाले असतां ते सुखानें बरे होण्याला आणि विशेषतः मनाचें सामर्थ्य वाढण्याला मनुष्याच्या पूर्णपणें स्वाधीन असलेलें एखादें दिव्य औषध असेल तर तें 'ब्रह्मचर्यव्रतपालन' हेंच होय. मात्र हें ब्रह्मचर्य नुसत्या शरीराचें नसून मनाचेंही असावयास पाहिजे.

तात्पर्य प्राचीन भारतीय ऋषि सांगतात कीं 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येन नित्यम्' तसेंच ह्या बाबतींत 'आधीं केलें मग सांगितलें' ह्या कोटींत पडणारे महात्माजी राष्ट्रोत्कर्षेच्छु भारतीय तरुणांस असें निक्षून सांगत आहेत कीं "Let the Indian youth treasure in their hearts the quotation 'The Future Is For the Nations Who Are Chaste !"

आणि माझीही वाचकांस अगदीं मनःपूर्वक अशी विनंति आहे कीं त्यांनीं ह्या ग्रंथांत वाचलेल्या इतर सर्व सूत्रांचें विस्मरण त्यांस झालें तरी एक वेळ चालेल पण 'ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः' ह्या एका सूत्राचें विस्मरण मात्र त्यांनीं केव्हांही होऊं देऊं नये !

(**टीप :** अलीकडे संततिनियमनार्थ औषधें, उपकरणें किंवा शस्त्रक्रिया ह्यांचा आश्रय करण्याची प्रवृत्ति पुढारलेल्या समाजांत झपाट्यानें वाढत असल्याचें दृष्टीस पडतें. ही गोष्ट ब्रह्मचर्यव्रताला अनेक दृष्टींनीं विघातक आहे. ह्या प्रवृत्तीमुळें व्यक्तिशः त्या त्या व्यक्तींच्या मूलतः उसळणाऱ्या श्रेष्ठ मनोवृत्ति खचल्या जाऊन त्यांचे स्वभाव बोथट व पोचट तर बनतातच पण समाजांत श्रेष्ठगुणी प्रजेचें प्रमाण कमी होत गेल्याकारणानें तो सांस्कृतिक ऱ्हासाच्या मार्गालाही लागत आहे. ही वैयक्तिक व राष्ट्रीय हानि टाळण्यास्तव ब्रह्मचर्यव्रताचें परिपालन हाच सर्वश्रेष्ठ असा एकमेव उपाय आहे. हें ध्यानीं आणून त्याच्या पालनासाठीं सर्वांनीं पराकाष्ठेचा प्रयत्न करणें योग्य होय).

१९. स्त्रियांच्या दृष्टीनें ब्रह्मचर्याचा विचार

"A woman of race does not desire to be a 'companion' or a 'lover' but a 'mother'; and not the mother of one child, to serve as a toy and distraction, but of many; the instinct of a strong race speaks in the pride that large families inspire, in the feeling that barrenness is the hardest curse that can befall a woman and through her the race.

— *The Hour of Decision by Oswald Spengler*

पुरुषांच्या ब्रह्मचर्याच्या दृष्टीनें मागील परिच्छेदांतील विचार झाला. स्त्रियांच्या दृष्टीनेंही ह्याचा विचार करावयास पाहिजे; कारण स्त्रीपुरुषांच्या परस्पराकर्षणांतूनच त्यांचा संयोग घडून येत असतो आणि त्या संयोगांतूनच माता-पितरांच्या सदृश असा तिसरा नवा पिंड निर्माण होत असतो. हें परस्पराकर्षण निसर्गनिर्मित कामवृत्तीमुळें निर्माण होत असतें. ह्या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे स्त्रीच्या ठिकाणचें विषयत्व जसें पुरुषाला तसेंच पुरुषाच्या ठिकाणचें विषयत्व स्त्रीला पापाचरणांत व दुःखांत पाडण्यास कारणीभूत होत असतें हें सहजच स्पष्ट होतें. तेव्हां तात्त्विक दृष्ट्या – स्त्री पुरुषाला किंवा पुरुष स्त्रीला पापांत प्रवृत्त करीत असतो अशी वस्तुस्थिति नसून उभयतांच्या चित्तांत वसत असलेला कामच परस्परांस विषयाकर्षणामुळें पापाचरणांत प्रवृत्त करीत असतो अशी वस्तुस्थिति आहे. म्हणूनच शंकरानंदांनीं आत्मपुराणांत स्वच्छ म्हटलें आहे कीं

यद्वन्नारी दुःखकरी कामिनः पुरुषस्य हि ।
नार्या अपिच कामिन्याः पुमान्दुःखकरस्तथा ॥

ततो दुःखकरः कामो न नारी न नरोऽपि च।
एवं विज्ञाय मतिमान्कामं शत्रुमिमं त्यजेत् ॥

तेव्हां ब्रह्मचर्यव्रतपालनानें कामरूपी शत्रु आपल्या स्वाधीन ठेवावयाचा असल्यानें स्त्रियांच्या दृष्टीनेंही ह्या व्रताचा विचार करावा लागतो. असा विचार साधनपादांतील तिसाव्या सूत्रांत केलेला आहेच. येथें ब्रह्मचर्यव्रतपालनानें वीर्यलाभ हें फल स्त्रियांच्या बाबतींत कोणत्या प्रकारानें निष्पन्न होतें हें पाहावयाचें आहे.

हा विचार करीत असतांना वंशवृद्धीच्या कार्यांत स्त्री व पुरुष ह्यांचा संबंध कशा प्रकारचा असतो ह्या गोष्टीकडे लक्ष द्यावयास पाहिजे. ह्याबाबतींत मनुस्मृतींत असें म्हटलें आहे कीं :

' प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः '
— मनुस्मृति ९।९६

स्त्रिया प्र-जनार्थ उत्पन्न केल्या असून पुरुष सं-तानार्थ उत्पन्न केले आहेत. प्रजन आणि संतान असे दोन भिन्न शब्द एकाच वचनांत योजून स्त्रिया प्रजनार्थ आणि पुरुष संतानार्थ अशीं त्या स्त्रीपुरुषांचीं भिन्न प्रयोजनें येथें सांगितलीं आहेत. प्रजन आणि संतान हे शब्द कोणत्या हेतुस्तव मनूंनीं योजले आहेत हें ध्यानांत न आल्यानें कुल्लूकभट्टांनीं ह्या दोन पादांचे आपल्या मनचेच अर्थ दिले आहेत. ते म्हणतात : ' गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टाः। गर्भाधानार्थं च मनुष्याः।' ' गर्भ धारण करण्याकरितां स्त्रिया आणि गर्भ उत्पन्न करण्याकरितां पुरुष निर्मिले आहेत.' हे अर्थ इतके उत्तान आहेत कीं तेच जर ह्या पदांचे अर्थ असतील तर ते सांगण्याला मनूंची आवश्यकता मुळींच नव्हती. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं मनुस्मृति हें साक्षात् मानवधर्मशास्त्रच आहे. जागतिक वाङ्मयांतील समाजशास्त्रावरील निवडक दोन ग्रंथ घेतले तर त्यांत मनुस्मृति ह्या ग्रंथाचा समावेश केलाच पाहिजे अशा मोलाचा हा ग्रंथ आहे. इतकेंच नव्हे तर समाजशास्त्रावरील सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ म्हणजे मनुस्मृतीच होय असें मत नित्शेसारख्या महापंडितानें दिलें आहे. तेव्हां मनुवचनांचा अर्थ करतांना हा समाजशास्त्रावरील ग्रंथ आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवून तो करावा लागतो. ह्या दृष्टीनें प्रजन आणि संतान हे शब्द मनूंनीं साभिप्राय योजिले असल्याचें दिसून येतें. प्रजन हा शब्द ह्याच अध्यायांत मागें आला आहे. तेथें मनु म्हणतात :

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥
— मनुस्मृति ९।२६

' स्त्रिया प्रजनार्थ असून ह्या कार्यामुळें त्या मोठ्या उपकारकर्त्या आहेत व म्हणूनच घराला शोभा देणाऱ्या अशा त्या आहेत; ह्यासाठीं सत्काराला त्या सर्वथा पात्र आहेत. घरांत स्त्री म्हणजे साक्षात् लक्ष्मीच होय; त्या दोघी

अगदीं तुल्यच आहेत.' मनूंनीं स्त्रीजातीचा इतका विलक्षण गौरव करून स्त्रिया प्रजनार्थ आहेत असें जें वारंवार सांगितलें आहे तें केवळ 'गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टाः' ही अगदीं सामान्य जनांनाही परिचित असलेली गोष्ट सांगण्याकरितां खास नव्हे. तेव्हां प्रजन व संतान हे शब्द योजण्यांत मनूंचा काय अभिप्राय आहे ह्याचा विचार करावयास पाहिजे.

हा विचार करीत असतां ही गोष्ट प्रथम लक्षांत घ्यावयास पाहिजे कीं 'प्रजनार्थ स्त्री उत्पन्न झाली आहे' असें जेव्हां मनु म्हणतात तेव्हां कोणत्याही जीवकोटींतील मादीला उद्देशून स्त्री हा शब्द योजलेला नसून तो मानवी स्त्रीला उद्देशून योजलेला आहे; कारण लागलींच पुढें 'संतानार्थं च मानवाः' म्हणजे मानवपुरुष संतानार्थ उत्पन्न झाला असें म्हटलें आहे. तेव्हां पुरुष व स्त्री हीं दोघें मानवच होत हें उघडच आहे. स्त्रियांना 'महाभागाः' 'पूजार्हाः' 'गृहदीप्तयः' इत्यादि विशेषणें मनूंनीं दिलीं आहेत तींही मानवी स्त्रीला उद्देशून लाविलीं आहेत हेंही स्पष्टच आहे. तेव्हां मानवी स्त्री प्रजनार्थ आहे असें म्हणण्यांत इतर जीवकोटींतील स्त्रीपिण्ड प्रजनार्थ नसून त्या योनींतील पुरुषपिंड जसा संतानार्थ तसाच स्त्रीपिंडही संतानार्थच आहे पण मानवी स्त्रीपिंड मात्र तसा केवळ संतानार्थ नसून प्रजनार्थ आहे असा मनूंचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. तेव्हां मानवी स्त्रीचें हें वैशिष्ट्य सांगण्याकरितां प्रजन हा शब्द येथें योजला आहे ह्यांत मुळींच संदेह नाहीं. तेव्हां प्रजन आणि संतान असे शब्द योजण्यांत मनूंचा काय अभिप्राय आहे तो पाहूं. मनुष्य व इतर जीवकोटि ह्यांचें निरीक्षण केलें तर असें दिसून येतें कीं —

> **आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।**
> **ज्ञानं हि तेषामधिको विशेषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ॥**

'आहार, निद्रा, भय, इत्यादि मनोधर्म जसे पशूंत आहेत तसेच ते माणसांतही आहेत; पण माणसाच्या ठिकाणीं ज्ञान हा विशेष आहे; तेव्हां जे ज्ञानहीन असतील ते पशुसमानच होत.' पशूंचा व मानवांचा वंशविस्तार पाहिला म्हणजे ही गोष्ट अधिकच स्पष्ट होते. नरमादी ह्यांच्या संयोगापासून वंशवृद्धि ज्या मानवेतर प्राण्यांत होत असते तेथें त्यांच्या कितीही पिढ्या झाल्या तरी प्रत्येक पिढी पूर्वीच्या पिढींतल्या व्यक्तीप्रमाणेंच आहारनिद्रादि सामान्य मनोधर्मांनीं युक्त अशीच निपजते. त्या त्या योनीला ज्ञानाची जी विशिष्ट मर्यादा आहे त्यापेक्षां विशेष कमी किंवा अधिक ज्ञानवत्ता पुढील पिढ्यांतून दृग्गोचर होऊं लागली असें कधीं घडत नाहीं. गाढवाच्या किंवा डुकराच्या शेकडों पिढ्या झाल्या तरी त्यांच्यांतील ज्ञानाचा विशिष्ट मर्यादेपलीकडे उत्कर्षही नाहीं किंवा अपकर्षही नाहीं. मनुष्यांचें मात्र असें नाहीं. इतर प्राण्यांप्रमाणें मानव प्राण्याचीही वंशवृद्धि होत असतेच; म्हणजे इतर प्राण्यांप्रमाणें नरमादीसंयोगापासून त्यांच्या सदृश तिसरा पिंड निर्माण होऊन संततिद्वारा वंशवृद्धीचें कार्य अखंडपणें चालू असतेंच, पण पुढील

पिढ्यांत त्यांच्यांतील ज्ञानाचा पराकाष्ठेचा उत्कर्ष तसा अपकर्षही होत असल्याचें आढळून येतें. विशिष्ट नियमांना अनुसरून मानवी स्त्रीपुरुष वंशवृद्धीचें कार्य जेव्हां करतात तेव्हां पुढील पिढ्यांतील संततींत ज्ञानाचा प्रकर्ष होत जाऊन 'भूदेव' (नित्शेच्या भाषेंत Superman) ह्या संज्ञेला पात्र असलेलीं अनेक माणसें त्या समाजांत निर्माण होतात आणि अशा माणसांचें पुढारीपण आणि नियंत्रण सर्व समाजास लाभल्यामुळें सर्व समाज दैवीसंपत्तीनें समलंकृत व सुखी होतो. ह्याच्या उलट त्या विशिष्ट नियमांना लाथाडून जेव्हां स्त्रीपुरुषांचे अनिर्बंध संबंध घडत जातात तेव्हां दर पिढींतील व्यक्तींत ज्ञानहीनता वाढत जाऊन कलुषयोनिज पुरुषांच्या ठिकाणीं आढळून येणाऱ्या 'अनार्यता, निष्ठुरता, क्रूरता, निष्क्रियात्मता' ह्या अवगुणांनीं युक्त असलेलीं माणसें त्या समाजांत बहुसंख्य निपजतात आणि त्या समाजांत विषयलंपटता, स्वार्थ, द्वेष, कलह, हिंसा, इत्यादिकांचा बुजबुजाट होऊन

> **यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ॥**
> **राष्ट्रिकैः सहतद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥**
>
> -- मनुस्मृति १०।६१

ह्या मनुवचनांत वर्णिल्याप्रमाणें राष्ट्रिकांसह त्या राष्ट्राचा नाश होतो. ह्या ठिकाणीं राष्ट्राचा नाश होतो म्हणजे त्यांतील माणसें नष्ट होतात असा अर्थ नसून सद्गुणी माणसांचा अस्त झाल्यामुळें त्या समाजाला राष्ट्र म्हणण्याजोगी त्याची परस्थिति राहत नाहीं आणि सांस्कृतिक दृष्टया तें राष्ट्र नष्ट होतें असा अर्थ होय हें उघडच आहे. म्हणजे ह्या परिस्थितींत त्या समाजांत स्त्रीपुरुषसंयोगापासून संतानोत्पत्तीचें कार्य चालूच असतें पण प्र-जनकार्य म्हणजे पुढच्या पुढच्या पिढींत सद्गुणांचा प्रकर्ष होत असलेलीं माणसें निर्माण होण्याचें कार्य बंद पडलेलें असतें. ह्या विवेचनावरून प्रजन आणि संतान ह्यांतील भेद स्पष्ट होईल. संतान म्हणजे श्वानसूकरादिकांप्रमाणें गुणनिरपेक्ष संततिक्रम होय आणि प्रजन म्हणजे पुत्रपौत्रादिपरंपरेनें सद्गुणांची वाढ होत राहिलेला संततिक्रम होय हें ह्यावरून स्पष्ट झालें. तेव्हां आता प्रजनार्थ पुरुषापेक्षां स्त्रीचें महत्त्व अधिक कसें आहे ह्याचा थोडासा विचार अगोदर करूं आणि नंतर मग स्त्रियांच्या ब्रह्मचर्याचे परिणाम व्यक्तीवर आणि समाजावर कसे इष्टफलदायी होतात ह्याचा विचार करूं.

मागील परिच्छेदांत सांगितलेंच आहे कीं स्त्रीचा जन्म होतांच तिच्या दोन्ही बीजकोशांत मिळून सुमारें सत्तर हजार अपक्व स्त्रीबीजें असतात. तिची बाह्य परिस्थिति आणि तिच्या मनांत प्रकट होणाऱ्या वासना व भावना ह्यांच्याशीं ज्या स्त्रीबीजांचें सात्म्य नसतें तीं बीजें बीजकोशांतून नष्ट होत असतात. रजोदर्शन होईपर्यंतच्या काळापर्यंत ह्यांतील अर्धीअधिक बीजें नष्ट झालेलीं असतात. रजोदर्शनाच्या काळापासून तिच्या ठिकाणीं मनोभावना आणि मनोविकार ह्यांचा विकास होऊं लागतो. एक मानवी प्राणी ह्या नात्यानें तरुणपणांत मनोविकारांची

जागृति होणें हें निसर्गानुसार अगदीं स्वाभाविकच आहे; पण तिचा पिंड निसर्गानेंच प्रजनार्थ निर्माण केला असल्यानें प्रजनार्थ आवश्यक असलेल्या सद्भावनांचा आविष्कार तिच्या ठिकाणीं अधिक प्रमाणांत होत असतो. समान वयाच्या मुलामुलींच्या स्वभावांचें निरीक्षण केल्यास ही गोष्ट अगदीं स्पष्टपणें नजरेस येते. कन्या आणि भगिनी ह्या दोन अवस्थांत स्त्रीच्या ठिकाणचें प्रेम, त्याग, सेवा, सहिष्णुता, संयम, कर्तव्यनिष्ठा, इत्यादि सुकोमल सात्त्विक भाव हळुवारपणें वाढत असतात व ते तरुणपणांत पूर्ण विकसित होतात आणि पत्नीपदावर आरूढ होण्याच्या काळापर्यंत त्यांची वाढ पूर्णतेला जाऊन स्त्रीपिंडाची परमोच्च अवस्था दर्शविणारा जो मातृभाव त्याची सफलता सिद्ध होण्यासाठीं गृहिणीपदावर स्त्री अधिष्ठित होत असते. सूर्याचा उदय होतांच सूर्यविकासिनी कमल ज्याप्रमाणें एकदम उमलतें त्याप्रमाणें प्रजनकार्यावर भर देत असलेल्या सुसंस्कृत कुलांतील स्त्रीला पत्नीपद प्राप्त होतांच तिच्या ठिकाणचा पातिव्रत्यभाव एकदम प्रफुल्लित होऊन विकास पावूं लागतो. स्त्रीच्या ठिकाणीं प्रजनार्थ पातिव्रत्याची अत्यंत आवश्यकता असते. तसेंच पाहिलें तर प्रजनार्थ स्त्रीच्या ठिकाणीं जशी पातिव्रत्याची तशी पुरुषाच्या ठिकाणीं एकपत्नीव्रताची आवश्यकता आहेच आणि म्हणूनच मनूंनींही

अन्योऽन्यस्याव्यभिचारो भवेदाभरणान्तिकः ।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥

—मनुस्मृति ९।१०१

'परस्परांचा आमरणान्तिक अव्यभिचार हा विवाहित स्त्रीपुरुषांचा श्रेष्ठ धर्म होय' असें स्वच्छ सांगितलें आहे; तथापि उभयतांच्या मोक्षधर्माच्या दृष्टीला प्राधान्य देऊन हा उपदेश केलेला आहे. प्रजनकार्याच्या दृष्टीनें विचार केला तर पुरुषाच्या ठिकाणच्या एकपत्नीव्रतापेक्षां स्त्रीच्या ठिकाणच्या आमरणांत अव्यभिचाराची म्हणजेच पातिव्रत्यधर्माची फारच अधिक आवश्यकता असते. पुरुष एकपत्नीव्रत न पाळणारा पण स्त्री पातिव्रत्यधर्म उत्कृष्टपणें पाळणारी अशा दांपत्याची संतति, पुरुष एकपत्नीव्रती पण स्त्री मात्र पातिव्रत्यधर्माला सर्वथा पराङ्मुख असलेली अशा दांपत्याच्या संततीपेक्षां कितीतरी श्रेष्ठगुणी निपजते ही वस्तुस्थिति आपल्याला समाजांत दृष्टीस पडते. त्याचें कारण उघडच आहे. पातिव्रत्यधर्मानें युक्त असलेली स्त्री प्राप्त परिस्थितींत संतुष्ट राहूं शकते आणि पति कसाही असला तरी पातिव्रत्यधर्मानें चालणारी अशी ती असल्यामुळें तिची पतीवर आत्यंतिक निष्ठाही असते. ह्यामुळें पत्नी ह्या नात्यानें आपले हक्क काय आहेत ह्याचा विचार तिच्या मनाला कधींही शिवत नाहीं आणि आपलीं कर्तव्यें कोणतीं तें जाणून तीं पार पाडण्यांत ती सदैव तत्पर असते. ह्याचा परिणाम असा सहजच होतो कीं पति कसाही असला तरी असली स्त्री संतुष्ट तर राहतेच पण ती तशा पतीलाही प्रमोद देणारी होते. प्रिय, मोद आणि प्रमोद ह्या

तीन वृत्ति इष्ट वस्तूच्या संनिधींत मनांत उत्पन्न होत असतात. आवडणाऱ्या वस्तूच्या दर्शनानें जी आनंदाची सूक्ष्मवृत्ति चित्तांत उमटते ती प्रियवृत्ति होय. ती वस्तु आपल्याला प्राप्त झाल्याचें जें समाधान चित्तांत नांदतें ती मोदवृत्ति होय आणि त्या वस्तूपासून साक्षात् सुख जेव्हां अनुभविलें जातें तेव्हां चित्तांत नांदत असलेली आनंदोत्कटता ही प्रमोदवृत्ति होय. पति कितीही दुर्वृत्त असला तरी पतिव्रता स्त्रीच्या सान्निध्यांत त्याला प्रिय, मोद आणि प्रमोद ह्या तीनही वृत्तींचा लाभ घडत असतो. पत्नी संतुष्ट राहणें आणि पतीला तिच्यापासून प्रमोदवृत्तीचा लाभ होणें ह्या दोन गोष्टींपासून प्राधान्यानें प्रजनकार्य घडून येत असतें. मनूंनीं हीच गोष्ट व्यतिरेकमुखानें स्पष्ट शब्दांत सांगितली आहे; ते म्हणतात :

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥

'स्त्री जर संतुष्ट नसेल तर तिच्यापासून पुरुषाला प्रमोदाचा लाभ होत नाहीं आणि पुरुष अप्रमुदित राहिल्यानें प्रजन-कार्य घडूं शकत नाहीं.' येथें मनूंनीं 'संतानं न प्रवर्तते' असें न म्हणतां 'प्रजनं न प्रवर्तते' असें म्हटलें आहे. पुरुष संतानार्थ असल्यामुळें अशा परिस्थितींतही त्याला संतान होऊं शकतें हें स्वाभाविकच आहे तेव्हां अशा दांपत्यापासून संतति होईल पण तें प्रजन मात्र होणार नाहीं हा येथें मनूंचा आशय आहे. पतिसुद्धा सच्छील आणि सद्वृत्त असेल तर दुधांत साखर पडल्यासारखेंच होईल; पण स्त्री प्रजनार्थ असल्यानें तिच्या ठिकाणीं ह्या गुणांची आवश्यकता निसर्गतःच अधिक प्रमाणांत असते. म्हणूनच मनूंनीं साध्वी स्त्रीला असा उपदेश केला आहे कीं :

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥

— मनुस्मृति ८।३५९

'पति विशील, स्वैराचरणी, गुणहीन कसाही असला तरी साध्वी स्त्रीनें त्याला देवाप्रमाणें मानून त्याची सेवा करावी.' पुरुषाप्रमाणें स्त्रीच्या ठिकाणींही मानवी मनोधर्म आहेतच; तेव्हां असल्या अधम पुरुषाला देववत् मानून त्याची सेवा करायला त्याच्या साध्वी पत्नीला सांगणें म्हणजे त्यांत तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अपमान तर आहेच पण तिला अन्यायानें वागविणें आहे ह्यांतही शंका नाहीं! पण वस्तुस्थितीपुढें शास्त्रकारांचाही नाइलाज असतो! व्यक्तीचें हित आणि समाजाचें हित ह्या दोहांत जेव्हां विरोध येतो किंवा असतो तेव्हां व्यक्तीच्या हिताकडे अगर तिजवर होणाऱ्या अन्यायाकडे दुर्लक्ष करून किंबहुना व्यक्तीचें अहित होत असलें तरीही किंवा तिजवर अन्याय होत असला तरीही शास्त्रकारांना समाजहिताकडे लक्ष देऊनच त्या गोष्टीचा निर्णय द्यावा लागतो. प्रस्तुत गोष्ट अशीच आहे. पुरुष संतानार्थ तर स्त्री ही प्रजनार्थ आहे. म्हणजे गुणनिरपेक्ष

संतति होणें, हा भाग पुरुषाकडे येत असून गुणसापेक्ष संतति होणें हा भाग स्त्रीकडे येतो. अर्थात् स्त्री सद्गुणी असेल तर प्रजा सद्गुणी होते आणि प्रजा सद्गुणी असेल तर समाजाचा उत्कर्ष होत जातो. तेव्हां व्यक्ति ह्या नात्यानें वरीलसारख्या प्रसंगीं स्त्रीच्या बाबतींत जरी अन्याय होत असला, तरी समाजाच्या हिताचा विचार केला म्हणजे स्त्रियांवर अधिक कडक नैतिक निर्बंध घालणें हें अत्यावश्यक ठरतें. स्त्रियांवर अशा तऱ्हेनें अधिक निर्बंध लादणें हें त्यांना दूषणावह नसून भूषणावहच होय. म्हणूनच विद्यमान तत्त्वज्ञ राधाकृष्णन् म्हणतात :

" The stricter code of morality applied to women is really a compliment to them, for, it accepts the natural superiority of the women"

— *The Hindu View of Life*

'स्त्रियांवर असे निर्बंध घालण्यांत पुरुषापेक्षां अधिक असलेल्या त्यांच्या श्रेष्ठतेबद्दल त्यांस धन्यवाद देण्यासारखेंच होय !'

'स्त्री प्रजनार्थ आणि पुरुष संतानार्थ' ह्यांतील मनूंचा हा आशय स्पष्ट होण्याकरितां पुढील उदाहरण लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

प्रो. राधाकृष्णन् ह्यांनीं हें उदाहरण आपल्या 'हिंदु व्ह्यू ऑफ् लाइफ्' ह्या पुस्तकांत दिलें आहे तें असें : " Martin Kallakak was a young soldier in the Revolutionary War. His ancestry was excellent. But in the general laxity and abnormal social conditions of war-time he forgot his noble blood. He met a physically attractive but feeble-minded girl. The result of the meeting was a feeble-minded boy. The boy grew up and married a woman who was apparently of the same low stock as himself. They produced numerous progeny. These children in turn married others of their kind, and now for six generations this strain has been multiplying. Since that night of dissipation long ago, the population has been augmented by 480 souls who trace their ancestry back to Martin Kallakak and the nameless girl. Of these, 143 have been feeble-minded, 33 have been immoral, 36 illegitimate, 3 epileptics, 3 criminals, and 8 brothel-keepers. The original Martin, however, after sowing this appalling crop of wild oats, finally married a young Quaker woman of splendid talents and noble ancestry. From this union there have been 496 direct descendants. Many of them have been governors, soldiers, one founder of a great university, doctors, lawyers, judges, educators, land-holders, and useful citizens and admirable parents prominent in every phase of social life.

The last one in evidence is now a man of wealth and influence ".

— *The Hindu View of Life, P. 103.*

ह्या उदाहरणावरून प्रजन आणि संतान ह्यांतील भेद स्पष्ट होतोच; पण पिता तोच व कुलीन असूनही माता श्रेष्ठ गुणाची असेल, तरच संतति श्रेष्ठ गुणी निपजते आणि माता हीन गुणाची असेल तर संतति हीन गुणाची निपजते ही गोष्टही सिद्ध होत आहे.

प्रजनाच्या दृष्टीनें स्त्रीचें हें महत्त्व नीट लक्षांत ठेवून त्यांच्या बाबतींत योग्य मर्यादेंत ब्रह्मचर्यव्रतपालनाचा समाजावर सुपरिणाम कसा होतो, ह्याचा आतां विचार करूं. विवाहापूर्वी स्त्रियांचा कौमार्यावस्थेंत काळ जात असतो आणि विवाह झाल्यावर त्यांचा विवाहित अवस्थेंत काळ जात असतो. सामान्यतः वयाच्या ४५ वर्षीपर्यंत स्त्रीदेह प्रजनक्षम असतो. ४५ वयाच्या सुमारास मासिक ऋतुस्राव बंद होत असतो आणि तेथून पुढें स्त्रियांचें प्रजनकार्य बंद होत असतें. एखाद्या दुर्दैवी स्त्रीला प्रजनक्षम काळांत वैधव्यदशाही भोगावी लागते. तेव्हां ब्रह्मचर्यव्रतपालनाच्या दृष्टीनें स्त्रियांच्या बाबतींत कौमार्यावस्था, विवाहितावस्था आणि एखाद्या दुर्दैवी स्त्रीच्या बाबतींत प्राप्त होणारी वैधव्यावस्था अशा तीनही अवस्थांचा विचार करावयास पाहिजे. तो आतां क्रमशः करूं.

स्त्री प्रजनार्थ असल्यामुळें, म्हणजे सुप्रजा निर्माण करणें हा मानवस्त्रीपिंडाचा नैसर्गिक स्वभावधर्म असल्यामुळें तिला पुरुषाप्रमाणें आमरण ब्रह्मचर्य धर्मशास्त्रानुसार विहित नाहीं. पुरुष आमरण ब्रह्मचारी राहूं शकतो किंवा गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार न करतां, एकदम चतुर्थाश्रमाचा स्वीकार करूं शकतो. पण स्त्रीला मात्र कांहीं काळ कौमार्यावस्थेंत काढल्यानंतर विवाह हा अवश्यच करावा लागतो. याज्ञवल्क्याची अध्यात्मविद्येंतील परीक्षा घेणारी ब्रह्मचारिणी गार्गी हिच्यासारखे अगदीं तुरळक असलेले अपवाद वरील नियमच सिद्ध करीत असतात. मात्र सद्गुणी वर मिळत नसल्यास विवाहकालाचा कितीही अतिक्रम झाला, तरी त्याला धर्मशास्त्राची मान्यता आहे. ह्यासंबंधांत मनूंनीं तर पुढील सवलत ठेविली आहे. ते म्हणतात:

काममामरणात्तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि।
नचैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

— मनुस्मृति ९।८९

'मुलगी ऋतुमति होऊन सगळा जन्म बापाच्या घरीं राहिली तरी चालेल, पण तिला गुणहीन वराला केव्हांही देऊं नये.' ह्या वचनांत 'मुलीनें आमरण अविवाहित रहावें' ह्या गोष्टीला प्राधान्य नसून असा दुर्धर प्रसंग आला तरी चालेल, पण तिला गुणहीन वराला देऊं नये, असें सांगणें हा प्रधान हेतु होय.

स्त्री ही प्रजनार्थ असल्यामुळें ह्याबाबतींत मनूंनीं पुढल्या श्लोकांत अशा प्रसंगीं कन्येनें अधिकांत अधिक किती काळ विवाहासाठीं थांबावें हें स्पष्ट सांगितलें आहे. ते म्हणतात :

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥

— मनुस्मृति ९।९०

' ऋतु प्राप्त झालेल्या कन्येनें तीन वर्षेंपर्यंत (वडील माणसांकडून) आपलें लग्न होण्याची वाट पाहावी व त्या कालानंतर अविवाहित राहण्याचा प्रसंग आल्यास तिनें स्वतःच सदृश (म्हणजे कुलशील, वर्ण, इत्यादींत समान असा) पति निवडून त्याशीं विवाह करावा. ' ह्या वचनावरून ऋतुमति झाल्यानंतर वडील माणसांकडून तिचा विवाह योग्य अवधींत न झाला तर कन्येला कुलशीलादिकांत सदृश असलेला पति स्वतःच निवडण्याचा अधिकार धर्मशास्त्रानें दिला आहे, हे स्पष्ट होतें. स्त्री ही प्रजनार्थ असल्यामुळें तिला आमरण ब्रह्मचर्य पाळण्याची अनुज्ञा धर्मशास्त्रानें दिलेली नाहीं; तेव्हां ऋतुमति होऊन तीन वर्षांचा काळ लोटला, तरीही वडील माणसांकडून तिचा विवाह झाला नाहीं, अशा परिस्थितींत सदृश पति निवडण्याच्या बाबतींत तिला पूर्ण स्वातंत्र्य देणें एवढाच एक मार्ग उरतो आणि म्हणून अशा प्रकारचें स्वातंत्र्य तिला मनूंनीं दिलें आहे. ह्या स्वातंत्र्याचा उपयोग अशा प्रसंगीं कन्येनें करून घेतल्यास कदाचित् तिला कोणी नांवें ठेवतील तर तीं ठेवूं नयेत म्हणून मनूंनीं आपला असा स्वच्छ अभिप्राय देऊन ठेविला आहे कीं

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥

— मनुस्मृति ९।९१

' वडील माणसांनीं विवाह न केल्यामुळें तो स्वतः करणाऱ्या कन्येला किंवा तिच्याशीं विवाह करणाऱ्या पतीला कोणत्याही प्रकारचा दोष लागत नाहीं ' (मात्र तिनें जो पति निवडावयाचा तो कुलशीलादिकांत सदृश पाहिजे असें मनूचें निक्षून सांगणें आहे). तात्पर्य स्त्रीला रजोदर्शनानंतर वडील माणसांकडून विवाह होण्याची वाट पाहण्याचीं तीन वर्षें आणि अशा बिकट परिस्थितींत सदृश पति स्वतः शोधून काढण्यास लागणारीं ३।४ वर्षें मिळून रजोदर्शनानंतर फार तर ७।८ वर्षेंपर्यंत इतकाच काळ कौमार्यावस्थेंत काढण्याला तिला शास्त्रकारांनीं सवलत ठेविली आहे. स्त्रियांना प्रथम रजोदर्शन सामान्यतः वयाच्या १५ वर्षांच्या सुमारास घडतें. प्रजनार्थ स्त्रीच्या ठिकाणीं जीं विशेष इंद्रियें निसर्गानें निर्माण केलीं आहेत, त्यांच्यांत प्रजनक्षमता आली असल्याचें द्योतक असें हें प्रथम रजोदर्शन असतें. उत्तम प्रजानिर्मितीच्या दृष्टीनें स्त्रीच्या ठिकाणीं कामोद्भव होण्यापूर्वीं तिचा सदृश पतीशीं विवाह होणें हा उत्तम पक्ष

होय आणि ही गोष्ट पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञांनाही हळुहळू मान्य होऊं लागली आहे. प्रथम रजोदर्शनानंतर तिच्या मनांत कामविकाराची उत्पत्ति होणें संभवनीय असल्यामुळें तत्पूर्वी तिचा विवाह होणें हें धर्मशास्त्राला पूर्णपणें संमत आहे. म्हणून मनूंनीं 'ह्यां द्वादशवार्षिकीं कन्यां उद्वहेत्' असा विधि सांगितला आहे. म्हणजे उत्तम प्रजानिर्मितीसाठीं बारा वर्षांपासून रजोदर्शनापर्यंतच्या काळांत मुलीचा विवाह होणें हा मनूंच्या मतें उत्तम पक्ष होय. रजोदर्शनानंतर तीन वर्षेंपर्यंत मुलीला सदृश पति मिळवून देण्याची जबाबदारी तिच्या वडील माणसांवर असते. ह्या काळांत तिचा विवाह करणें हा मध्यम पक्ष होय आणि ह्या काळांत तिचा विवाह वडील माणसांनीं न केला तर सदृश पति हुडकून त्याच्याशीं विवाह करण्याला तिला लागणारा जो ४।६ वर्षांचा काळ त्यांत तिचा विवाह होणें हा कनिष्ठ पक्ष होय. म्हणजे एकंदरींत तात्पर्य असें दिसतें कीं उत्तम प्रजा निर्माण होण्याच्या दृष्टीनें १२ ते १५ ह्या वयांत स्त्रीचा विवाह होणें हा उत्तम पक्ष, १५ ते १८ पर्यंत होणें हा मध्यम पक्ष आणि १८ ते २५ वर्षांच्या आंत स्त्रीनें, वडील माणसांनीं तिचा विवाह न केल्यास स्वतःच सदृश पतीशीं विवाह करणें हा कनिष्ठ पक्ष होय. रजोदर्शनापूर्वी स्त्रीच्या ठिकाणीं कामविकार संभवत नाहीं. ह्या काळांत संगीत, विचार आणि एकंदर बाह्य परिस्थिति ह्या गोष्टी तिचें शील उत्कृष्ट राहण्यास अनुकूल अशा राखणें एवढी जबाबदारी तिच्या वडील माणसांनीं घेतली म्हणजे पुरें असतें. रजोदर्शनानंतरचा ८।१० वर्षांचा काळ असा असतो कीं ह्या काळांत तिच्या मनांत कामविकाराची उत्पत्ति होणें हें संभवनीय असतें. म्हणून ह्या काळांत तिला ब्रह्मचर्यव्रताचें पालन अवश्यमेव करावें लागतें. आपल्या देशांत स्त्रियांना विवाह हा अवश्य मानला गेल्यामुळें वयाचीं २०।२५ वर्षें होईपर्यंत त्यांचा विवाह होतोच, ह्यामुळें आजन्म ब्रह्मचर्य-पालनाचें खडतर व्रत त्यांस आचरावें लागल्यास त्याचे दुष्परिणाम त्या स्त्रीव्यक्तीवर किंवा समाजावर काय होतील हें केवळ अनुमानानेंच ठरवावें लागतें. स्त्रीला आमरण ब्रह्मचर्य पालन करावें लागलें, अशीं उदाहरणें आपल्याकडे इतकीं तुरळक आहेत कीं तेवढ्यावरून त्याच्या इष्टानिष्ट परिणामाविषयीं सामान्य सिद्धान्त असा कांहीं काढतां येत नाहीं. पाश्चात्यांच्या समाजांत मात्र अनेक कारणांनीं आमरण अविवाहित राहण्याचा प्रसंग अनेक स्त्रियांवर येत असल्यामुळें त्याचे व्यक्तीवर आणि समाजावर अनिष्ट परिणाम घडत असल्याचीं अनेक उदाहरणें आढळून येतात. अमेरिकेंतील प्रो. एडवर्ड आल्सवर्थ रॉस ह्यांनीं आपल्या 'सोशल सायकॉलजी' ह्या ग्रंथांत 'एपिडेमिक्स ऑफ् कन्व्हल्शन्स' ह्या प्रकरणांत अनेक उदाहरणें* दिलेलीं आहेत. त्यांतून प्रकृत मुद्याला लागूं असलेलीं दोन-तीन उदाहरणें येथें घेऊं.

पाश्चात्यांच्या समाजांत स्त्रियांना आपल्याकडीलप्रमाणें विवाह केलाच पाहिजे असा सामाजिक किंवा धार्मिक निर्बंध नाहीं. ह्यामुळें उदरंभरणार्थ त्यांना

पुरुषाप्रमाणें निरनिराळ्या कारखान्यांतून कामें करावीं लागतात. इंग्लंडमधील लँकेशायर परगण्यांत स्त्रिया कामें करीत असलेल्या अशा एका कारखान्यांत एका स्त्रीच्या कपड्यांत एक उंदराचें पिटुकलें शिरल्यामुळें ती स्त्री इतकी भेदरून गेली कीं ती बेशुद्ध होऊन पडली. तिला बेशुद्ध स्थितींत पाहतांच तिच्या शेजारीं काम करणाऱ्या अनेक स्त्रिया बेशुद्ध पडूं लागल्या. होतां होतां बेशुद्ध होण्याची साथ सर्व कारखान्यांत पसरली आणि मालकाला कारखाना कांहीं काळ बंद ठेवावा लागला. कारखान्यांत काम करणाऱ्या स्त्रिया बहुसंख्य अविवाहितच असतात. स्त्रीचा पिंड प्रजनार्थ असल्याकारणानें, प्रजनार्थ निसर्गानें उत्पन्न केलेल्या इंद्रियांना जर प्रजनाचे कार्यापासून अधिक काळ दूर ठेवण्यांत आलें, तर त्या इंद्रियांत कांहीं विकृति निर्माण होतात आणि त्यांमुळें त्यांना क्षुल्लक कारणानें अशा प्रकारची बेशुद्धि येण्याचा विकार जडतो. ह्या विकाराला उन्माद (Hysteria) असें म्हणतात. अलीकडे आपल्याकडे तरुण मुलींच्या विवाहवयाची मर्यादा वाढूं लागल्यामुळें हा विकार झालेल्या तरुण मुली कोठें कोठें दृष्टीस पडूं लागल्या आहेत. सामाजिक कारणामुळें ही परिस्थिति निर्माण होत आहे, ह्याकडे समाजहितेच्छूंचें लक्ष जावयास पाहिजे.

विवाहासंबंधींच्या ज्या धार्मिक कल्पना पाश्चात्यसमाजांत रूढ आहेत, त्यांना अनुसरून तिकडे कल असलेल्या स्त्रियांनीं आमरण अविवाहित राहून मठवासिनी बनावयाचें अशी प्रथा त्यांच्यांत फार प्राचीन काळापासून रूढ आहे. फ्रान्समधील अशा एका मठांतील ब्रह्मचारिणीं-(नन्स) पैकीं एकीला मांजरासारखें ओरडावेंसें एकदा वाटूं लागलें. ही प्रेरणा तिला इतकी अनिवार झाली कीं ती इतर मठवासिनींची भाडभीड न धरतां मांजराप्रमाणें 'म्यांव् म्यांव्' करून ओरडूं लागली. तिचें हें ओरडणें ऐकून तिच्या आसपास असलेल्या इतर ब्रह्मचारिणींही तशी प्रेरणा होऊन त्याही तिच्याप्रमाणें ओरडूं लागल्या. होतां होतां ही सांथ तेथील सर्व मठवासिनींत पसरली आणि त्या मठांतील सर्वच ब्रह्मचारिणी प्रत्यहीं ठराविक वेळीं ठराविक काळपर्यंत 'म्यांव् म्यांव्' असें ओरडूं लागल्या. शेवटीं ही सांथ बंद पडण्यास चांगलाच धाकाचा उपाय योजणें अवश्य आहे असें मठाधिकाऱ्यांस वाटल्यामुळें त्यांनीं सरकारचे शिपाई लोक आणून मठाबाहेर उभे केले व 'आतां तुम्ही हा ओरडा बंद न केल्यास ह्या शिपायांचेकडून तो सक्तीनें बंद करण्यांत येईल' असें त्यांस सांगण्यांत आलें; तेव्हां शिपाई आपल्या अंगास हात लावतील ह्या भयाचा त्यांच्यावर परिणाम होऊन त्यांचें ओरडणें कमी होत होत बंद पडलें. प्रो. रॉस ह्यांनीं दिलेल्या ह्या उदाहरणाच्या कारणाची मीमांसा आपणांस करतां येते. आपल्या परोपकाराच्या कार्यक्रमांत मठवासिनी ब्रह्मचारिणी स्त्रिया अनेक कुटुंबांतून जात असतात. अशा प्रसंगीं एखादी माता नुकतेंच कलभाषण करूं लागलेल्या आपल्या तान्हुल्याला खेळवीत असतां जवळ असलेल्या मांजराकडे

पाहून ' मांजर कसें ओरडतें – म्यांव् म्यांव् ' असें त्याला शिकवीत असलेल्याचा देखावा पाहून त्याचा ठसा अशा ब्रह्मचारिणीच्या मनावर पडणें अगदीं स्वाभाविक आहे. असा देखावा पुरुषाच्या मनाचीही पकड घेऊं शकतो, मग निसर्गनिर्मित मातृभावाला हपापलेल्या तरुण ब्रह्मचारिणीच्या मनाची तो पकड घेईल, ह्यांत नवल नाहीं. आपल्याला मुख्य सुख नाहीं तर त्याचें प्रतिनिधिभूत सुख तरी घ्यावें अशा प्रेरणेनें ती ब्रह्मचारिणी तो देखावा आठवून त्या मातेचें अनुकरण करूं लागली आणि इतर मठवासिनींची स्थिति तिच्यासारखीच असल्यामुळें त्याही तिच्याप्रमाणेंच ओरडूं लागल्या. असल्या ह्या प्रेरणेलाच डॉ० फ्रॉइड ' लिबिडो ' म्हणतो हें तज्ज्ञांना माहीत आहेच.

तारुण्यसुलभ वासनांच्या बाबतींत प्रजनक्षम स्त्रिया अतृप्त राहिल्यास कशा मनोविकृति निर्माण होतात ह्याचें आणखी एक गमतीदार उदाहरण पाहण्याजोगें आहे. ही गोष्ट जर्मनींतील एका मठांतील आहे. ह्या मठांतील एका मठवासिनीला आपल्या मैत्रिणीला चावावें असें वाटूं लागलें व म्हणून ती तिला चावली. लागलीच एकीनें दुसरीस चावावें अशी सांथच उत्पन्न झाली व सर्वच मठावासिनी एकमेकींस दिवसांतून अनेकदा चावूं लागल्या. ही सांथ थोड्याच दिवसांत जर्मनीच्या बऱ्याच मोठ्या भागांत पसरली; इतकेंच नव्हे तर ती हॉलंडमधील मठांतून शिरली व अखेरीस ह्या सांथीचा प्रवेश पोप महाराजांची मुख्य गादी जें रोम शहर त्या शहरांतील मठांतूनही झाला. अविवाहित तरुण स्त्रियांच्या ठिकाणीं अशा प्रकारचा मनोगंड कोणत्या कारणानें झाला असावा ह्याची मीमांसा सहज करतां येण्याजोगी आहे. आपल्या शरीरापासून निर्माण झालेल्या तान्हुल्याला आलिंगन देण्यांत आणि त्याचें चुंबन घेण्यांत प्रजनकार्याच्या कृतार्थतेचें समाधान स्त्रीला लाभत असतें. हें समाधान न लाभल्यामुळें वरील विकृति त्या तरुण मठवासिनींच्या ठिकाणीं निर्माण व्हावी हें स्वभाविकच होतें. असो.

पाश्चात्यांच्या समाजांत आर्थिक, सामाजिक वा धार्मिक कारणांनीं जेथें जेथें स्त्रियांच्यावर अनैसर्गिक मर्यादेपर्यंत अविवाहित राहण्याची पाळी येते, तेथें तेथें त्यांच्या ठिकाणीं वरीलसारख्या अनेक प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक विकृति झाल्याची अनेकानेक उदाहरणें आढळून येतात. कंसाला ज्याप्रमाणें जळीं, स्थळीं, काष्टीं, पाषाणीं आपला शत्रु दिसत होता, त्याप्रमाणें डॉ. फ्रॉइडला प्रत्येक स्त्रीपुरुष व्यक्तीच्या ठिकाणीं त्याच्या सर्व रोग्यांत निषिद्ध कामगंड (ओडिपस् कॉंप्लेक्स्) आढळून आला ह्याचें बीज पाश्चात्यांच्या वरील सामाजिक परिस्थितींत आहे. आपल्याकडे हा कामगंड अलीकडच्या काळापर्यंत व्यक्तीच्या मनांत उत्पन्न होण्याचें कारणच नव्हतें; अलीकडे मात्र विवाहाच्या वयाची मर्यादा वाढूं लागल्यामुळें कामगंड उत्पन्न झाल्याचीं तुरळक उदाहरणें दृष्टीस

पडूं लागलीं आहेत. पाश्चात्यांच्या संसर्गानें किंवा आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक कारणांनीं विवाहाच्या कालमर्यादेचा अतिमक्र होत असल्यामुळें वैवाहिक जीवनांतील निष्ठा, पावित्र्य, सहकारिता, शांति आणि समाधान ह्यांस धक्का पोहोंचत आहे कीं काय आणि तो पोहोंचत असल्यास त्यामुळें भावी प्रजेची सांस्कृतिक पातळी खालीं येण्याची भीति आहे कीं काय ह्याचा विचार समाजधुरिणांनीं अवश्य करावयास पाहिजे.

कौमार्यावस्थेंत ब्रह्मचर्यव्रताचें पालन स्त्रीला अपायकारक न होतां अधिकांत अधिक किती वयापर्यंत करण्यास हरकत नाहीं ह्याचा विचार येथपर्यंत झाला. आतां ह्या कालांत त्या व्रताचें पालन केल्यानें कोणते सुपरिणाम साक्षात् होतात ह्याचा विचार करूं. मागें सांगितलेंच आहे कीं स्त्रीच्या बीजकोशांत सुमारें सत्तर हजार अपक्व स्त्रीबीजें असतात. स्त्रीची शारीरिक, मानसिक, कौटुंबिक, नैतिक, बौद्धिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिति चांगली राहील, तिला संगति चांगली मिळेल आणि कांहीं विशिष्ट ध्येयवादानें ती आपला कौमार्यावस्थेंतील काळ व्यतीत करीत असेल तर ह्या उत्कृष्ट परिस्थितीशीं ज्या स्त्रीबीजांचें सात्म्य नसेल तीं अपकृष्ट स्त्रीबीजें निसर्गनियमानुसार क्रमशः तिच्या शरीरांतून नष्ट होत असतात आणि ह्या परिस्थितीशीं ज्यांचें सात्म्य असेल अशीं उत्कृष्ट स्त्रीबीजें पक्वदशेस येत असतात. मागें सांगितलेंच आहे कीं स्त्रीच्या वयाच्या १५ व्या वर्षापासून सुमारें ४५ व्या वर्षापर्यंत २८ दिवसाला एक ह्याप्रमाणें सुमारें ४०० स्त्रीबीजें पक्वावस्थेंत येत असतात आणि त्यांतील ज्यांना पुंबीजांशीं संयुक्त होण्याची संधि मिळते तेवढींच बीजें मानवरूपानें जन्मास येऊं शकतात. ह्या ईश्वरी योजनेंत त्या स्त्रीला जीं कांहीं ८।१० मुलें होतील, त्याव्यतिरिक्त बाकीचीं पक्व झालेलीं स्त्रीबीजें नष्ट होत असतात. म्हणजे एकंदरींत अर्थ असा कीं स्त्रीच्या शरीरांतील जन्मतः विद्यमान असलेल्या सत्तर हजार स्त्रीबीजांतून अवघीं १०।१२ बीजें काय तीं मनुष्यजन्मासाठीं निसर्गाकडून निवडलीं जातात आणि ही निवड, वर सांगितलेली स्त्रियांची जी अंतर्बाह्य स्थिति हिच्याशीं त्या बीजांच्या ठायीं असलेल्या सात्म्यतेवर अवलंबून असते. ती सर्व परिस्थिति वाईट असेल, तर वाईट बीजें निवडलीं जातात, मध्यम असेल तर मध्यम बीजेंच पुढें सरसावतात आणि ती जर उत्कृष्ट असेल तर उत्कृष्ठ बीजें शेवटपर्यंत तग धरून मानवजन्मास प्राप्त होत असतात. स्त्री प्रजनार्थ आहे असें जेव्हां मनु म्हणतात तेव्हां त्याचा अर्थ किती खोल आहे हें ह्या विवेचनावरून लक्षांत येईल. परिस्थित्यनुसार ही निवड निसर्गद्वारा कशी घडून येते, ह्याची कल्पना पुढील उतार्‍यावरून येईल.

" Every particle of matter, it is known, attracts every other particle of matter and attraction is followed by assimilation and appropriation. The same is true with every unit of energy

of which a particle is composed. It is also a known fact that attraction is more effective where there is more similarity and this fact leads to selective activity. In the process of assimilation and appropriation what is more similar is selected and attracted for 'Likes appropriate likes'. And this we find throughout the world of matter and that of life."

—*Life Enduring by Dr. Athalye, M.D. (Hom.), A. P. (Tilak)*

अशा तऱ्हेनें कौमार्यावस्थेंत स्त्रीच्या बाबतींत वर उल्लेखिल्याप्रमाणें अंतरबाह्य परिस्थिति अत्यंत विशुद्ध अशी राहिली व वडील माणसांनीं आणि त्या स्त्रीनें प्रयत्नपूर्वक ती तशी ठेविली, तर तिच्या बिजकोशांतील हीन गुणांनीं युक्त असलेलीं स्त्रीबीजें असात्म्यतेमुळें आपोआप नष्ट होत असतात आणि उत्कृष्ट बीजें स्त्रीशरीराशीं एकरूप राहून पुष्ट होत असतात. ह्यावरून कौमार्यावस्थेंत स्त्रीनें ब्रह्मचर्यव्रत उत्कृष्ट तऱ्हेनें पाळल्यास सुप्रजननाच्या दृष्टीनें तें किती हितपरिणामीं आहे, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत येईल.

कौमार्यावस्थेनंतर स्त्रीला गृहिणीपद प्राप्त होत असतें. मागें लिहिल्याप्रमाणें ह्या गृहिणीपदांतूनच स्त्रीचें परमोच्च स्थान असें जें मातृपद तें तिला प्राप्त व्हावयाचें असतें. ह्या अवस्थेंत स्त्रीच्या ठिकाणीं उदात्त भावना, ध्येयानुगामित्व आणि ह्यांस अनुसरून प्रत्यक्ष आचरण ह्यांचा जितका उत्कर्ष साधेल, त्या प्रमाणांत वर उल्लेखिलेल्या निसर्गनियमानुसार तिच्या बीजकोशांतील उत्कृष्ट बीजाची निवड होत असते. ह्या सर्व गोष्टी स्त्रीच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट पातिव्रत्य असल्यास सहजपणें सिद्ध होत असतात. अशा प्रकारें उत्कृष्ट प्रजनकार्यामुळें तिच्या हातून जी समाजाची अत्यंत श्रेष्ठ सेवा घडते, तिच्यामुळें तिच्या वैयक्तिक सद्गतीकरितां तिला अन्य कोणत्याही व्रतादिकांची आवश्यकता नाहीं असें धर्मशास्त्राचें सांगणें आहे. ह्यासंबंधांत मनु म्हणतात:

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥

– मनुस्मृति ५।१५५

म्हणून ह्या अवस्थेंत पतीच्या संमतीनें स्त्री ब्रह्मचर्यव्रताचें जितकें अधिक परिपालन करील तितकी श्रेष्ठगुणी प्रजा तिला होईल. सुसंस्कृत स्त्री स्वभावतः प्रजनार्थ ब्रह्मचर्यव्रताचें पालन करण्याकडे झुकलेली असते, इतकेंच नव्हे तर पातिव्रत्य हा सुसंस्कृत स्त्रीचा स्वभावधर्मच बनलेला असल्यामुळें पतीची तशी इच्छा असल्यास अशी पतिव्रता स्त्री वाटेल तितका काळ ब्रह्मचर्यव्रतानें राहूं शकते. तेव्हां सुप्रजानिर्मितीसाठीं उभयतांकडून अधिकांत अधिक काळ ब्रह्मचर्यव्रताचें परिपालन घडवून आणण्याची मुख्य जबाबदारी पतीवरच येऊन पडते.

प्रजनकार्याचें व्यापक स्वरूप लक्षांत घेतां त्याची अधिकांत अधिक अपवादभूत कालमर्यादा गर्भसंभवापासून तों मूल आपल्या स्वतःच्या बुद्धिबलावर स्वतःचें आणि सामाजाचें हित साधण्यास पात्र होईपर्यंत असूं शकते. अशा अवस्थेस मूल येईपर्यंत त्याची सर्व प्रकारची काळजी वाहण्यासाठीं अधिक काळ आपल्या हातून ब्रह्मचर्यपालन घडावें व तोंपर्यंत आपल्यास अधिक प्रजा न व्हावी, अशी जर एखाद्या मातेची इच्छा असेल तर ती सफळ होऊं देणें हें पतीचेंही कर्तव्य ठरतें. स्त्रीनें ब्रह्मचर्यव्रत पाळल्याचें अशा प्रकारचें अलौकिक उदाहरण म्हणजे शिवाजीमहाराजांची माता जिजाबाई ह्यांचें होय. त्या आपल्या पतीचें राज्यवैभव सोडून बालशिवाजी पोटांत असतांनाच महाराष्ट्रांत आल्या त्या वेळीं त्यांचें वय अवघें तीस—बत्तीस वर्षांचें होतें. ह्यापुढील सर्व काळ एखाद्या तपस्विनीप्रमाणें व्रतस्थ राहून त्यांनीं आपली सर्व शक्ति 'बाल शिवाजीला' धर्मसंस्थापक, गोब्राह्मण-प्रतिपालक, क्षत्रियकुलावतंस छत्रपति शिवाजी महाराज' बनविण्यांत खर्च केली आणि त्याचा सुपरिणाम असा झाला कीं रामदासस्वामीसारख्या समकालीन समर्थ महंताच्या मुखांतून 'धर्मस्थापनेचे नर। ते ईश्वराचे अवतार। झाले आहेत पुढें होणार। देणें ईश्वराचें ॥' असे धन्योद्गार महाराष्ट्राला ऐकावयास मिळाले! खरें खरें प्रजन म्हणजे हें होय. हें अपवादात्मक लोकोत्तर उदाहरण सोडून दिलें तरी, पत्नि जोंपर्यंत अपत्यसंगोपनाच्या प्रत्यक्ष कार्यांत गुंतलेली असते म्हणजे मूल जोंपर्यंत मातेच्या अंगावर पीत आहे तोंपर्यंत तरी तिला ब्रह्मचर्यपालनाची संधि देणें हें सुप्रजानिर्मितीच्या दृष्टीनें पतीचें आवश्यक कर्तव्य ठरतें. ह्यासंबंधाचा अधिक विचार साधनपादाच्या तिसाव्या सूत्राच्या विवरणांत केलेला असल्यामुळें येथें त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें कारण नाहीं.

कांहीं दुर्दैवी स्त्रियांच्या बाबतींत प्रजनक्षम अशा काळांतही पतिनिधनामुळें वैधव्यावस्थेंत सक्तीचें ब्रह्मचर्य पाळण्याचा दुर्धर प्रसंग त्यांच्यावर येत असतो. येथें व्यक्तीचें हित आणि सामाजाचें हित ह्यांच्यांत विरोध उत्पन्न होत असतो. अशा वयांत स्त्रीला दुसरा पति करण्यास अनुज्ञा देणें हें व्यवहारतः समतेचें, न्यायाचें आणि भूतदयेचें आहे ही गोष्ट कोणताही सहृदय माणूस मान्य करील; परंतु अशी अनुज्ञा दिल्यास त्यायोगें कुप्रजा निर्माण होऊन समाजाची सांस्कृतिक हानि निश्चयानें होणारी असते आणि समाज संस्कृतिहीन बनल्यास समाजाला अपरिमित दुःखें भोगावीं लागतात, ह्यामुळें पतिनिधनानंतर स्त्रियांना पुनः विवाह करण्याची अनुज्ञा शास्त्रकार देत नाहींत. ह्यासंबंधांत मनु तर स्पष्ट असें म्हणतात :

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥

– मनुस्मृति ५।१५७

'पति वारला असतां योग्य असलेलीं फुलें, मुळें, फळें, इत्यादि खाऊन स्त्रीनें अल्पाहारानें आपलें शरीर कृश केलें तरी चालेल पण तिनें परपुरुषाचें नांव सुद्धा घेऊं नये.'

विधवा स्त्रीवर असें कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रत लादण्यांतला धर्मशास्त्राचा हेतु स्पष्टच आहे. पति वारला असतां पुनः विवाह करणें हा सरळ सरळ विशिष्ट मर्यादा पाळून केलेला व्यभिचारच होय. अशा व्यभिचाराला विशिष्ट परिस्थितींत धर्मनिरपेक्ष राज्यशासनसंस्थेनें आपल्या कायद्यानें जरी व्यावहारिक संमति दिलेली असली, तरी असल्या विवाहाचे सामाजिक दुष्परिणाम घडल्याशिवाय राहात नाहींत. एका पतीशीं कांहीं काळ संसार केल्यानंतर तो पति मेल्यावर स्त्री जेव्हां दुसऱ्या पतीशीं संसार करते, तेव्हां तिच्या त्या लाचारपणाच्या जीवनाचा परिणाम तिच्या बजिकोशांतील उत्कृष्ट बीजें नष्ट होण्यांत आणि अपकृष्ट बीजें वाढीस लागण्यांत होत असतो आणि अशा तऱ्हेनें पुनर्विवाहित स्त्रीची संतति श्रेष्ठ गुणांची न निपजतां हीन गुणाची निपजते आणि त्या राष्ट्राच्या संस्कृतीचा ऱ्हास व नाशही होतो. आजपर्यंत ज्या ज्या संस्कृति उदयास आल्या आणि नष्ट झाल्या, त्यांचा इतिहास एकमुखानें असेंच सांगतो कीं त्या त्या समाजांत विवाहसंस्था जोंपर्यंत शुद्ध राहिली, तोंपर्यंत त्या समाजाचा सांस्कृतिक उत्कर्ष होत राहिला आणि जेव्हां ती संस्था बिघडली तेव्हां त्यांच्या संस्कृतीचा ऱ्हास होत जाऊन अंतीं ती संस्कृति नष्ट झाली. पृथ्वीवरील कोणत्याही देशांत आजपर्यंत जेवढे म्हणून थोर पुरुष झाले त्यांतील कोणीही पुनर्विवाहित मातेची संतति नाहीं ही गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे. पुनर्विवाहित मातेला संतान होतें पण प्रजन होत नाहीं म्हणूनच वैदिक धर्मांत त्रैवर्णिकांतील स्त्रियांचा पुनर्विवाह पूर्णपणें असंमत आहे. ह्यासंबंधांत मनूचें असें स्पष्ट म्हणणें आहे कीं

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५ ॥
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥ ६६ ॥

— मनुस्मृति अ. ९

'विवाहविधीमध्यें पुनर्विवाह कोठेंही वर्णिलेला नाहीं. तो केवळ पशुधर्म असल्यामुळें वेदवेत्त्या द्विजांनीं त्याची निंदाच केलेली आहे.'

प्रजनकार्यांतील स्त्रियांचें हें महनीय स्थान लक्षांत घेऊन आपल्या वैदिक संस्कृतींत स्त्रियांना फार मान देण्यांत येतो, हें उचितच आहे. एखाद्या पुरुषानें चतुर्थाश्रमाचा स्वीकार केला असतां, त्याच्या पित्यानेंही त्यास नमस्कार करावा अशी शास्त्राज्ञा आहे. पण त्या संन्याशापुढें त्याची माता जर उपस्थित होईल, तर तिनें त्यास नमस्कार न करतां संन्याशानेंच मातेला नमस्कार केला पाहिजे

असा धर्मशास्त्राचा जो दंडक आहे त्यांतील रहस्य हेंच होय. मनूंनींही ह्यामुळेंच स्त्रियांचा फार गौरव केला आहे. ते म्हणतात:

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

— मनुस्मृति अ. ३

'आपलें बहुत कल्याण व्हावें अशी इच्छा करणाऱ्या पित्यांनीं, भावांनीं, पतींनीं आणि दिरांनीं स्त्रियांना पूज्य मानावें व वस्त्रालंकारादिकांनीं त्यांस भूषित करावें. जेथें स्त्रियांचा योग्य मान राखला जातो तेथें सर्व देवता संतुष्ट होऊन निवास करितात; पण जेथें त्यांचा योग्य मान राहत नाहीं त्या कुटुंबांत इतर कितीही कृत्यें चांगलीं होत असलीं तरी तीं सर्व निष्फल होतात. म्हणून कल्याण इच्छिणाऱ्या पुरुषांनीं सत्काराच्या व उत्सवादिकाच्या प्रसंगीं उत्तम अन्न, वस्त्रें व भूषणें, इत्यादिकांनीं त्यांचा नेहमीं मान राखावा.'

मनूंचा हा अभिप्राय लक्षांत घेऊन, पतिनिधनानंतर वैधव्यरूपी तपश्चर्येंत काल घालविणाऱ्या स्त्रीयांचाही योग्य मान राखण्यांत येईल तर त्या स्त्रियांचें जीवन कमी कष्टप्रद होईल ह्यांत मुळींच शंका नाहीं.

प्रख्यात जर्मन समाजशास्त्रज्ञ ओस्वाल्ड स्पेंग्लर ह्याचें प्र-जनसंबंधींचें मत सर्व विवाहित स्त्रीपुरुषांनीं नित्य लक्षांत ठेवून वागावयास पाहिजे. तो म्हणतो: 'The marriage that is poor in offspring is a menace not only to the quantity but to the quality of the race. What a nation needs quite as badly as a healthy race is the existence of an élite to lead it; but an élite becomes impossible when the available material rises nowhere above the average. A strong stock demands strong parents".

— *The Hour of Decision by Oswald Spengler*

तात्पर्य, पतंजलींनीं उपदेशिलेल्या ब्रह्मचर्यव्रताच्या परिपालनानें पुरुषांना साक्षात् वीर्यलाभ होतो आणि स्त्रियांनीं विवाहपूर्वकालांत हें व्रत पाळल्यानें उत्तम स्त्रीबीजें पक्वावस्थेस येऊं लागतात, विवाहित अवस्थेंत शास्त्रविहित मर्यादेंत ते पाळल्यानें श्रेष्ठगुणी प्रजा (élite) निर्माण होऊन. राष्ट्राचा सांस्कृतिक उत्कर्ष होतो आणि वैधव्यावस्थेंत तें पाळल्यानें हीनगुणी प्रजेची निर्मिति होत नाहीं व म्हणून राष्ट्राची संस्कृति टिकून राहते. ब्रह्मचर्यव्रतपालनाचें हें अत्युत्कृष्ट फल

सर्वांनीं निरंतर ध्यानांत ठेवावें आणि औषधें, उपकरणें अथवा शस्त्रक्रिया, इत्यादि अधर्म्य मार्गांनीं संततिनियमन करण्यांत आपण स्वतःच्या, कुटुंबाच्या, कुलाच्या आणि राष्ट्राच्या अपकर्षास कसें कारणीभूत होत आहोंत हें लक्षांत घेऊन असल्या हीन आचरणापासून निवृत्त व्हावें आणि ब्रह्मचर्य अनायासें पाळलें जाईल अशी अंतर्बाह्य परिस्थिति निर्माण करून तें प्रयत्नपूर्वक पाळावें. अशा धर्म्य आचरणानें सर्वांनीं उत्कृष्ट प्रजनकार्य साधून राष्ट्राचा अभ्युदय आणि स्वतःचें निःश्रेयस् हीं प्राप्त करून घ्यावींत हें उचित होय.

२०. पुनर्जन्म

भारतीयांचें सर्व धार्मिक वाङ्मय पुनर्जन्म आहे असें गृहीत धरून प्रवृत्त झालेलें आहे. भारतीयांच्या मनाची घडणदेखील सामान्यतः अशी आहे कीं तें पुनर्जन्म आहे कीं नाहीं ह्याबद्दलच्या सोपपत्तिक चर्चेची अपेक्षा न बाळगतां पुनर्जन्म आहे असा जणूं सहजस्फूर्त भाव बाळगून सर्व गोष्टींचा विचार करीत असतें. विशेष सात्त्विक स्वभावाचे लोक पुनर्जन्म आहे हें निःसंदेहपणें मनांत बाळगून आपल्या जीवनाची आंखणी करीत असतातच; पण सामान्य माणसें-देखील सुखदुःखांचे अनपेक्षित प्रसंग आले असतां ते आपल्या पूर्वजन्मार्जित कर्मांमुळें प्राप्त झाले आहेत असें मानून चालतात. वास्तविक पाहतां पुनर्जन्मावर विश्वास असणें किंवा बसणें ही मनाच्या सात्त्विकतेची एक उत्क्रान्त अवस्था होय. देहाची स्वच्छता आणि मनाची पवित्रता राखावी, स्वधर्मीप्रमाणें वागावें, पुण्याचरण करावें, ईश्वरावर विश्वास ठेवावा, सर्व प्राण्यांत एकच आत्मतत्त्व असल्यामुळें आत्मौपम्य बुद्धीनें सर्वांशीं अत्यंत सौजन्यानें वागावें, इत्यादि सात्त्विक प्रवृत्ति, त्यांची सोपपत्तिक सिद्धि केल्यानंतर मनांत प्रादुर्भूत होत असतात, अशी वस्तुस्थिति नाहीं तर हे भाव माणसाच्या चित्ताच्या विकासानुसार प्रथम सहजपणेंच त्याच्या चित्तांत प्रादुर्भूत होत असतात, त्यांच्या सोपपत्तिक सिद्धीची अपेक्षा न बाळगतां तीं माणसें ह्या भावनांना अनुसरून वागत असतात आणि आपलें हें वागणें चुकीचें नसून अगदीं बरोबर आहे अशीही त्यांची मनोमन खात्री असते; पण केवळ स्वतःच्या आणि आपल्याच पातळींत असलेल्या इतरांच्या बुद्धीच्या समाधानाकरितांच ते ह्या भावनांची उपपत्ति कधीं कधीं शोधीत असतात. स्वच्छतेसंबंधाचें अगदीं पशुकोटींतील एक नैसर्गिक उदाहरण घेऊं; कसल्याही घाणेरड्या पाण्याच्या डबक्यांत म्हशी, डुकरें, इत्यादि आनंदानें डुंबत असलेलीं दृष्टीस पडतात. पण तसल्या घाणेरड्या पाण्याकडे गाई किंवा हरणें ढुंकूनसुद्धा पाहणार नाहींत. येथें गाई किंवा हरणें ह्या प्राण्यांना घाणेरड्या पाण्यांतील दोष आणि स्वच्छ पाण्यांतील गुण ह्यांचें सोपपत्तिक ज्ञान झालेलें असतें व म्हणून ते प्राणी असे वागतात, असें मुळींच नाहीं, तर ती त्यांची स्वाभाविक प्रवृत्तीच असते. ह्याप्रमाणें ज्या मनुष्यांच्या चित्तांत सत्त्वगुणाचे

आधिक्य असतें, तीं माणसें सहजपणेंच वरील भावनांना अनुसरून वागत असतात. अशा माणसांना सहजस्फूर्त भावनेमुळेंच असें वाटत असतें कीं आपल्यास जीं सुखदुःखें प्राप्त होत असतात, तीं आपल्या पूर्वजन्मार्जित पुण्यपापांचींच फळें होत आणि आपण येथें जें आचरण करूं त्याचें फळ आपणास पुढील जन्मीं भोगावें लागणार आहे; अशा विचारानें ते प्रयत्नपूर्वक सदाचरणानें वागत असतात; अशा वृत्तीच्या लोकांना पुनर्जन्माच्या उपपत्तीची अपेक्षा मुळींच नसते. चित्ताच्या विकासाच्या कनिष्ठ पातळींत जे लोक असतात त्यांना पुनर्जन्माची उपपत्ति कितीही समजावून सांगितली व पटवून दिली, तरी ते आपल्या वासनांना आणि तदनुसार घडणाऱ्या वर्तनाला आळा घालूं शकत नाहीत. म्हणजे हे लोक पुनर्जन्माचा विचार करण्याला अनधिकारीच होत. चित्तविकासाच्या मध्यम पातळींत असलेलीं कांहीं माणसें मात्र अशीं असतात कीं त्यांना जर कर्म व पुनर्जन्म ह्यासंबंधींची उपपत्ति नीट समजावून सांगितली तर त्यांना थोडाबहुत इष्ट परिणाम त्यांच्या चित्तावर घडतो आणि हा विचार वारंवार केल्यानें त्यांच्या आचरणांतही इष्ट दिशेनें बदल होऊं शकतो. अशा लोकांकरितां पुनर्जन्माविषयींचा विचार येथें करणें आवश्यक असल्यानें तो येथें थोडासा करूं.

पुनर्जन्मासंबंधींचा असा विचार श्री. तात्यासाहेब करंदीकर ह्यांनीं आपल्या 'गीतातत्त्वमञ्जरी' ह्या ग्रंथांत सोपपत्तिकपणें, विस्तारानें व साधार असा केला आहे, तो वाचकांनीं अवश्य पाहावा. अर्थात् त्याची येथें पुनरुक्ति करण्याची आवश्यकता नसल्यानें त्याला पूरक असलेलें विवेचन तेवढें येथें करूं. योगदर्शनकारांना प्रत्यक्ष, अनुमान आणि आगम हीं तीन प्रमाणें मान्य असल्यानें तिन्ही दृष्टीनें ह्या प्रश्नाचें विवेचन करतां येतें. पूर्वजन्म, हल्लींचा जन्म व पुढील जन्म हे भूत, वर्तमान व भविष्य अशा तीन काळांत घडणारे असल्यानें एकाच वेळीं हे तिन्ही जन्म प्रत्यक्षत्वानें गोचर होणें शक्यच नाहीं. पण पूर्वकालीं अनुभविलेली गोष्ट वर्तमानकाळांत आठवणीच्या रूपानें जर चित्तांत प्रादुर्भूत झाली तर ती खरी आहे ह्यासंबंधीं आपणास संदेह वाटत नाहीं. ह्यांत जो प्रकार घडतो त्याच प्रकारानें मागील जन्माचें स्मरण होण्यासाठीं पतंजलींनीं संस्कारसाक्षात्करण असा उपाय सांगितला आहे. आपण लहानपणी पाठ केलेली कविता मोठेपणीं एखादे-वेळीं आठवण्याचा प्रयत्न करतों. चार दोन दिवस असा प्रयत्न केल्यावर आपल्याला त्या कवितेचा चरण आठवतो. नंतर आठवलेला चरण मनांत घोळत राहतो. मग दुसरा आठवतो. असें होतां होत कांहीं दिवसांनीं ती कविता संपूर्णपणें आपणास आठवते. लहानपणीं पाठ केलेल्या कवितेचे संस्कार आंतरप्रयत्नानें पूर्णपणेंजागृत होऊन ती संपूर्ण कविता आपणास आठवूं लागते; ह्या प्रकाराला पतंजलींनीं संस्कारसाक्षात्करण असें नांव दिलें आहे. पूर्वजन्मांतील संस्कार आठवण्याचा ध्यानाभ्यासांत प्रयत्न

केला तर ते संस्कार स्मृतिरूपानें चित्तांत आरूढ होतात. अर्थात् प्राचीन संस्कारांचीं आठवणीच्या रूपानें चित्तांत जागृति झाली म्हणजे ते संस्कार ज्या जन्मांत घडले, त्या जन्माविषयींची स्वतःला खात्री पटूं शकते. मनूनींही पूर्वजातिस्मरण केव्हां होऊं शकतें ह्याविषयीं

"वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥"

असें सांगितलें आहे. ह्याप्रमाणेंच पुढील जन्म आहे ह्याची खात्री पटवून घेण्यासाठींही पतंजलींनीं एक अभ्यास सांगितला आहे. त्याचा अभ्यास वरील संस्कारसाक्षात्करणापेक्षां फारच अवघड आहे. त्यांनीं विभूतिपादांत हा अभ्यास सांगितला आहे तो येणेंप्रमाणें : आपण प्रवास करीत असतां एका ठिकाणीं येऊन पोहोंचल्यावर मागें दृष्टि वळवली तर चालून आलेला निकटवर्ती प्रदेश आपल्या दृष्टीस पडतो आणि पुढें दृष्टि टाकली तर पुढील निकटवर्ती प्रदेश दृष्टीस पडतो. दिक् ह्या उपाधींत जसा हा प्रकार घडत असतो तसाच चित्तांतील ज्ञान वाढलें असतां काल ह्या उपाधींतही घडत असतो. म्हणजे ज्ञान वाढलें असतां तें ज्या प्रमाणांत वाढलें असेल त्या प्रमाणांत वर्तमानकाळांत ज्या घटना आपल्या डोळ्यांसमोर घडत असतात त्यावरून पाठीमागील काळांत काय घडलें किंवा पुढील काळांत काय काय घडणार ह्याविषयींचें ज्ञान चित्तांत स्फुरतें. ही शक्ति अधिक विकसित होण्यासाठीं वस्तुमात्रांत जे धर्म, लक्षण आणि अवस्था असे जे तीन परिणाम घडत असतात, त्यांवर संयम करण्याविषयीं पतंजलींनीं सांगितलें आहे. (ह्या तीन परिणामांचा विचार विभूतिपादांतील ९ ते १३ ह्या सूत्रांच्या विवरणांत केला आहे तो वाचकांनीं पाहावा.) ह्या संयमाचें फल अतीतानागतज्ञान असें पाद ३, सूत्र १६ ह्यांत सांगितलें आहे. म्हणजे ह्या अभ्यासानें पूर्वींच्या व पुढील जन्माचेंही ज्ञान होऊं शकतें. त्याचप्रमाणें अपरिग्रह हें व्रत स्थिरभावाला पोचलें असतां त्यायोगें पूर्वींचे जन्म ज्ञात होत असतात असेंही पतंजलींनीं सांगितलें आहे (२।३९). स्वतःच्या पूर्व व उत्तर जन्माचें ज्ञान होण्याला पतंजलींनीं जरी हे उपाय सांगितले असले तरी योगैकशरण नसलेल्या आपणासारख्या सामान्य माणसांना एका जन्मांत ह्या उपायांनीं असें ज्ञान होणें शक्य नाहीं, ह्यामुळें हे उपाय असूनही प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याच्या दृष्टीनें निरुपयोगी आहेत.

आपल्या स्वतःचें पूर्वोत्तर जन्माचें ज्ञान होणें हें जरी अवघड असलें तरी दुसऱ्या कांहीं जीवांचे पूर्वोत्तर जन्म आपल्याला प्रत्यक्षत्वानें पाहतां येतात. ह्याचें प्रसिद्ध उदाहरण रेशमाच्या किड्याचें होय. ह्या किड्याची राळ्याएवढीं सूक्ष्म अंडीं असतात. तीं अंडीं फुटून त्यांतून बारीक आळ्या बाहेर पडतात. ह्या आळ्यांना तुतीचीं किंवा एरंडाचीं पानें खायला घातलीं असतां त्या कांहीं दिवसांनीं माणसाच्या हाताच्या बोटाएवढ्या होतात. ह्या अवस्थेस येईपर्यंत त्या आळ्या दोन तीन वेळ कात टाकतात आणि शेवटीं आपल्या अंगासभोवार